

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MİR CƏLALIN ELMİ VƏ ƏDƏBİ İRSİNİN NƏŞRİ VƏ
BİBLİOQRAFIYASI**

İxtisas: 3356.01 – Kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq və kitabşünaslıq

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Aytən Qəzənfər qızı Əliyeva**

Elmi rəhbər: _____ **Filologiya elmləri doktoru, professor
Gülşən Teymur qızı Əliyeva**

BAKİ – 2022

MÜNDƏRƏCIAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. MİR CƏLAL HEKAYƏLƏRİNİN NƏŞR TARİXİ VƏ BİBLİOQRAFİK TƏRTİBİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	11
1.1. Mir Cəlal hekayələrinin janr xüsusiyyətlərinə görə tərtibi və bibliografik şərhi	11
1.2. Mir Cəlal hekayələrinin nəşr tarixi və çap nüsxələrinin kitabşünaslıq baxımından müqayisəli təhlili.....	31
II FƏSİL. MİR CƏLAL ROMANLARININ NƏŞR TARİXİ VƏ BİBLİOQRAFİK TƏRTİBİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	49
2.1. Mir Cəlal romanlarının müxtəlif nəşr variantları.....	49
2.2. Mir Cəlal romanlarının nəşr tarixi və çap nüsxələrinin kitabşünaslıq baxımından müqayisəli təhlili.....	61
III FƏSİL. MİR CƏLALIN ELMİ-NƏZƏRİ ƏSƏRLƏRİNİN NƏŞRİ VƏ BİBLİOQRAFİK TƏRTİBİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	76
3.1. Mir Cəlalin “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1940) dissertasiyasının sonradan “Füzuli sənətkarlığı” adı ilə bir neçə nəşrinin müqayisəli təhlili..	78
3.2. Ədibin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” dissertasiyasının və onun monoqrafik nəşrinin müqayisəli təhlili	89
3.3. “Bibliografik tərtibata əsasən Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar çap olunan kitablar” haqqında.....	97
NƏTİCƏ.....	111
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	118

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Böyük sənətkarların nüfuz qazanmasında, ədəbi prosesdə, sonra isə xalqın ədəbiyyat tarixində layiqli yer tutmasında bir neçə amil mühüm rol oynayır. Birincisi – yazıcının şəxsiyyəti və istedadı, ikincisi – onun əsərinin bədii səviyyəsi, ideya-fəlsəfi məzmunu, üslubi yeniliyi; üçüncüsü – həmin əsərə ədəbi tənqidin və oxucunun marağı və rəyi, əsərin müasirliyi. Bunlar yaradıcılıq faktorlarıdır. Bunlardan heç də az əhəmiyyətli olmayan bir amil də var: məsələnin texnoloji tərəfi, əsərin çapı. Əsər yalnız nəşr olunduqdan sonra oxucunun, ədəbi tənqidin ixtiyarına keçir, bədii sərvətlər sırasına və ədəbiyyat tarixinə daxil olur. Məhz bu kontekstdə, klassik yazıçı, görkəmli ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi Mir Cəlal Paşayevin (1908-1978) bədii və tədqiqat əsərlərinin nəşr tarixi, biblioqrafik vəziyyəti, nüsxə fərqlərinin tədqiqi bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, mətnşünaslığının, biblioqrafiyaşünaslıq və kitabşünaslığının aktual problemlərindəndir.

Kitab çapı mədəni sivilizasiyada yeni mərhələ idi. Kitab vasitəsilə insanlar ünsiyyətin yeni, daha ali formasını tapmış oldular. Kitab cəmiyyətin istiqamətini müəyyənləşdirir, yeni dünya baxışının formalaşmasına gətirib çıxardır. Müxtəsər desək, kitab insanlığın öz rifahı üçün kəşf etdiyi misilsiz, əbədi vasitədir.

Ədəbiyyat tariximiz, xüsusən ziddiyyətli XX əsr ədəbiyyatımız klassiklərlə zəngindir. Lakin onların əksəriyyətinin yaradıcılığı kitabşünaslıq və biblioqrafiyaşünaslıq aspektindən öyrənilməmişdir. Bu klassiklərdən biri də zəngin elmi-bədii irsə malik Mir Cəlal Paşayevdir. Tədqiqatda ilk dəfə onun yaradıcılığı bu kontekstdə nəzərdən keçirilir. Biblioqrafik tərtibatın qaydasına uyğun olaraq “biblioqrafik göstərici”lərdə həm müəllifin həyat və yaradıcılığı, həm də haqqında olan ədəbiyyat yer aldığı üçün, 1930-cu ildən bu günə qədər, ən əsası da, 2008-ci ildə – ədibin UNESCO xətti ilə 100 illik yubileyinin beynəlxalq səviyyədə keçirildiyi dövrdə yazılan elmi və ədəbi əsərlərinin nəşr mərhələləri və biblioqrafiyası sistemli tədqiqata cəlb edilir. Tarixilik prinsipinə əsaslanaraq, 90 illik bir ədəbi-tarixi dövrün kontekstində, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki Mir Cəlalin

irsinin kitab mədəniyyəti baxımından müstəqillik məfkurəsi – azərbaycançılıq fəlsəfəsinin tələbləri baxımından öyrənilməsi ədəbi-nəzəri aktualıq kəsb edir. Bu həm ədəbiyyat tarixi və həm də sənətkarın fərdi kimliyi üçün əhəmiyyətlidir. Xüsusilə, indiki qloballaşma dövründə, kompüter texnologiyalarının ön plana keçdiyi, kitabı cəmiyyət həyatından sıxışdırdığı epoxada kitab haqqında yazılan, onun mədəni – tarixi rolunu təsdiqləyən əsərlərə böyük ehtiyac vardır.

Bu mənada, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, yazıçı, alim və pedaqoq Mir Cəlalin yaradıcılığı zəngin nümunədir. O, totalitar sovet rejimi dövründə yaradıcılıqda milli müəyyənliyi qoruyan, sosioloji bataqlığa düşməyən, siyasi konyukturadan mümkün qədər uzaq, yalnız ədəbiyyatın bədiilik mənafeələrinə xidmət edən bir yazıçı idi. Təsadüfi deyil ki, zamanında görkəmli yazıçı olduğu halda, “Xalq yazıçı”sı fəxri adını almadı, böyük ədəbiyyatşünas alim, elm təşkilatçısı olduğu halda, akademik seçilmədi. Əsl milli yazıçı kimi sovet rejimi dağıldıqdan sonra, müstəqillik dövründə həqiqi qiymətini aldı, xalqın sevimlisinə çevrildi. Bunu Mir Cəlalin əsərlərinin nəşrləri də təsdiq edir və bu nəşrlərin müqayisəli tədqiqi elmi aktualıq kəsb edir.

Bu günə qədər Mir Cəlalin ədəbi və elmi irsinin nəşr tarixi və biblioqrafiyası haqqında müstəqil monoqrafik tədqiqat əsəri yazılmamışdır. Lakin 2008-ci ildə yazıçının 100 illik yubileyinin UNESCO xətti ilə beynəlxalq miqyasda keçirildiyi dövrdə onun bədii və elmi irsi, pedaqoji və ictimai-tarixi fəaliyyəti barəsində onlarla monoqrafiya və kitab, yüzlərlə məqalə, müsahibə və xatirə nəşr olunmuşdur. Ədib haqqında çap olunmuş aşağıda göstərilən monoqrafiya və kitablarda dolayısı ilə onun əsərlərinin nəşrinə dair bəzi mülahizə və qeydlər var: “Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları” (2008); Yaqub İsmayılov “Mir Cəlalin yaradıcılığı”(1975), İsrail Mustafayev “Mir Cəlal” (1991); “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslik II cildə, I cild. (2007); Təhsin Mütəllibov “Ustad yadigarı”, ön söz Mir Cəlal “Ədəbi məktəblər” (2004); Ramiz Dəniz “Qəlblərdə yaşayan Mir Cəlal” (2008), Gülxani Pənah “Mir Cəlalin elmi-nəzəri görüşləri” (2009); Abbas Səmədov “Əbədiyaşar professor Mir Cəlal Paşayev” (2009), Xalid Əlimirzəyev “Mənəvi borc” (Mir Cəlal haqqında xatirələr) (2006),

Rəfayət Əlimirzəyeva “Mir Cəlalın ədəbi-tənqidi görüşləri” (2008); Mahirə Abdulla “Ədəbiyyat. An” (2008); “Mir Cəlal-110”: Görkəmli yazıçı, ədəbiyyaşünas alim və pedaqog Mir Cəlalın 110 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları (01 may, 2018), AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəşr etdirdiyi Almaz Ülvinin “Müdrliklik işığında”, Mahirə Quliyevanın “Yazdım ki, izim qalsın... (Mir Cəlal Paşayev haqqında “Ədəbiyyat” və “Мир литературы” qəzetlərində dərc edilmiş məqalələr)” (2018), “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri”, V kitab. (Mir Cəlal və müasirləri) (2021).

Bundan başqa akademik Məmməd Arifin, xalq yazıçıları İlyas və Elçin Əfəndiyevlərin, AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun, akademik Bəkir Nəbiyevin, akademik İsa Həbibbəylinin və başqalarının məqalələrində Mir Cəlal yaradıcılığı, konkret olaraq hekayə və romanları, elmi əsərləri ilə bağlı nəzəri-metodoloji xarakterli qiymətli fikirlər yer alır. Bu nəzəri-metodoloji fikirlər hansı istiqamətdə yazılmasından asılı olmayaraq, Mir Cəlal haqqında yazan hər bir tədqiqatçıya istiqamət verir, ədibin ədəbi-tarixi mövqeyini, estetik idealını düzgün təyin etməyə yardım etmiş olur.

Yazıldığı dövrdə nəzəri-tarixi baxımdan əhəmiyyətli olan bu tədqiqatlarda Mir Cəlal yaradıcılığı müxtəlif problemlər işığında nəzərdən keçirilir:

- Bu əsərlərin əksəriyyəti sovet dönməndə marksist-leninçi metodologiyası əsasında yazılıb;
- Bu kitab, monoqrafiya və məqalələrdə Mir Cəlal əsasən görkəmli sovet yazıçısı kimi tədqim olunur;
- Adı çəkilən araşdırmalarda Mir Cəlalın hekayə, povest və romanları bədii-fəlsəfi cəhətdən daha çox sosialist realizmi poetika və estetikasının tələb və prinsipləri ilə təhlil edilir.

Bu günə qədər Mir Cəlal Paşayevə həsr olunmuş dörd şəxsi bibliografiya nəşr olunub. Bunlardan birincisi, ədibin anadan olmasının 60 illik yubileyi münasibətilə 1968-ci ildə AMEA Mərkəzi Elmi kitabxanası tərəfindən (tərtib edən: N.M.Teymurova; redaktor: M.M.Həsənova, İ.H.Səfərova), ikinci bibliografiya anadan olmasının 90 illik yubileyi münasibətilə 1998-ci ildə M.F.Axundov adına

Milli Kitabxana tərəfindən (tərtib edən: R.Q.Muradova; redaktor: N.P.Nağıyeva), üçüncü bibliografiya 2006-cı ildə M.F.Axundov adına Milli Kitabxana tərəfindən (tərtib edən: N.P.Nağıyeva; elmi redaktor: Ş.Ə.Axundov, ixtisas redaktoru: K.M.Tahirov, redaktor: M.Ə.Vəliyeva), dördüncü bibliografiya anadan olmasının 110 illik yubileyi münasibətilə 2018-ci ildə M.F.Axundov adına Milli Kitabxana tərəfindən (tərtib edənlər: Mədinə Vəliyeva, Mətanət İbrahimova; elmi redaktor və buraxılışa məsul: K.M.Tahirov, məsləhətçi: Şəmsəddin Axundov, redaktor: Gülbəniz Səfəraliyeva) çap olunmuşdur. Bu bibliografiyalar nəşrə hazırlanan zaman tərtibçilər bu və ya digər bibliografiya haqqında məlumat vermiş, tərkibini ətraflı təsvir etmişlər. İlk dəfə bu dissertasiya işində indiyədək işıq üzü görmüş dörd bibliografiya müqayisəli təhlil edilmiş, bir-birindən fərqli cəhətləri göstərilmişdir.

İlk dəfə bu dissertasiya işində Mir Cəlalın çap olunmuş bədii əsərləri və elmi – tədqiqat kitabları, yazıçı haqqında aparılmış tədqiqatlar, əsərlərinin bibliografiyası, habelə, Azərbaycan kitabının tarixi, mərhələləri, ümumən kitabşünaslıq və kitab mədəniyyəti baxımından araşdırılmışdır.

Dissertasiya işi təxminən yarım əsr səmərəli yaradıcılıq yolu keçmiş görkəmli yazıçının və tanınmış ədəbiyyatşünas alimin, pedaqoqun ədəbi, elmi irsinin nəşrinə və xüsusi bibliografiyasına həsr edilmişdir. Dissertasiya işində yazıçının ədəbi, elmi irsinin nəşri məsələlərinin təhlil və tədqiqi filologiya – ədəbiyyatşünaslıq kontekstində aparılmışdır. Fikrimizcə, ədibin əsərlərini ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiqata cəlb edib təhlil etmək, onların mədəniyyət tariximizdəki rolunu, yüksək ədəbi-bədii məziyyətlərini nəzərə çatdırmaq, həmin əsərlərin nüsxə fərqlərinin və ədibin yeni-yeni bibliografik göstəricilərinin yaranma səbəblərini düzgün izah etmək üçün faydalı olardı. Bu və digər səbəblərdən tədqiqat işini ədəbiyyatşünaslıq və bibliografiyaşünaslıq sahəsinin vəhdətində yerinə yetirməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini XX əsrin klassik Azərbaycan yazıçısı və ədəbiyyatşünas alimi, görkəmli pedaqoqu Mir Cəlal Paşayevin ədəbi-bədii irsi təşkil edir. Mir Cəlalın çoxcəhətli yaradıcılığı – hekayələri, romanları, elmi-nəzəri monoqrafiya və kitabları haqqında, 1930-cu ildən bugünə

qədər, ən əsası da, 2008-ci ildə ədibin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə haqqında yazılmış əsərlər tədqiqatın obyektinə daxil edilmişdir. Ədibin əsərlərini kitabşünaslıq baxımından ilk dəfə tədqiqat obyektinə kimi seçmək müasir dövrdə yazıçının yaradıcılığına olan tələbatın, marağın, eyni zamanda kitab mədəniyyətinin bir sıra problemlərini araşdırmaq məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın predmetini isə Mir Cəlalin bədii əsərlərinin – hekayə, povest, romanlarının, habelə elmi-nəzəri kitablarının nəşr tarixi, müxtəlif çap nüsxələri, kitabların formatı, poliqrafik xüsusiyyətləri, həcm və kağız, cild növləri, biblioqrafiyasının tərtib prinsipləri, yazıçının əsərlərinin ədəbi-bədii dəyəri və Azərbaycan kitab mədəniyyəti tarixindəki rolu müəyyən edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Mir Cəlalin elmi və ədəbi irsinin nəşri və biblioqrafik vəziyyətini təhlil edərək, XX əsrin klassik yazıçısının ömür yolunu, mühitini və yaradıcılıq təkamülünü tarixən düzgün müəyyənləşdirməkdir. Bu elmi məqsədə nail olmaq üçün müəllif aşağıdakı tədqiqat vəzifələrini yerinə yetirməli olmuşdur:

- Mir Cəlalin yaradıcılığının təşəkkül prosesini dövrün kontekstində izləmiş;
- İlk hekayələrini və hekayə kitablarının nəşr tarixlərini, poliqrafik xüsusiyyətlərini müqayisəli təhlil etmiş;
- Romanlarının nəşr dinamikasını konkret nüsxələr əsasında araşdırmış;
- Mir Cəlalin elmi əsərlərini düzgün dəyərləndirmək üçün onları, xüsusən “Füzuli sənətkarlığı” və “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” monoqrafiyalarını nüsxə fərqləri nəzərə alınmaqla analitik təhlil predmetinə çevirmiş;
- Ədibin “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsliyini onun pedaqoji fəaliyyəti kontekstində təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı müqayisəli-tarixi təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Biz elmdə obyektiv həqiqəti aşkara çıxarmağa imkan verən tarixilik prinsipinə nəzəri baza kimi istinad etməyə çalışmışıq.

Bütövlükdə dissertasiya işi nəzəri-tarixi planda düşünülmüş və yazılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakı kimi təsnif olunur:

– Mir Cəlalin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki rolunu göstərən cəhətlər nəzərə çatdırılır;

– Ədibin görkəmli ədəbiyyatşünas və nəzəriyyəçi alim kimi xidmətləri və fərdi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir;

– Mir Cəlalin “Füzuli sənətkarlığı”, “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” monoqrafiyaları geniş aspektdə tədqiqata cəlb edilir;

– Mir Cəlalin görkəmli pedaqoq və elm təşkilatçısı, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsliyinin müəllifi kimi ədəbiyyatşünaslığın inkişafında önəmli rolu göstərilir;

– Görkəmli ədəbin müxtəlif illərdə nəşr olunmuş biblioqrafiyaları müqayisəli təhlil olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi, hər şeydən əvvəl mövzunun yeniliyi ilə bağlıdır. Mir Cəlal yaradıcılığı haqqında bu formatda – yeni elmi və ədəbi-bədii irsinin nəşri və biblioqrafiyası istiqamətində ilk dəfədir ki, tədqiqat işi aparılır.

İkinci yenilik mövzuya münasibət tərzilə bağlıdır: Mir Cəlal görkəmli sovet yazıçısı, sosialist realizminin nümayəndəsi kimi yox, müstəqil Azərbaycanın milli yazıçısı kimi tədqiq və təqdim olunur. Buna görə də, ədibin irsi istiqlal məfkurəsi olan azərbaycançılıq fəlsəfəsinə dayaqlanan metodla araşdırılır.

Elmi yeniliyi təmin edən üçüncü cəhət qoyulan və həll olunan problemlərlə bağlıdır. Belə ki, dissertasiyada:

– Mir Cəlal hekayələrinin nəşr variantları təhlil olunur;

– Romanlarının, xüsusən “Bir gəncin manifesti” əsərinin nəşr nüsxələri müqayisəli araşdırma predmetinə çevrilir;

– “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” adlı dissertasiyası və monoqrafik nüsxələri kitabşünaslıq baxımından tədqiq edilir;

– “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1939) dissertasiyasının “Füzuli sənətkarlığı” adı ilə bir neçə çap variantı müqayisəli təhlil edilir;

– Ədibin anadan olmasının 100 illiyi ilə əlaqədar çap olunan əsərlərinin biblioqrafik şərhilə verilir;

–Mir Cəlalın əsərlərinin müxtəlif illərdə nəşr edilmiş bibliografiyalrı müqayisə edilərək, fərqli cəhətləri göstərilmişdir.

Dördüncüsü, bu dissertasiyada Mir Cəlal irsinin 90 illik tədqiqinin tarixi dövründə heç bir tədqiqatda nəzərə alınmamış 11 hekayəsi dissertant tərəfindən arxivdən tapılaraq araşdırılmış, janrın poetikasına müvafiq və Mir Cəlalın yaradıcılıq kontekstində analitik şəkildə təhlil olunaraq ədəbi-elmi mühitə təqdim olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələrindən Mir Cəlal yaradıcılığının monoqrafik tədqiqi və tədrisi zamanı nəzəri-metodoloji mənbə kimi istifadə edilə bilər. Bu tədqiqatın nəticələrindən gələcəkdə bu tipli dissertasiya işlərinin yazılması zamanı nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıya bilər.

Dissertasiya işində elmi araşdırmalar və ümumiləşdirmələr nəticəsində əldə edilən nəticələrdən ali məktəblərdə mühazirə və fakültativ kurslarda metodik vasitə kimi istifadə etmək olar. Tədqiqat işindən ali və orta məktəb dərsliklərinin, proqramlarının tərtibində istifadə oluna bilər. Eyni zamanda ondan filologiya və mövzunun müdafiə edildiyi ixtisas üzrə təhsil alan tələbələr, doktorantlar da faydalana bilərlər.

Bu dissertasiya işi Mir Cəlalşünaslıq elminin formalaşmasında yardımçı vasitə rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işi AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında müəyyən olunmuş, MEK-in Elmi Şurasında (protokol № 2) və “Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Əlaqələndirmə Şurasında” (protokol №1) təsdiq olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas müddəa və nəticələri müxtəlif vaxtlarda yerinə yetirildiyi şöbənin iclas və seminarlarında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları və başlıca elmi yenilikləri iddiaçının respublikamızda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, həmçinin xarici ölkələrin nüfuzlu elmi jurnal və məcmuələrində dərc etdirdiyi məqalələrində, xarici ölkələrdə və respublikamızda keçirilən beynəlxalq elmi konfranslardakı çıxışlarında və həmin konfransların dərc edilmiş materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: “Mir Cəlalın elmi və ədəbi irsinin nəşri və biblioqrafiyası” mövzusunda yazılmış bu dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Biblioqrafiyaşünaslıq” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsi – 13.888 şərti işarədən, I fəsil – 71.956 şərti işarədən, II fəsil – 51.739 şərti işarədən, III fəsil – 66.730 şərti işarədən, nəticə – 11.403 şərti işarədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə – 215.716 şərti işarədən ibarətdir.

I FƏSİL

MİR CƏLAL HEKAYƏLƏRİNİN NƏŞR TARİXİ VƏ BIBLIOQRAFİK TƏRTİBİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Mir Cəlal hekayələrinin janr xüsusiyyətlərinə görə tərtibi və biblioqrafik şərh

Bu vaxtadək çox hallarda ədəbi-bədii əsərlərin nəşri, tərtib prinsipləri, biblioqrafiyasının hazırlanması zamanı onların ədəbi növ və konkret janr özəllikləri diqqətdən kənarda qalıb. Halbuki oçerk, hekayə kitabları ilə roman, povestlərin tərtibi eyni ola bilməz. Adətən bir roman, bir kitab halında çap olunur, ona müvafiq illüstrasiyalar verilir. Lakin bir novella və hekayənin ayrıca kitabça formatında çapına nadir hallarda rast gəlirik. Əksər hallarda hekayənin janr xüsusiyyətləri, həcmi, təhkiyəsi, üslubu nəzərə alınır və onlar məzmun və poetikasına uyğun tərtib edilir və toplu halında nəşr olunur. Bunu, həm də hekayənin ədəbi-filoloji şərh tələb edir.

Klassik sənətkarın ədəbi-tarixi mövqeyini təyin etmək, ədəbiyyat tarixindəki yerini düzgün müəyyənləşdirmək üçün yaradıcılığının ideya-bədii mahiyyətini, qəhrəman konsepsiyasını, üslubunu tədqiq etmək lazımdır. Bu hər bir sənətkar haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Lakin klassikin irsinə tarixilik və müasirliyin vəhdəti nöqtəyi-nəzərində yanaşmaq, əsərlərinin ədəbi-tarixi taleyini, nəşr tarixini, oxunma səviyyəsini, biblioqrafik tərtib mədəniyyətini də öyrənmək olduqca vacibdir.

Klassik hər gələn nəsillə, tarixi epoxa ilə yenidən doğulduğu kimi, əsərlərinin hər yeni nəşri ilə də yenidən, xalqının ədəbiyyatının üzünə çıxır. Bu mənada, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri içərisində yaşadıkları rejimlə mücadilədə yazıb yaratmış, milli düşüncələrinə uyğun olaraq öz fikir və ideyalarının çox zaman gizli şəkildə sətiraltı və mətnaltı ifadələrlə tarixə yadigar qoymuşlar. İndi elmin əsas vəzifəsi müstəqilliyin verdiyi imkanlardan maksimum səmərəli istifadə edib klassiklərə yenidən qayıtmaq, onların ehtiyatla dediklərini sərbəst açıb tarixilik kontekstində izah etməklə xalqa çatdırmaqdan ibarətdir.

Mir Cəlali müasirlərindən fərqləndirən cəhət bu idi ki, o, Azərbaycan gülüş mədəniyyətinin zəngin arsenalına istedad və bacarıqla yiyələnmiş, onun yumor,

satira, kinayə, sarkazm və s. kimi formalarından məharətlə istifadə edərək, cəmiyyətə öz sözünü yumoristik gülüş vasitəsi ilə cəsarətlə çatdırmışdır. Ona görə də, Mir Cəlalin əsərləri həmişə oxucuda maraq doğurmuş, tələbata uyğun olaraq tez-tez çap edilmiş və müxtəlif çap formaları yaranmışdır. Xüsusən müstəqillik illərində ədibin anadan olmasının 100 illiyinin 2008-ci ildə UNESCO xətti ilə beynəlxalq səviyyədə keçirildiyi dövrdə onun bədii əsərləri, elmi kitab və monoqrafiyaları, məqalələri, haqqında xatirə kitabları və monoqrafik tədqiqatlar geniş spektrdə işıq üzü görmüşdür. Mir Cəlalin 100 illik yubileyi XX əsrin klassikinə bir növ ədibin uğrunda çalışdığı müstəqillik dövrünə hesabətı oldu.

Xaqaninin məktubları, Füzulinin “Şikayətnamə”si və s. nəzərə alınmazsa, bizim bədii ədəbiyyat 1000 ildir ki, lirik növün janrları əsasında mövcud olmuşdur. Ümumi şəkildə götürüldükdə bizim ədəbiyyatda nəsr XIX əsr maarifçi realizminin bəhrəsidir. A.Bakıxanovun “Kitabi-Əskəriyyə”, İ.Qutqaşının “Rəşid və Səadət xanım” hekayələri, M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” romanı nəsrimizin janrlar üzrə təşəkkül dövrünün nümunələridir.

Azərbaycan ədəbiyyatında nəsrin intensiv inkişafı XX əsrə aiddir. N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, A.Şaiqin “Araz”, A.Divanbəyoglundun “Can yangısı” əsərləri bu dövrdə yazılan nümunəvi povest və romanlardır. XX əsrdə nəsrin aparıcı janrı hekayə oldu. Mirzə Cəlil, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli və Mir Cəlil Azərbaycan hekayəsinin klassik nümunələrini yaratdılar və bu kiçik janrı böyük həqiqətləri demək səviyyəsinə qaldıraraq dünya hekayənəvisliyinə milli töhfələr verdilər. Əksər yazıçılar bədii yaradıcılığa kiçik janrlarla, əsasən hekayə yazmaqla başlayıblar. Elə güman edilir ki, həcmi balaca olduğu üçün hekayə yazmaq asandır. Bu yanlış təsəvvürdür. Sadə və yığcam, lakin dolğun və mənalı yazmaq ümumən ağır işdir. İstər alim olsun, istərsə də yazıçı, o adam sadə və aydın yaza bilir ki, onun mövzu və predmet barəsində dəqiq, aydın bir fikri olur. Mir Cəlil alim kimi də, yazıçı kimi də belə idi. Məsələn, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsliyində o, alim kimi ən mürəkkəb nəzəri məsələləri heyranəmiz dərəcədə sadə və aydın bir dillə izah edir.

Kiçik hekayə sahəsində böyük ustad adını qazanan yazıçı Mir Cəlal Paşayev ədəbi-bədii mühitin formalaşmasında, ictimai satiranın inkişafında, ailə-məişət məsələlərində, vətənpərvərlik ruhunun aşılmasında öz dəsti-xəttini qoyan yazıçılardandır.

Mir Cəlal güclü müşahidəçilik bacarığına malik insan xarakterinin incəliklərinin ziddiyyətli məqamlarını dərinlən sızan və ustad qələmiylə oxucuya çatdıran, kiçik bir hekayəyə roman siqləti sığışdıran virtuoz bir yazıçıdır.

Akademik Nərgiz Paşayeva “Yazıçı və zaman” məqaləsində bu məsələni şərh edərək, yazır: *“Kölgədə bitən ağacın kölgəsi olmaz” deyən Mir Cəlal zəngin bədii təsvir vasitələri ilə dolu olan kiçik nəsr formalarını – yüzlərcə hekayələrini qələmə alır. Bu hekayələrdə ədibin şəxsi müşahidələri, psixoloji hal – vəziyyət, dərin lirizm, tükənməz vətənpərvərlik özünü çox qabarıq şəkildə üzə çıxarır. “Kölgəsiz ağac” dedikdə isə o bu hekayələrdə qələmə aldığı bir çox nisgil, yazıq, həm də çox hiyləgər, riyakar və ucuz təbiətli insan obrazlarını nəzərdə tuturdu*” [177, s.9].

Mir Cəlal hekayələrində güclü ümumiləşdirmə, xalq yaradıcılığından bəhrələnmək, həyat həqiqətlərini mənfi və müsbəti ilə görmək bacarığı, zəhmətin tərənnümü müşahidə olunur. Yazıçının yaradıcılığında Nizami Gəncəvi ənənəsi və həyatı duya bilməsi hiss olunur. Nizami Gəncəvi yaradıcılığına müraciət edən ədib bir neçə dəfə “Fitnə” mövzusu üzərində işləyib. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında həm Bəhram Gurun, həm də Bəhramın hələ şahzadə ikən sevdiyi yeddi gözəlin sərgüzəştləri təsvir olunur. Romanın maraqlı epizodlarından biri Bəhram ilə Fitnə arasında baş verən əhvalatdır. Nizami bu parçada dünyada heç bir şeyin çətin olmadığını, çalışmaq, adət nəticəsində insanın hər bir işi bacaracağını göstərmək istəmişdir. Bu hissə yazıçı Mir Cəlal tərəfindən nəsrə çevrilmişdir. Hekayə 1955, 1962, 1966, 1978-ci illərdə kitab halında çapdan çıxmışdır. Ədib Nizami yaradıcılığında “Fitnə” hekayəsindən əlavə digər mövzulara da toxunub. 1947-ci ildə “İki rəssam”, 1969-cu ildə “Kərpickəsən”, 1973-cü ildə “İlin fəsilləri”, 1976-cı ildə “Xeyir və Şər” mövzularına aid kitabları çapdan çıxmışdır. Bundan əlavə, Mir Cəlalın Mübariz Əlizadə ilə birlikdə 1953-cü ildə Azərbaycan ədəbiyyatı jurnalında rus dilində nəşr etdirdiyi “Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi”

adlı məqaləsində Nizaminin həyat və yaradıcılığından, milli mənsubiyyətindən, “vətən sevgisi” və “vətənpərvərlik” anlayışlarından söhbət açılır [199, s.75-77].

Akademik İsa Həbibbəyli Mir Cəlal hekayələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında belə yazır: *“Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayənin əsas yaradıcıları sırasında Mir Cəlalin böyük yeri vardır. Bu cəhətdən “Molla Nəsrəddin” məktəbinin ədəbi ənənələrinə xüsusi ehtiramla yanaşan Mir Cəlal Azərbaycan hekayəsini yaşadığı epoxanın mövzuları və mətləbləri ilə zənginləşdirmişdir. O, formaca klassik və məzmunca yeni reallıqları ifadə edən Azərbaycan hekayəsinin mükəmməl nümunələrini yaratmışdır. Sadəlik, təbiilik, həyatilik, tərbiyəvilik Mir Cəlalin hekayə yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Onun qələmindən çıxmış sadə insanların obrazları adi adamları real həyatda olduğu kimi və mənəvi-psixoloji cəhətdən ümumiləşmiş şəkildə oxucuya çatdırır. Bu mənada hekayələr kitablarının müxtəlif illərdə “Həyat hekayələri” (1945), “Sadə hekayələr”(1955) adları ilə nəşr edilməsi təsadüfi olmayıb, Mir Cəlalin fərdi üslubunun özünəməxsusluqlarını əyani şəkildə əks etdirir*[32, s.617].

Teatrşünas alim İlham Rəhimli böyük ədibin yaradıcılıq yolunun estetik xüsusiyyətlərini bu cür səciyyələndirir:

– *zəngin müşahidələrini bədii əsərdə məharətlə əks etdirmək və ümumiləşdirmək səriştəsi vardır;*

– *əsərlərinin kompozisiyaları sadə və əlvandır. Roman və povestlərində bu əlvanlığa monumental əzəmət hakimdir;*

– *silsilə obrazlar toplusunda hər personaj öz tipik xarakter görüntülərinə malikdir.*

Ümumiyyətlə, Mir Cəlalin xarakterlər qalereyası son dərəcə zəngin və əlvandır, parlaq və canlıdır [179, s.42].

Mir Cəlalin bədii nəsrin nümunələri – hekayə və oçerkləri 1932-ci ildə “Sağlam yollarda” adlı kitabında çap olunub. Bu kitab bir gənc yazıçının gələcəkdə zəngin yaradıcılığı haqqında məlumat verən ilk töhfələrindən biri idi. “Azərnəşr”də Ə.Sadıqın redaktorluğu ilə çap olunan (həcmi 46 səhifə, nazik cildli, ölçüsü 13x20 sm., tirajı 3.000 nüsxə) kitab illüstrasiyalı deyil, sifarişi isə 1069 ədəd idi. 3000

nüsxə tirajın 1069 ədədinin əvvəlcədən sifariş edilməsi yazarın ilk yazı təcrübəsi üçün həddindən artıq çox sifariş demək idi. Elə bu hadisə uğurun ilk qığılcımlarındandır. Kitabda “Sağlam yollarda”, “Qələbənin açarı”, “Molotovçular”, “Səsimizi dünya eşitsin”, “Özək raport verir”, “Münəvvəri dinləyin”, “İşləməyən dişləməz”, “Bayrağı bərk saxla”, “Volqanın qucağında”, “Zavodun tərcümeyi-halı”, “Marksın dostu” öçerkləri yer alıb [123]. Müəllif özü kitabı toplanmış hekayələri “Novellalar” adı ilə təqdim edir.

Fransız ədəbiyyatında Mopassan, rus ədəbiyyatında A.P.Çexov, bizim ədəbiyyatımızda Ə.Haqverdiyev və Mir Cəlal novellanın kamil nümunələrini yaratmış novellistlərdir.

Əgər ədibin “Sağlam yollarda” (1932) adlı ilk kitabında öçerkçilik, publisistika üstünlük təşkil edirdisə, artıq “Boy” kitabında (1935) hekayə və novellalar janrın bədii ölçülərinə cavab verirdi. Xüsusən bu kitabdakı “Gəldiyevlər gəldi”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları” hekayələri ədəbiyyatımıza daxil oldu.

Ədibin 1935-ci ildə “Boy” adlı novellalar kitabı “Azərnəşr”də nəşr olunub. Redaktoru Sabit Rəhmandır (ölçüsü 14x20 sm., 656 ədəd sifariş, 5000 nüsxə tiraj, qalın karton cild, illüstrasiyalı). Latın əlifbası və rus hərflərinin qarışığı ilə yazılmış və 123 səhifə həcmindədir. Kitabda “Sara”, “Mirzə”, “Kartoşka məsələsi”, “Matişkə”, “Yanlışı barmaqlar”, “Letun”, “Myaxqiy”, “Polyak”, “İfşa”, “Göz”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları”, “And”, “Mustafa”, “Analar yarışı”, “İşıqlı yollarda”, “Gəldiyev gəldi” novellaları nəşr olunub [85].

Ədəbi prosesin ağır bir dövründə, repressiyanın tuğyan etdiyi 1937-ci ildə Mir Cəlalın sayca üçüncü – “Bostan oğrusu” kitabı “Azərnəşr” tərəfindən çap olunmuşdur. Kitabın redaktoru o dövrün tanınmış şairi Əbdülbaqi Fövzi idi. Kitabın üz qabığı karton cildli və mavi rəngdə idi (480 ədəd sifariş, 4000 nüsxə). Kitab illüstrasiyalıdır, lakin bu illüstrasiyaları işləyən rəssamın kimliyi kitabda qeyd olunmayıb. Kitabda “Bostan oğrusu” və “Təzə toyun nəzakət qanunları” hekayələri nəşr edilib. Həmin hekayənin iki il öncə “Təzə toyun nəzakət qaydaları” adı ilə nəşr edilməsinə baxmayaraq, iki ildən sonra 480 ədəd sifarişlə təkrar nəşr hekayəyə olan ehtiyacdən xəbər verir.

Əvvəlki iki kitabında toplanmış oçerk və hekayələrdə diqqəti çəkən ideya-bədii cəhətlər – gənc nasirin həssaslığı və müşahidə qabiliyyəti, sözə qənaət etmək – az sözlə çox fikir ifadə etmək bacarığı, ömrünün bir anında insanın taleyini görmək və fəhm etmək bacarığı “Bostan oğrusu” kitabına toplanan hekayə və novellalarda daha aydın hiss olunur. Bu kitab göstərir ki, Mir Cəlal kitabdan-kitaba yazıçı kimi inkişaf edir, dövrün mürəkkəb və qarışıq olmasına, cəmiyyətdə repressiya kabusunun sürünməsinə baxmayaraq, Mir Cəlal yazıçı amalına sadıq qalıb. “Bostan oğrusu” kitabı artıq Mir Cəlalin öz dəst-xətti olan yazıçı kimi formalaşmasını əks etdirirdi [84].

30-cu illərdə ədəbiyyata “Mirzə”, “Həkim Cinayətov”, “Mərkəz adamı”, “Kağızlar aləmi”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları”, “Bostan oğrusu”, “Kəmtərovlar ailəsi”, “Anket Anketov” tipli dəyərli hekayələr bəxş etmişdir. Bu hekayələrin demək olar ki, hamısı janrın tələblərinə yüksək səviyyədə cavab verir, yazıçının sadə və aydın, yığcam və dolğun üslubunun təsdiqinə xidmət edirdi. Xüsusilə “Həkim Cinayətov”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları”, “Kəmtərovlar ailəsi”, “Anket Anketov” yazıçını fərqləndirən, onun müasirlərindən heç kimə bənzəmədiyini təsdiq edən bir mühüm cəhəti ortaya çıxarırdı. Bu hekayələrdə Mir Cəlal böyük müəllimi Mirzə Cəlil ənənələrinə sadıq qalaraq Azərbaycan gülüş mədəniyyətinin bütün çalarlarını 30-40-cı illərdə Azərbaycan nəsrinə gətirdi. Mülayim yumor (“Kəmtərovlar ailəsi”), kəskin satira (“Həkim Cinayətov”), dərin məzmunlu kinayə (“Gəldiyevlər gəldi”), çoxmənalı sarkazm (“Təzə toyun nəzakət qaydaları”) Mir Cəlalin hekayələrinin bədii-fəlsəfi məziyyətləri – Mir Cəlal üslubunun satirik-yumoristik xüsusiyyətləri idi. Başlıcası budur ki, bu hekayələr haqq sözün boğulduğu dövlət səviyyəsində cinayətlərin, ədalətsizliklərin baş verdiyi 37-ci illərin qanlı repressiyalarının tuğyan etdiyi vahiməli dövrdə çap olunmuşdur.

Ədibin 1938-ci ildə “Axundun iştəhası” adlı hekayələr kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında çap edilib. B.Musazadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan kitab illüstrasiyalıdır. Ancaq kitabın titullar sahifəsində rəssamın adı qeyd olunmayıb (sifarişi 1467 ədəd, həcmi 62 səhifə, poliqrafik ölçüsü isə 13x 20 sm., tirajın sayı isə 5000 ədəd, qalın karton cildlə tərtib olunub). Müəllifin hekayələrdən ibarət olan

kitabının bir il əvvəl dörd min tirajla çapı və bir ildən sonra isə yenidən hekayələrinin beş min tirajla çapı dövrün tələbindən və oxucunun istəyindən xəbər verirdi. Tərtibatla bağlı əlavə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, kitabın üz qabığında “Mübariz Allahsızlar Kitabxanası” yazılıb. Kitabda “Axundun iştəhası”, “Ziyarət”, “Sara”, “Polyak” hekayələri verilmişdir (“Axundun iştəhası” adı ilə verilən hekayə “Dirilən adam” romanından bir parçadır) [68].

Burada hekayələrin satirik-yumoristik tərzdə olması ilə bərabər, diqqəti cəlb edən bir mühüm məsələ var: Kitabın üz qabığında “Mübariz Allahsızlar Kitabxanası” yazılması o dövrə təsadüf edir ki, 20-ci illərin sonu 30-cu illərdə Azərbaycanda sovet rejimi marksizmin banisi F.Engelsin “Din xalq üçün tiryəkdir!” kəlamını rəhbər tutaraq, bütün dinlərə cihad elan etmişdir. İkinci tərəfdən: 20-ci illərdə bolşeviklər partiyası sırf proletar mədəniyyəti konsepsiyasını prolektkultçuluğu formalaşdıraraq keçmişdən qalma mədəniyyətləri və dini inkar edir, bu isə milli respublikalarda nihilizmə gətirib çıxarmışdır. Ərəb dilində yazılan kitablar yandırılır, məscidlər dağıdılır, üləmalar təqib olunurdu. Tənqidçi və komissar Mustafa Quliyev 30-cu ildə rus dilində “Oktyabr və türk ədəbiyyatı” kitabında əruz, heca vəznlərini yeni ədəbiyyat üçün yararsız elan edir, “Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişaf yolları” (1928) məqaləsində tar fars musiqi alətidir, muğamat qul havası, inləyən siniflərin fəryadı kimi fikirlər yazırdı.

Belə bir dövrdə “Axundun iştəhası” kimi kitabın “Mübariz Allahsızlar İttifaqı” xətti ilə çap olunması təbii idi. Bu İttifaq Mirzə Cəlili ev dustağı etmişdi.

Bir il ötməmiş Mir Cəlalin “Gözün aydın” (1939) hekayələr və oçerklər kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında çap edilmişdir. Kitabın redaktoru Beydulla Musayev, rəssamı isə K.Kazımovdur (kitabın poliqrafik ölçüsü 13x20 sm., kitabın həcmi isə 475 səhifə, sifarişi 85 ədəd, tirajı 10.000 nüsxə, qalın karton cildli olan kitab latın və rus hərflərinin qarışığı ilə yazılmışdır). Kitabda 36 hekayə (“Gözün aydın”, “Yanlışı barmaqlar”, “Nənənin hünəri”, “Kərpic məsələsi” və s.) və 17 oçerk (“Münəvvəri dinləyin”, “Səsimizi dünya eşitsin!”, “Özək raport verir”, “Volqanın qucağında” və s.) nəşr olunub [98].

“Gözün aydın” hekayələr kitabı Mir Cəlal yaradıcılığının bir növ təşəkkül dövrünü, 30-cu illərdəki hekayə janrı və publisistika sahəsindəki yaradıcılıq işlərinin yekunu idi. Əlbəttə bu dövr sovet rejiminin kəşhakəs dövrü idi, totalitar kommunist ideologiyası və onun ədəbiyyatda ifadəsi olan sosializm realizmi ədəbiyyatı, azad bədii yaradıcılığı öz təsiri altına almışdı. Sovet yazıçısı sovet həqiqətini yazmalı, sosializm realizminin ideya rüporu olan müsbət qəhrəman ədəbiyyatda həlledici, hər bir şəraitdə qalib olmalı idi. Bu qeyri-tarixi “zərurət” Mir Cəlalin da 30-cu illərdə yazdığı hekayələrə öz təsirini göstərmişdi. Onun da əsərlərinin bir çoxu dövrün əsas konflikti – yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi üzərində qurulmuşdu. *“Bədii ədəbiyyatda ən böyük məharət və qüdrət canlı, orijinal insan xarakteri yaratmaqdan ibarətdir. Fərdi siması – təfəkkür tərz, xarakteri, taleyi və tərcümeyi-hal olan insan surəti yaratmaq, söz vasitəsilə ona nəfəs, ruh vermək, oxucu nəzərində onu canlı bir varlıq kimi düşündürmək, danışdırmaq, hərəkətə gətirmək, özü də onun mövcudluğuna, gerçəkliyinə müəyyən inam oymaq bədii ədəbiyyatın bəlkə də ən böyük möcüzəsidir* [171, s.159]. Mir Cəlalin XX əsrin 30-40-cı illərdə yazdığı hekayələri konyukturadan xilas ola bildi və ədəbiyyat tariximizə daxil oldu.

1942-ci ildə Mir Cəlalin 4 kitabı çap olunub. Bunlar “İlyas”, “İsrafil”, “Şərbət”, “Vətən hekayələri” kitablarıdır. Müharibənin ağır günlərində 1942-ci ildə “İlyas” (Orta yaşlı uşaqlar üçün) hekayələr kitabı Bakıda “Azərbaycan LKGMK Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı” nəşriyyatında 20 səhifə həcmində nəşr olunub. Əyyub Abbasovun redaktorluğu ilə çapdan çıxan kitabın üz qabığı nazik cildlidir və illüstrasiyalı olduğu halda, kitabın rəssamı titul səhifəsində qeyd olunmayıb (poliqrafik ölçüsü isə 13x20 sm., sifarişi 1550 ədəd, tirajı isə 4000 nüsxə, latın və rus hərflərinin qarışığı ilə yazılıb). Kitabda “Həyat həvəsi”, “Xalq müəllimi”, “Qızıl əsgər”, “Müharibə”, “35 güllə”, “Sevinc”, “Qayğı”, “Doğma Bakı” hekayələri dərc olunub. Kitaba daxil edilən hekayələrdən səkkizi ilk dəfə çap olunurdu. Cəsarətlə demək olar ki, “İlyas” hekayəsi orta yaşlı uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayan hekayələrdəndir [108]. Yazıçı bu hekayələrində müharibə mövzusunə toxunmuşdur. Müharibənin tam mahiyyəti, törətdiyi fəsadları, qorxunc hadisələri, ən qorxulu

müdhiş dəqiqələri çılpalıqlığı ilə açılıb göstərilir. Oxuduğumuz bu hekayələrdən bir nəticə çıxartmaq olar ki, Vətən məhəbbəti sərhəd tanımır!

Mir Cəlalin 1942-ci ildə “İsrafil” adlı hekayələr kitabı da Bakıda “Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı” nəşriyyatında Məmməd Arifin redaktorluğu ilə nəşr olunub (Sifariş 309 ədəd, tiraj 4000 nüsxə, ölçüsü 15x20 sm., kitabın üz qabığı nazik cildlidir). Kiril əlifbası ilə çap olunub və illüstrasiyalı olduğu halda, kitabın titul səhifəsində rəssamın adı qeyd olunmayıb. Kitabda “Qızıl alma”, “Kür”, “Şəhər”, “Arzu”, “Ana öyüdü”, “Polad necə bərkidi”, “Qardaşlar”, “Müdhiş dəqiqələr”, “Qəhrəman” hekayələri nəşr olunub [110].

55 səhifəlik “Şərbət” hekayələr kitabı “Uşaqgənclənəşr”də çap olunub. Kitabın redaktoru Əyyub Abbasovdur və kiril əlifbası ilə yazılıb (Qalın kartonla cildlənmiş kitabın ölçüsü 14x21 sm., sifariş 1670 ədəd, tirajı 4000 nüsxə). Kitab illüstrasiyalıdır, lakin rəssamın adı qeyd olunmayıb. Tərtibatla bağlı onu qeyd etməliyik ki, kitabın ilk səhifəsində “Qələmini silaha çevirib Vətən yolunda döyüşən yazıçılardan Ə.Əbülhəsənə ithaf!” sözləri yazılıb. Kitabda (Kitabın mündəricatı yoxdu) “Şərbət”, “Atlı”, “Axşam səfəri”, “Ana”, “Vuran əllər”, “Anaların yarışı”, “Göylər adamı”, “Çəkmə” hekayələri nəşr olunub. Nəşr olunan bu hekayələrdən yalnız ikisinin – “Ana” və “Anaların yarışı” hekayələrinin təkrar nəşri, qalan hekayələrin isə ilk nəşr variantı idi [146].

Ümumiyyətlə, professor Məmməd Cəfərin dediyi kimi, *köhnəni, məişətdə, şüurda, əxlaqda kök atmış mənfi cəhətləri, köhnəlmiş adət-ənənələri dərinədən dərk etməkdə və bütün detalları ilə göstərməkdə Mir Cəlal zəngin yaradıcılıq təcrübəsinə malikdir. Bunu “Səyyah xanım”, “Xarici naxoşluq”, “Şapalaq”, “Dil və əməl”, “Heykəl uçulanda”, “Rola girib”, “Yad adam”, “Yalan yeriməz”, “Telefon dostum”, “O yana baxan”, “Məhəbbət yaxud qəlp pul!”, “Turşuqeyrət”, “Mən deyən”, “Hesab dostları”, “Neçə cür salam var?” və s. hekayələri də təsdiq edir. Adlarından da bəlli olduğu kimi, bu əsərlərdə müəllifi daha çox mənfiləyin, gerilik və köhnəliyin müxtəlif təzahürləri ciddi düşündürüb narahat edir. Yazıçının məsələyə konkret münasibəti, satira və yumor müraciəti də məhz obyektin dərkə, məzmunu və mahiyyəti ilə bilavasitə əlaqədə müəyyənləşir* [56, s.60].

Ədibin “Vətən hekayələri” kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında 38 səhifə həcmində nəşr olunub. Yüksək poliqrafik keyfiyyət və qalın üz qabığı ilə buraxılmış kitabın beş min nüsxədən ibarət yüksək tirajı xalq, o cümlədən də azərbaycanlı əsgərlər arasında qəhrəmanlıq, döyüşkənlik, düşməyə qarşı amansızlıq ruhunu gücləndirmək məqsədi daşıyırdı. Zeynal Xəlilin redaktorluğu ilə çapdan çıxan kitab kiril əlifbası ilə yazılıb (13x20 sm. ölçülü, 102 ədəd sifarişli və 5.000 nüsxə tirajlı). Kitabın üz cildində döyüşkən əsgərin silahı yuxarı qaldırması rəsmi təsvir olunub. Kitabda “Yollar”, “Ananın köynəyi”, “Havalı adam”, “Mərcan nənə”, “Boz adam”, “Anaların üsyanı”, “Qardaş qanı”, “Yol açıqdır” hekayələri yer alıb [152].

1943-cü ildə ədibin nəşr olunan kiçik həcmli “Vətən yaraları” adlı hekayə kitabı illüstrasiyalı olduğu halda, rəssamı və redaktoru qeyd olunmayıb (14x21 sm. ölçüsündə, 11 səhifə, tiraj 1500 nüsxə, sifariş 1220 ədəd). Qalın karton cildli kitab kiril əlifbası ilə çap olunub. Əlavə olaraq onu qeyd etməliyik ki, kitabın titullarında “Azərbaycan Sovet yazıçıları İttifaqı; Qızıl əsgər kitabxanası” yazılıb [154].

Xalq şairi Səməd Vurğun 1943-cü ildə “Vətən müharibəsi və ədəbiyyatımız” mövzusunda etdiyi məruzədə bir döyüşçünün məktubunu nümunə göstərir. Döyüşçü cəbhədən yazır: *“Mən Mir Cəlalın “Vətən yaraları” hekayəsini oxuduqdan sonra düşməyə qarşı daha kinli və amansız oluram. Bu məktub təsdiq edir ki, Mir Cəlal Paşayev həyat hadisələrini mükəmməl öyrənib, diqqətlə müşahidə edib və əsərin ideyasını, bədii xüsusiyyətlərini yüksək səviyyədə işləmiş, yaradıcılıq süzgəcindən keçirmişdir”* [184, s.13].

Bu səmimi fakt Mir Cəlalın müharibə dövründə, müharibə mövzusunda yazdığı hekayələrin ideya-bədii dəyərinə, insanlara olan psixoloji və estetik təsir gücünə verilən ən dürüst dəyərdir. Şübhəsiz ki, istedadlı yazıçı canlı müşahidələr əsasında yazdığı bədii sözün gücü ilə zehinlərə və qəlblərə yol tapmağa nail olmuşdu. Bu dövrdə Mir Cəlal hekayələrinin baş qəhrəmanı da dəyişir, onun adı – Vətən idi. Yaralı Vətən! Vətən yaraları bu vətəndə yaşayan hər kəsin yaralarına çevrilə bilmişdi.

Bu həm də onu göstərirdi ki, Mir Cəlalın hekayələri, bir qədər əvvəl dediyimiz kimi, qəhrəmanları, onların cəsarəti, fikirləri qalibiyyət əzmi ilə cəbhədə döyüşür. Vətəni yaralanmış vətən oğullarına güc, qüdrət, cəsarət verir, qələbəyə inam aşılayır.

Mir Cəlalin “Şərbət” adlı kitabını cəbhədə döyüşən, qələmini süngüyə çevirən qələm dostu Əbülhəsənə ithaf etməsi də yazıçının qəlbinin cəbhə ritmi ilə vurduğunu, cəbhə həqiqətləri ilə nəfəs aldığını sübut edir. O zaman gündəmdə olan “Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!” şüarı Azərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən də onun vətənpərvər nümayəndəsi Mir Cəlal yaradıcılığının ritmini müəyyənləşdirdi.

1943-cü ildə “Muştuluq” adlı hekayə kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında çap olunub. Karton cildli kitabın redaktoru qeyd olunmayıb (14x20 sm. ölçüsündə, 1219 ədəd sifarişlə, 10.000 nüsxə tirajla və latın əlifbası ilə nəşr olunub). Kitabın titullu vərəqində “Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqı; Qızıl əsgər kitabxanası” yazılıb [116].

Müharibənin ən ağır illəri hələ də davam edirdi. Bu səbəbdən də ədibin 1944-cü ildə “Vətən” adlı hekayələr kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında nəşr olunub. İllüstrasiyalı olan kitabın rəssamı M.Zeynalzadədir. Hüseyn Mehdiinin redaktorluğu ilə çap olunan kitabın tərtibat nöqsanı ondan ibarətdir ki, kitabın sifariş və tiraj sayı qeyd olunmayıb (Poliqrafik ölçü 11x15,5 sm, 152 səhifə, karton cild). Kitab kiril əlifbası ilə nəşr olunub və mündəricatı yoxdur. Kitabda 19 hekayə və 1 oçerk yer alıb. Hekayələrdən on ikisinin təkrar nəşri, yeddi hekayənin isə ilk nəşr variantlarıdır. Kitaba “Odlu mahnılar” (hekayənin proloq hissəsində “oğlum Əlişə” yazılıb), “Ata”, “Snayper”, “Baldan əvvəl”, “Vətən oğlu”, “Şahin və Sona”, “Hilal dayı” hekayələri və “Qafqaza məktub” oçerki və s. daxil edilib [151]. Bu hekayələrdə Azərbaycan xalqının Böyük Vətən müharibəsi illərində göstərdiyi vətənpərvərlikdən bəhs edilir.

1945-ci ildə Mir Cəlalin “Həyat hekayələri” hekayələr kitabı Bakıda “Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı” nəşriyyatında H.Orucəlinin redaktorluğu ilə nəşr olunub və nazik üz qabıqlı olan kitabın rəssamı Əli Səttardır (Poliqrafik ölçü 14x20 sm., 155 səhifə, 1929 ədəd sifariş, 10.000 nüsxə). Kiril əlifbası ilə nəşr olunan kitaba daxil edilən 12 hekayənin ilk nəşr variantıdır: “Şəxsi məsələ”, “Tamaşa”, “Vətən oğlu”, “Həkim hekayələri”, “Söyüd kölgəsi”, “Kəmtərovlar ailəsi”, “Anket Anketov”, “Həpəndovun məqaləsi”, “Qəmbərqulu”, “Məşriq”, “Qorxu”, “Gülgəz” hekayələri nəşr olunub [101].

Yeri gəlmişkən diqqəti həm hekayə janrı üçün, həm də Mir Cəlal yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan, onu bir yazıçı – hekayənəvis kimi fərqləndirən önəmli bir cəhətə yönəltmək istərdik.

Mir Cəlalin hekayələrinin adı olduqca mənalıdır. O, təsvir etdiyi hadisənin məgzinə, yaratdığı surətin xarakterinə uyğun ad seçməyin ustasıdır. Onun hekayələrinin elə adında güclü, kinayə, eyham və satirik məzmun var. Bu adlar özü həm poetik baxımdan, həm də dilçilik nöqteyi-nəzərindən bir məqalənin mövzusu ola bilər. Bu adlara nəzər salaq: “Gəldiyevlər gəldi” – xalqda bir məsəl var: “*Yerli gəldi, yersiz qaç*”, “*Təzə toyun nəzakət qaydaları*”, *el adət-ənənəsinə xor baxmaq, süni yenilik, dəb xəstəliyinin tənqidi*, “*Həkim Cinayətov*” *savadsız həkimlərin ifşası*, “*Kəmtərovlar ailəsi*” *ər-arvad kəmtər (kəmağıl!) onlar müxtəlif növbələrdə işləyir, bir-birilərini görmürlər. Onların maymaqlığından istifadə edən qonşu məktubları oxuyur və onların evində nə var mənimsəyir*. “*Anket Anketov*” *hekayəsində isə rəsmiyyətçi, quru vəzifə adamına kinayə və s. öz əksini tapıb*” [35, s.3].

Bu hekayələrin adı həm mənalı, həm də cazibədardır, oxucunun diqqətini tez cəlb edir və onu düşündürür. Adların özləri bu lakonik hekayələrdəki gülüşü təmin edir. “Həyat hekayələri” kitabına toplanmış əsərlər haqqında yazıçı Yusif Əzimzadə yazırdı: “*Bu kitabda toplanan hekayələrin çoxu geniş oxucu kütləsinə tanışdır. Dəfələrlə oxunmasına baxmayaraq bu hekayələr indi də ayrıca bir kitab halında böyük əhəmiyyətə malikdir. Kitabdakı hekayələr arasında heç bir oxşarlıq yoxdur. Müəllif, hər əsərdə tamamilə ayrı-ayrı məsələlərdən danışır, ancaq elə bil gözə görünməz bir xətt bu hekayələri birləşdirir, onlara bir bütövlük verir. Zənnimcə, bunun səbəbi hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, müəllif nədən bəhs edirsə etsin onu öz fərdi yazıçılıq müşahidəsinin və xəyalının süzgəcindən keçirməmiş ona olan münasibətini aydınlaşdırmamış yazmağa əyləşmiş*”[28, s.3].

1948-ci ildə Yazıçının “Yeni kəndin adamları” hekayələr kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında Mehdi Hüseynin redaktorluğu ilə çapdan çıxıb (13x20 sm. ölçülü, 44 səhifə, 382 ədəd sifariş, 10.000 nüsxə tiraj). Kiril əlifbası ilə nəşr olunan kitab illüstrasiyalı deyil və qalın karton cildlidir. Kitaba daxil edilən oçerklərin ilk nəşr variantlarıdır: “Kolxoz işinin mahir ustası”, “Vətən qızı”, “Sədaqət”, “İrəliyə

baxmaq lazımdır”. Əlavə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, kitabın üz cildində “Sosialist Əməyi Qəhrəmanları” sözləri yazılıb [159].

1949-cu ildə “İlk Vəsiqə” adlı hekayələr kitabı “Uşaqgəncnəşr” nəşriyyatında nəşr olunub (14x19 sm. ölçülü, 24 səhifə, 1436 ədəd sifarişli, tirajı 15.000 nüsxə). Qalın karton cildən ibarət olan kitab illüstrasiyalı olduğu halda kitabın rəssamı qeyd olunmayıb. Kiril əlifbası ilə nəşr edilən kitabın redaktoru Ələviyyə Babayevadır. Kitabda “İlk vəsiqə”, “İftixar”, “Gözətçi”, “Aqil” hekayələrinin ilk nəşr variantları dərc olunub [107]. Bu hekayələrdə müəllimlik peşəsinin şərəfli vəzifəsindən, şagirdlərin müəllimə qoyduğu hörmətdən, müəllimlərin yetirmələrinin yüksək ictimai xidmətlərindən söhbət açılır. Və çox sevindirici hal olaraq “tələbənin müəllimi, şagirdin ustasını, övladın isə atasını ötməyi” oxucuların nəzərinə çatdırılır.

1951-ci ildə “Söyüd kölgəsi” adlı hekayə kitabı Bakıda “Uşaqgəncnəşr” nəşriyyatında Xalidə Hasibovanın redaktorluğu ilə çap olunub. Kiril əlifbası ilə nəşr olunan kitabın üstündə söyüd ağacının rəsmi təsvir olunub və rəssamı A.Mehdiyevdir (16x21 sm. ölçüsündə, 20 səhifə, 104 ədəd sifarişlə və 10.000 nüsxə tirajla). Bunlar tez oxunan və tez yayılan kitablardır [143]. Bu hekayədə zəhmətdən və ona verilən qiymətdən söhbət açılır. Bostançı Salman əminin əkdirdi söyüd ağacının kölgəsi çoxlarının köməyinə gəlsə də əksər insan çəkilən zəhmətə qiymət vermədən ötüb keçiblər. Müəllif bu heyəkə vasitəsilə gəncləri zəhmətə alışdırmağa və eyni zamanda əziyyətə dəyər verməyə çağır.

1955-ci ildə ədibin “Sadə hekayələr” adlı sanballı kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında Ş.Abasovun redaktorluğu ilə nəşr olunub. Kitab illüstrasiyalı deyil, cildin rəssamı V.Xruslovdur (14x 20 sm. ölçüsündə, 238 səhifə, 554 ədəd sifarişlə, 10.000 nüsxə tirajla). Kitaba 25 hekayə daxil edilib. Bu hekayələrdən dördünün nəşri təkrar, qalan iyirmi bir hekayənin isə yeni nəşrləridir. Yeni nəşr olunan hekayələrdən bəzilərinin adını qeyd edək: “Baldan əvvəl”, “Mərdimazar”, “Balacalara hədiyyə”, “Ulduz”, “Özgə uşağı”, “Gənc usta”, “Çin qızı”, “Gərək olar”, “Əsgər oğlu”, “Gilasın sevinci” və s [122].

Hekayə ustası Mir Cəlalın İçərişəhərdə yaşadığı evi 2017-ci ildə “Ədibin Evi” adı ilə fəaliyyətə başlamışdır. İstər muzey, istərsə də kitabxana kimi, bir sözlə, elm

məbədi olan bu məkan ədibin irsi ilə yaxından tanış olmağa tələbələrə, magistrlara, doktorantlara yaxından köməkdir. Bu məbəd C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyev hekayə ənənələrinin ən layiqli davamçısı kimi Mir Cəlalin bu çevik janrı öz sənətkar cəsarəti ilə gücləndirməsini və onun poetik-struktur imkanlarını daha da artırmasını nəzərə alaraq ədəbiyyatın inkişafı üçün müsabiqəyə imza atmışdır. “Ədibin Evi” hekayə janrının inkişafına töhfə vermək məqsədilə Mir Cəlal adına hekayə müsabiqəsini ənənə olaraq təşkil edir. İlk müsabiqə 2017-ci ildə keçirilmişdir. İkinci müsabiqəyə isə 2020-ci ildə start verilib. Müsabiqədə iştirak edib, qalib olanlara mükafatın verilməsi isə motivasiya olaraq, gənclərə verilən qiymətdir. Keçirilən müsabiqələr hekayə janrının inkişafına təkan verir.

Daim sevib-sevilən, hekayələri ilə gündəmdə qalan ədibin hekayələrində, təxminən, belə bir təsnifat aparmaq olar:

1. Satirik hekayələr (“Mirzə”, “Həkim Cinayətov”, “Kağızlar aləmi”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları”, “Anket Anketov” və s.);

2. Mənəvi-əxlaqi tərbiyəli xarakterli hekayələr (“Ulduz”, “Plovdan sonra”, “Elçilər qayıtdı”, “Naxış”, “İstifadə” və s.);

3. Vətənpərvərlik hekayələri (“Yollar”, “Anaların üsyanı”, “Qardaş qanı”, “Atlı”, “Vətən yaraları”, “Şərbət”, “Havalı adam”, “Badam ağacları” və s.);

4. Emansipasiya problemini özündə ehtiva edən ailə-məişət hekayələri (“Sara”, “Dəzgah qızı”, “Gözün aydın”, “Nanənin hünəri”, “Badamın ləzzəti” və s.) [36, s.111].

Yazıçı klassik Azərbaycan nəsrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini öz hekayələrində həm qoruyub saxlaya bilmiş, həm də gələcək nəsillərə ötürmüşdür. Mövzu, süjet, üslub baxımından keyfiyyəti ilə seçilən hekayələri buna misal ola bilər.

Mir Cəlal hekayələrinin zənginliyi onun yazılarının da özü kimi sadə və müdrikliyindən xəbər verirdi. Onun üslubunun ən üstün spesifikasi ümumxalq dilinə yaxın olmasıdır. Bu yaxınlıq vasitəsilə oxucuya artıq ilk sevgi qığılcımlarını ötürmüş olur. Bundan sonra isə yazılarına xüsusi tələbkərliliklə yanaşaraq ədəbi-dilin normalarına riayət edir.

Ədibin “Yuxu və külək” adlı hekayələr kitabı Gülşən Həsənzadənin redaktorluğu ilə 1956-cı ildə “Uşaqgəncnəşi” nəşriyyatında çap olunub. Kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulan nazik cildli kitabın üz qabığında küləkdən və pişikdən öz kökəsini qorumağa çalışan uşaq rəsmi təsvir olunub. Kitabın üz qabığının rəssamı H.Haqverdiyev, kitabın içərisində olan şəkillərin rəssamı isə H.A.Ağayevdir (20,5x25,5 ölçüsündə, 30 ədəd sifarişlə, 1000 nüsxə tirajla). 11 səhifədən ibarət olan kitabı daxil edilən “Qələm”, “Yuxu və külək”, “Buz maşını” hekayələrinin üçünün də ilk nəşr variantlarıdır [163].

Mir Cəlalin hekayələri 1932-ci ildən başlayaraq ədəbi tənqidin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Tənqidin yazıçının yaradıcılığına münasibəti ilə bağlı bəzi məqamlara nəzər salmaq yerinə düşər: Dövrünün ədəbi prosesinə obyektiv yanaşan, bədii əsərlərə sinfi mövqedən deyil, bədiilik mənafehləri ilə qiymət verən Məmməd Arif onların dəyərini sakit və sabit təhlil yolu ilə müəyyənləşdirirdi. Xüsusən, ikinci cahan savaşı illərində yazılmış əsərlərə dövrün ədəbi tarixi kontekstində dəyər verərək doğru nəticələrə gəlirdi.

Məmməd Arif Səməd Vurğunun “Bakının dastanı” poeması, Süleyman Rüstəmin “Ana və poçtalyon” şeirini, Sabit Rəhmanın “Aşnalar komediyası”nı, Süleyman Rəhimovun “Saçlı”, “Aynalı”, “Medalyon”, “Mehman” kimi əsərlərini və o cümlədən Mir Cəlalin hekayələrini, “Bir gəncin manifesti” əsərini müfəssəl təhlil etmişdir. O, Mir Cəlal haqqında yazmışdır: *“Biz, müharibə dövründən çox danışırıq və müharibə dövrünün yetişdirdiyi qəhrəmanların ədəbiyyatımızdakı inikasını ədəbiyyatdan tələb edirik. Böyük əsərlər yazma bilməsək də, müharibə dövründə bir çox hekayələr, döyüşçü surətini bu və ya başqa tərəfdən təsvir edən hekayələr yazmışıq. Mir Cəlal bu sahədə hamıdan çox iş görmüşdür”*[13, s.3]. Tənqidçi bu sözləri deyərkən Mir Cəlalin müharibənin ilk illərində yazdığı “Boz adam”, “Atlı”, “Axşam səfəri” kimi hekayələrini nəzərdə tuturdu. O dövrün ədəbi mühiti siyasiləşmiş bir mühit idi. Hansı mövzuda yazılmasından asılı olmayaraq əsərin ideyası sovet cəmiyyətinə, dövrün tələbinə uyğun olmalı idi. Ədəbi tənqidçi meyarlarında bədiilik amili estetik ölçüdən daha çox siyasi tələb öndə olmalı idi. Bu sosialist realizmi bədii yaradıcılıq metodunun, onun ideya rüporu olan müsbət

qəhrəman konsepsiyasının tələbi idi. Böyük tənqidçi Məmməd Arif müharibə dövründə, xüsusən ilk illərdə intensiv çalışan və uğurlu hekayələr yazan müasirlərinin yaradıcılığını diqqətlə izləyir. Mir Cəlalın yaradıcılıq təkamülünü müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Tənqidçi ədibin bu ağır illərdə yazdığı hekayələri olduqca dəqiq və mənalı bir adla “Qəzəbli hekayələr” adlandırmışdır. Məmməd Arif yazmışdır: *“Bəzən oxucu onun ən müdhiş şeylərdən belə çox sakit və təmkinlə yazmasına təəccüb edir. Lakin bu sakitlik və təmkinlik zahiridir. Diqqətli oxucu hiss edir ki, bu sözləri yazarkən yazıçının dişləri bir-birinə kilidlənmişdir, qəlbi isə həyəcandan titrəyir. Belə olmasaydı Mir Cəlalın hekayələri oxuculara lazımı təsiri bağışlaya bilməzdi, oxucuların qəlbini qəzəb və hiddətlə doldurmaz, vəhşi düşməyə qarşı intiqam hissi ilə alovlandırmazdı”* [14, s.3].

Əslində “qəzəbli hekayələr” ifadəsi müharibənin ilk illərindən böyük Səməd Vurğunun dili ilə “Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən! “Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən” deyən ədəbiyyatımıza verilən dolğun obrazlı ad idi. Mir Cəlal hekayələri isə döyüşür, qəhrəman oğullarımızın qəzəbini korşalmağa qoymurdu.

Müharibə dövründə cavan tənqidçi olan (sonralar məşhur ədəbiyyatşünas, mətnşünas və nəzəriyyəçi) Əziz Mirəhmədov ədəbiyyatda yenilik axtarışlarına meyl edərkən Mir Cəlalın hekayələrinə müraciət edir. Ədibin “Anaların üsyanı”, “Boz adam”, “Axşam səfəri” hekayələri tənqidçiyə öz sadəliyi və orijinallığı baxımından mövzu verir.

Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi, professor Əziz Mirəhmədov Mir Cəlalın yeni hekayələrini olduqca əhatəli, dolğun, xırda cizgilərlə təhlilə cəlb edə bilmişdir. O, həmçinin Mir Cəlalın müharibə mövzulu yeni hekayələrində bəzi nöqsanları göstərmişdir: *“Mir Cəlalın əhatə etdiyi bu hadisələr əhəmiyyətli, canlı və həyati olsalar da, bunların verilişində bəzi ciddi yaradıcılıq nöqsanları nəzərə çarpır. “Boz adam”, “Atlı”, “Axşam səfəri” kimi hekayələrdə eyni motivlərdən (kəşfiyyat, macəraçılıq, xəyala dalmaq, gizlənmə və s.) istifadə etmək yazıçının yaradıcılığına müəyyən dərəcədə yeksənəklik gətirir. Faktlara, rəqəmlərə meyl (hitlerçilər, komandir, traktor, kurs və s.) bədiiilik səviyyəsini xeyli azaldır. Bəzi hekayələrdə yazıçının, bədii dili, onu danışmaq dilinə endirmə dərəcəsində*

sadələşdirməsi ciddi nöqsan sayılır” [169, s.2]. Məsələ burasındadır ki, Mir Cəlal bu tipli hekayələrində xalqın içindəki qəzəb, vətənpərvərlik hissini mübarizə əzmini, mənəvi dəyanəti bacarıqla, sənətkarlıqla əks etdirə bilmiş və bu cəhət tənqidçinin fikrindən yayınmamış, əksinə öz səmimiyyəti ilə yazarkən Mir Cəlal da gənc idi, hətta 35 yaşı tamam olmamışdı. Əziz Mirəhmədov Mir Cəlalin hekayələrindəki bədiiliyi, obrazlılığı, eyni zamanda səfərbəredici gücü qiymətləndirir, insan qəlbinə hakim kəsilməsini xüsusi vurğulayır. Biz bu fikirdəyik ki, Mir Cəlalin hekayələrinin gücü sadə, təbii, bundan dolayı, təsirli üslubla bərabər, onların psixologizmindədir. Həddindən artıq müşahidəçi yazıçı olan Mir Cəlal insan qəlbinə doğma adam kimi “daxil” olur.

1961-ci ildə Mir Cəlalin “İnsanlığ fəlsəfəsi” adlı sanballı nəsr kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında Ş.Abasovun redaktorluğu ilə çapdan çıxmışdır. Qalın karton cildli kitabın üz qabığının rəssamı M.Bağırovdur (14x21 sm. ölçüsündə, 406 səhifə, 346 ədəd sifarişlə, 15.000 nüsxə tirajla). Kiril əlifbası ilə nəşr olunan kitaba daxil olan 56 hekayə altı hissəyə ayrılıb. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Həyat hekayələri, 2. Od içindən çıxanlar, 3. Güldürən hekayələr, 4. Xatirə dəftərindən, 5. Həkim hekayələri, 6. Kiçik hekayələr.

Birinci hissədə – həyat hekayələrinin içərisində 15 hekayə nəşr edilib. 15 hekayədən altısının təkrar nəşri, doqquzunun isə yeni nəşrləridir. Yeni hekayələrdən “Əməli saleh”, “Əskinasin tarixi”, “Qocaların uşaq söhbəti”, “Tövbələtmə” və s. misal göstərmək olar. İkinci hissədə cəmi 7 hekayə nəşr olunub. Bunlardan iki hekayənin təkrar nəşri, qalan beş hekayənin isə yeni nəşrləridir. Yeni hekayələrdən “Döyüşçülərin dediklərindən”, “Mənim də haqqım var”, “İki ananın bir oğlu” və s. misal göstərmək olar. Üçüncü hissə də isə 11 hekayədən doqquzunun növbəti nəşri, üçünün isə yeni nəşrləridir. Yeni hekayələr bunlardır: “Təsadüf”, “İtpərəstlərin həyəcanı”, “O dünyada”. Dördüncü hissədə 9 hekayədən ikisinin növbəti nəşri, yeddisinin ilk nəşrləridir. Yeni hekayələrdən “Təsadüf ya zərurət”, “Neçə cür salam var?”, “Vidən mühakiməsi”, “Nazik mətləb” və s. Beşinci hissədə olan 4 hekayədən ikisinin növbəti nəşri, ikisinin isə yeni nəşrləridir. “Vidən əzabı”, “Dost görüşü” yeni hekayələrdəndir. Altıncı hissədə isə 11 hekayədən yalnız birinin

növbəti nəşridir, qalan doqquz hekayənin ilk nəşridir. “Sancaq fabrikində”, “Kəhərin son günü”, “Zəhmət, Əql, Bəxt”, “Mən də bakılıyam” yeni hekayələrdəndir [109].

XX əsrin 1958-63-cü illərində bütün ümumsovet ədəbiyyatında olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında da yeni ədəbi mərhələ formalaşırdı. 1953-cü il martın 5-də İ.V.Stalinin vəfatından sonra – 1956-cı ildə Sov. İKP. MK-nın XX qurultayı şəxsiyyətə pərəstişin ləğvi haqqında qərar çıxardı, repressiya qurbanları “tərkibində cinayət işi olmadığına görə” kütləvi bəraət aldılar, dövrün yeni vəzifələri – strategiyası müəyyənləşdirildi, cəmiyyətdə “*Xruşşov mülayimləşməsi*” adlanan yumşalma, diktaturadan demokratiyaya keçid baş verdi, ETİ-nin ilk nailiyyətləri göründü və nəhayət dünyada ilk insan – sovet adamı kosmosa uçdu. Bütün bunlar bədii təxəyyülün həddlərini genişləndirdi, ədəbiyyatda insan amili ictimai borc amilini üstələdi, nəsr iri, panoram təsvirlərdən üslubda dəqiqliyə keçdi, nəsrə, dramaturgiyada lirik psixoloji üslub, poeziyada fəlsəfi intellektual təmayül formalaşdı. Bütün bunlar 60-cı illər mərhələsinin əsas xüsusiyyətləri idi. Bu mərhələnin yaranmasında M.İbrahimovun “Böyük dayaq”, İ.Əfəndiyevin “Söyüdlü arx”, M.Hüseynovun “Yanar ürək”, S.Əhmədovun “Dünyanın arşını” romanları ilə bərabər Mir Cəlalın və Ənvər Məmmədخانlının hekayələri də mühüm rol oynadı.

1962-ci ildə Mir Cəlalın “Xatirə hekayələri” kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında Rəna Şıxəmirovanın redaktorluğu ilə çap olunub. Kitab karton cildli illüstrasiyalıdır və rəssamı H.Zeynalovdur (13x21 sm. ölçüsündə, 406 səhifə, 352 ədəd sifarişlə, 10.000 nüsxə tirajla). Kiril əlifbası ilə nəşr edilən kitabın ön sözünü “Müqəddimə” adlı başlıq ilə Bəkir Nəbiyev yazmışdır. Kitaba daxil olan 24 hekayədən “Gülbəsləyən qız”, “”Mənim vəfalı məşinim”, “Mənim səmimi dostum”, “Gənc şairin ərizəsi” və s. yeni hekayələr nəsr nümunələri idi [105].

Bu kitabda müəllifin son iki ildə müasir həyatdan yazdığı hekayələri toplanıb. Mövzu etibarilə bu əsərlər müasir gənclərin, məktəblilərin həyatından, əməkdə və təhsildəki nailiyyətlərindən, yeni ailə və məişətdən, sovet məfkurəsinin ümumbəşəri əhəmiyyətindən, xalqlar dostluğundan bəhs edir. Məzmun etibarilə hekayələrin əsas xüsusiyyəti adamlarımızın yüksək əxlaqi məziyyətini təsvir və tərənnüm etməsi idi.

1965-ci ildə görkəmli ədibin “Gülbəsləyən qız” hekayələr kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında kiril əlifbası ilə və Zəkiyyə Qiyasbəylinin redaktorluğu ilə çapdan çıxmışdır. Karton cildli kitabın rəssamı H.Zeynalovdur və kitabın ilk səhifəsində “Balalarımızın estetik tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllim qızım Elmiraya ithaf!” yazılıb. (13x21 sm. ölçüsündə, 334 səhifə, 41 ədəd sifarişlə, 10.000 nüsxə tirajla) Bu kitabda nəşr olunan 61 hekayədən “Müsəlmanlıq və texniki tərəqqi”, “Turşuqeyrət”, “İngilis dili”, “Öyrəncəkli” və s. yeni hekayələrdəndir [99].

Xalq şairi Nəriman Həsənzadə “Gülbəsləyən qız” adlı məqaləsində yazıcının hekayələrini belə qiymətləndirir: *“Ədibin son illərdə bir-birinin ardınca bir neçə hekayə kitabı nəşr olunmuşdur. “Gülbəsləyən qız” hələlik bunların sonuncusudur. Bu kitabı müxtəlif insan təbiətləri sərgisinə bənzətmək olar. Şofer, su satan, çoban, müəllim, dərzi, xidmətçi, zavod müdiri, heykəltəraş, tərcüməçi, quşbaz, ovçu, televizor ustası, yetim uşaq və s. Müəllif gah özü onlar haqqında danışır, gah da onların özlərini dindirir. Öz dillərində, bəzən öz janrlarında dindirir”* [34, s.5].

Ədibin “Söyüd kölgəsində” adlı kiçik bir kitabçası Bakıda “Maarif” nəşriyyatında İsa Hümətovun redaktorluğu ilə 1965-ci ildə çap olunub (14x20 sm. ölçüsündə, 42 səhifə, 137 ədəd sifarişlə, 5.000 nüsxə tirajla). İllüstrasiyalı olan kitabın rəssamı D.Kazımovdur. Kitabın üz qabığı nazik cildlidir və kiril əlifbası ilə nəşr olunmuşdur. Kitaba “Ərik ağacı” (hekayənin proloq hissəsində “İlk nəvəm Aytəkinə” yazılıb), “Gülbəsləyən qız”, “Söyüd kölgəsi”, “Plovdan sonra”, “Zəhmət, Əql, Bəxt” hekayələri daxil edilib [144].

Yazıcının “Şəfəqdən qalxanlar” adlı hekayələr kitabı Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında 1972-ci ildə çap olunub. S.Məmmədovanın redaktorluğu ilə nəşr olunan kitabın rəssamı Ye Qavrilindir. Qəhvəyi rəngli qalın karton cildli kitab kiril əlifbası ilə yazılıb (13,5x20,5 sm. ölçüsündə, 272 səhifə, 555 ədəd sifarişlə, 15.000 nüsxə tirajla). Kitaba “Mühazirəçi yoldaşım”, “Sədaqət sarayları”, “Nəfsi tox”, “Fərəh məclisi” və s. hekayələri daxil edilib. Bu hekayələrdə yazıçı bugünkü gəncliyi düşündürən bir sıra problematik məsələləri əhatə etmişdir [145].

1974-cü ildə nəşr olunmuş “Silah qardaşları” adlı hekayələr kitabı R.Salamovanın redaktorluğu ilə çap olunub (13x21 sm. ölçüsündə, 293 səhifə, sifarişi

1211 ədəd, tirajı isə 18.000 nüsxə). Qalın karton cildli kitabın üstündə helikopter şəkili var və kitabın cildinin rəssamı F.Ağayevdir. Kitabda “Yalan ayaq tutar yeriməz”, “Oxutmuram əl çəkin!”, “Niyə ovdan əl çəkdim”, “Varislər” və s. hekayələr nəşr olunub [142]. Bu vaxta qədər artıq görkəmli nasir Mir Cəlal Paşayevin həmin əsərləri çoxdan oxucuların rəğbətini qazanmışdı. Onun roman, povest və hekayələri ədəbiyyat xəzinəmizin gözəl incilərindəndir. “Silah qardaşları” adlı bu kitaba daxil edilən hekayələr mətbuat səhifələrindən oxucularımıza tanış idi.

Ədibin “Dağlar dilə gəldi” (hekayələr və povest) kitabı Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında Sona Məmmədovanın redaktorluğu ilə 1978-ci ildə çap olunub. Kiril əlifbası ilə nəşr olunan nazik üz qabıqlı kitabın cildində təbiət təsvir olunmuşdur və kitabın rəssamı M.Quliyevdir (13x16 sm. ölçüsündə, 176 səhifə, 397-497 ədəd sifarişli (hər iki rəqəmlər yazılıb) tiraj sayı 10.000 nüsxə). Kitaba “Səksən illiyə çağırıbmışdılar”, “Yalandan beş”, “Qəm qəmi gətirər, dəm dəmi” və s. hekayələr və “Dağlar dilə gəldi” povesti daxil edilmişdir.

Bu kitab Mir Cəlalın sağlığında çap olunmuş sanballı kitablarından biri idi. Kitabın annotasiyasından oxyuruq ki, *“Kitabda ədibin, əsasən son illərdə (1970-1976) yazdığı, mətbuatda nəşr etdirdiyi bir çox realist hekayələri toplanmışdır. Mövzusu müasir həyatdan alınan bu əsərlərdə sovet gənclərinin ictimai fəallığından – əmək rəşadətindən, təhsilindən, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərindən, dostluq, qardaşlıq münasibətlərindən bəhs olunur...Əsərlər həcmcə yığcam olsa da, bədii keyfiyyət, dil, stil xüsusiyyətləri ilə ədibin yaradıcılıq simasına müvafiq nümunələr kimi seçilmiş tərtib olunmuşdur. Sadəlik, səmimilik, təbii, inandırıcı bədii lövhələr bir sıra hekayələrdə qabarıq nəzərə çarpır. Bu kitab ədibin son dövrdə çap etdirdiyi (“Silah qardaşları”, “Şəfəqdən qalxanlar”...), xırda forma adlanan bədii nəsr silsiləsinin davamıdır [86].*

Yazıcının “Ləyaqət” adlı kitabı Bakıda “Yazıçı” nəşriyyatında 1984-cü ildə çap olunub. Səfər Mahmudzadənin redaktorluğu ilə çapdan çıxan kitabın rəssamı Y.Katakalidisdir. Kiril əlifbası ilə nəşr edilən qalın karton cildli kitabın üzərində qadın rəsmi var (14x21 sm. həcmində, 359 səhifə, 311ədəd sifarişlə, 40.000 nüsxə

tirajla). Kitaba ədibin müxtəlif illərdə yazdığı hekayələri və bir povesti daxil edilmişdir[120]. Kitaba “Ötən günlər” hekayələri, “Həyat hekayələri”, “Məktəb hekayələri” adlı hekayələri, “Bizim ailə” və “Dağlar dilə gəldi” adlı povestləri daxil edilib. İncə və duzlu yumorla qələmə alınmış hekayələrdə müəllif öz oxucularına ülvî duyğular, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər, ictimai fəallıq və ləyaqət hissi aşılayır. Povestdə Sovet hakimiyyətinin ilk illərində kənddəki maarif, elm və təhsil işində xüsusi rolu olan gənc müəllimə Əntiqədən söhbət açılır.

1.2. Mir Cəlal hekayələrinin nəşr tarixi və çap nüsxələrinin kitabşünaslıq baxımından müqayisəli təhlili

Ədəbiyyatın tarixi həm də ədəbi-bədii əsərlərin nəşr tarixidir. Kitab nəşri isə orijinal əsər yaratmaq qədər çətin və əhəmiyyətli işdir. Hər bir bədii əsər, o cümlədən epik növün kiçik janrı olan hekayə və novella öz janrına məxsus nəşr texnologiyası tələb edir. Bu mənada kitab tərtibi və nəşri texniki proses deyil, mürəkkəb yaradıcılıq prosesidir. Mir Cəlalin hekayələrinin nəşr tarixi və çap nüsxələri, həm də onun yaradıcılıq təkamülünü əks etdirir.

Mir Cəlalin həcmcə irili-xırdalı bütün kitabları oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanırdı və bu gün də eyni dərəcədə qarşılanılır. Bunun bir neçə səbəbini qeyd etmək olar:

1. Mir Cəlal şəxsiyyəti bütöv yazıçı idi. O, sovet rejiminin bir sıra qadağalarına məhəl qoymayaraq, əsərlərində vətənin və xalq həyatının mənəvi problemlərini əks etdirirdi.

2. Mir Cəlal əsərlərinin dili və üslubu sadə, səmimi, yığcam və dolğun idi. Oxucuya tez və asanlıqla çatır, onun qəlbindən xəbər verirdi.

3. Mir Cəlal Azərbaycan gülüş mədəniyyətinin əksər formalarından sənətkarlıqla istifadə edir; yumor, satira, kinayə onun hekayələrinə məzəli bir aura gətirərək, cəmiyyətdəki mənfi halları, mənfi tipləri gülüş hədəfinə çevirməsi oxucuların ürəyindən xəbər verirdi.

4. Mir Cəlal hekayəni elə yazırdı ki, sanki oxucu ilə üzbəüz oturub maraqlı bir əhvalatı danışır, duzlu-məzəli söhbət edir. O, oxucunu özünün maraqlı həmsöhbətinə çevirməyi bacarırdı.

5. Nəhayət, Mir Cəlal hekayələri bu böyük həqiqətlər söyləyən kiçik janrın bədii cəhətdən mükəmməl klassik nümunələridir. Onun “Seçilmiş əsərləri”nin nəşri böyük ədəbi hadisə oldu.

Mir Cəlalin “Seçilmiş əsərləri”nin 5 cildliyinin birinci cildi Bakıda “Adiloğlu” nəşriyyatında 2013-cü ildə çapdan çıxmışdır. Hekayələr, felyetonlar, şeirlər, oçerklər, tərcümələr, xatirələrdən ibarət olan kitabın tərtibi Nərgiz Paşayeva və Təhsin Mütəllibova aiddir. Kitaba “Müasir nəsrimizin hekayə ustası” adlı ön sözü akademik Nərgiz Paşayeva yazmışdır. Qalın karton cildli kitabın redaktoru Şəmsəddin Axundovdur (poliqrafik ölçüsü 18x22 sm., 442 səhifə, 12 ədəd sifariş, 500 nüsxə tiraj). Rəssam Nüsrət Süleymanoğlu kitabda maraqlı rəsmlər çəkib. Çəkilən rəsmlər aid olduğu vərəqdə hekayənin mətninə uyğun yerləşdirilib [137].

1930-1940-cı illərdə qələmə aldığı bu hekayələr Mir Cəlalin yaradıcılığının ilk mərhələsinə aiddir. Yazıçının təkrarsız hekayələri vasitəsilə klassik ənənələrdən bəhrələnərək hekayə ustası kimi formalaşmasını izləmək mümkündür. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə xas olan xarakterlərin təcəssümü hekayələrdə məharətli şəkildə öz əksini tapmışdır.

Mir Cəlalin 5 cilddən ibarət “Seçilmiş əsərləri”nin ikinci cildi də (hekayələr, felyetonlar, şeirlər, oçerklər, tərcümələr, xatirələr) Bakıda “Adiloğlu” nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. 444 səhifədən ibarət olan kitabın göstəriciləri birinci cild ilə eynidir. Fərq yalnız sifarişin 13 ədəd olmasındadır. Kitaba 66 hekayə, o cümlədən “Arxa əsgəri”, “ Qardaş qanı”, “Silah qardaşları”, “Özündən naxoş”, “Əsgər oğlu” və s. daxil edilmişdir [138].

İkinci cildə daxil edilən hekayələr İkinci Dünya müharibəsi mövzusunə həsr olunub və onlarda vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, əzmkarlıq, şücaət lövhələri canlandırılmışdır.

Ədibin “Seçilmiş əsərlər”in üçüncü cildi isə (göstəriciləri 1-ci və 2-ci cildlə eynidir) 456 səhifə həcmində və 14 ədəd sifarişlidir. Kitaba 74 hekayə daxil

edilmişdir. Bu hekayələrdən “Sancaq fabrikində”, “Anamın qeydləri”, “Kəhərin son günləri”, “Müdafiə vəkili” və s. qeyd etmək olar [139].

Üçüncü cilddəki hekayələr cəmiyyətin daxili xarakterinə xas olan keyfiyyətlərin lakonik və bəmərə tərzdə oxucuya çatdırılması ilə seçilir.

“Seçilmiş əsərlər”in dördüncü cildi isə 468 səhifə həcmində və 15 ədəd sifarişlidir. Kitaba “Mənim utancaq tələbəm”, “Yaratmaq sevinci”, “Gülzar haqqında”, “Bu xırıltı nədir?” və s. hekayələri daxil edilmişdir. Bu cildə cəmi 101 hekayə daxil edilib. Dördüncü cildə yazıcının 1960-1970-ci illərdə yumoristik üslubda qələmə aldığı hekayələri üstünlük təşkil edir [140].

“Seçilmiş əsərlər”in sonuncu – beşinci cildi, “Felyetonlar” (hekayələr, felyetonlar, şeirlər, oçerklər, tərcümələr, xatirələr) kitabı 318 səhifədən ibarətdir. 16 ədəd sifərişi olan bu kitaba “Almas gəldi”, “Bayrağı bərk saxla”, “Azad qız”, “Münəvvəri dinləyin” və s. oçerklər daxil edilib[141].

Beşinci cildə Mir Cəlalın müxtəlif vaxtlarda yazdığı oçerkləri, şeirləri, habelə tərcümələri, xatirələri və felyetonları daxil edilmişdir. Bu cildə həm də alimin türk və özbək ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr də yer alır.

Mir Cəlalın kitabları – nəşr tarixi və təsnifatından göründüyü kimi, XX əsr kitab mədəniyyətinin arsenalını təmin edən əsərlərdəndir. Bu kitablar həm də Azərbaycan kitab nəşrinin, poliqrafiya işinin səviyyəsini əks etdirir. Tarix göstərir ki, Mir Cəlalın kitabları kitabxana fondlarında, taxçalarda və boxçalarda toz basıb qalan kitablar deyil. Bu kitabların kitab tariximizdə özünəməxsus dinamikası var. Kitabların ömrü və taleyi, canlılığı oxucu qənaətində, oxucu yaddaşında davam edir. Bu baxımdan Mir Cəlal Paşayev xoşbəxt sənətkardır. O, hər yeni gələn nəsillə yenidən doğrulacaq, çünki hər nəsil onun kitablarında dövrünün onun qarşısında irəli sürdüyü suallara cavab tapacaq. Klassikin ölməzliyi, əbədiliyi və həmişə müasirliyi bundadır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında və zənginləşməsində klassiklərin xüsusi rolu olmuşdur. Böyük yazıçı C.Məmmədquluzadə ilə başlayan bu pleyadaya Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənşəminli, S.Rəhimov, M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, Əbülhəsən, İ.Əfəndiyev, M.Hüseyn, İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, Anar, Elçin, İ.Məlikzadə, S.Əhmədli,

F.Kərimzadə, S.Azəri daxildir. Bu möhtəşəm sırada Mir Cəlal Paşayevin öz bənzərsiz yeri, ədəbi-elmi və bədii-tarixi çəkisi var. XX əsrin nasirləri epik növün bütün janrlarında – hekayə, povest və roman sahəsində böyük uğurlar əldə etmişlər. Bütün yazıçılarımız hekayə yazmaq – hekayənəvislik sahəsində öz qələmlərini sınamış, bir çoxları bədii yaradıcılığa məhz bu janrla başlamışlar. Azərbaycan hekayəsi ötən əsrdə zəngin inkişaf yolu keçmiş epos mədəniyyətimizin, nağıl və dastanlarımızın, əfsanə və rəvayətlərimizin bədii ənənələrini mənimsəyərək öz poetikasını, təsvir imkanlarını və üslubunu zənginləşdirmişdir. XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyi sahəsində bir neçə ədibimiz xüsusilə fərqlənir: C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli və Mir Cəlal. Bu mülahizə ilə biz heç də digər ədiblərimizin bu janr sahəsindəki uğurlarına kölgə salmaq istəmirik. S.Rəhimovun, M.İbrahimovun, İ.Əfəndiyevin, Anarın, Elçinin xüsusi bədii dəyərə malik seçilən hekayələri vardır. Lakin klassik hekayənin peşəkar yaradıcıları Mirzə Cəlil, Haqverdiyev, Yusif Vəzir və Mir Cəlaldir.

Mir Cəlalin hekayələrinə xas daha bir cəhət – olduqca səmimi yumor hissi, gülüş mədəniyyətimizin mənalı bədii əksi məsələsi ön plana çəkilir. Mir Cəlal hekayə yaradıcılığında gülüşün estetik imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir. Ədib sovet dövrünün ədəbiyyat üzərində marksist ideologiyanın müəyyən təzyiqlərini nəzərə alaraq, əsasən yumordan, ironik gülüşdən istifadə etmişdir. Yəni, həlim və islahedici gülüş, yumor daha çox gizli mətləblərə yönəlmiş istehzal, simvolik gülüş, kinayə yazının hekayələri üçün xarakterikdir. Dünyanın məşhur gülüş ustası Çarli Çaplin yazırdı: *“Yumor həyat qabiliyyətimizi artırır və sağlam düşüncəni qorumağa kömək edir. Yumorun köməkliyi ilə biz bəxti dönüklüyə asanlıqla tab gətirə bilirik”* [210, s.206].

Gülən adam güldüyü obyektə yüksəkdə dayanmalıdır. Hansı formada olursa olsun gülüş böyük hünərdir, istedadın, şəxsiyyətin ən güclü özünü təsdiqidir.

Mir Cəlalin həm çap olunmuş, həm də kitabların heç birinə düşməmiş hekayələri məhz belə yumoristik – kinayəli gülüş zəminində yazılıb. Kinayəli gülüş adi gülüş deyil, fəlsəfi gülüşdür. Ümumiyyətlə, gülüş xalq idrakının aydınlığını və dərinliyini ifadə edir. Gülüş mədəniyyəti kamillik mədəniyyətidir. Gülüş elə bir

zirvədir ki, hər xalq, hər sənətkar ora çıxa bilməz. Gülmək üçün səmimiyyət və saflıq lazımdır.

Ciddi bir şəxsiyyət, saf və ləyaqətli türk oğlu olan Mir Cəlalın hekayələri və bütün əsərləri belə bir gülüş zəmnində yazılmışdır.

Yazıcının ilk hekayələr kitabı 1932-ci ildə çapdan çıxandan 1978-ci ilədək 40 ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının bənzərsiz hekayənəvisi Mir Cəlalın qələmi məhsuldar işlədi, heç zaman öz şəxsiyyətinə və bədii söz sənətinə xəyanət etmədi.

O, hekayə janrımızın, bütövlükdə ədəbiyyatımızın nüfuzunu qorudu, qalmaqallı XX əsrin qalmaqalsız ədibi, bütöv şəxsiyyət kimi ümumxalq hörməti qazandı. Mir Cəlalın yaradıcılığı haqqında sanballı monoqrafiyanın müəllifi, ədəbiyyatşünas Yaqub İsmayılov ədibi təhlil edərək yazıb: *“O, hər şeydən əvvəl, mahir hekayə ustasıdır. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir. İnsanda sağlam duyğular, xoş arzu, ümidlər oyadan, gerçəkliyə baxışda həqiqət işığı, tənqidi ruh və ayıqlıq hissi gətirən, haqsızlığa, nöqsan, eybəcərlik və mənfiyyətə qarşı mübarizə keyfiyyəti aşılaman bədii gülüş ədibin yaradıcılığında mühüm tərkib hissə, əsas estetik əlamət və məziyyətlərdəndir”* [56, s.110].

Göründüyü kimi, tədqiqatçı alim ədibin hekayələrində qabarıq görünən iki başlıca istiqaməti ön plana çəkir: gerçəklik baxışında həqiqət işığı, tənqidi ruh və gerçəkliyə qarşı mübarizə keyfiyyəti aşılaman bədii gülüş! Bu o deməkdir ki, tənqidi realizmlə romantik səmimiyyət vəhdəti Mir Cəlal hekayələrinin poetik və estetik konsepsiyasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində Mir Cəlal Paşayevin şəxsi arxivi sistemləşdirilmiş vəziyyətdə saxlanılır. Şəxsi arxivlə tanışlıq zamanı yazıcının ailə üzvləri ilə, dostları ilə məktublarını, romanlarının və hekayələrinin əlyazma variantında, Mir Cəlal müəllimin xətti ilə olduğu kimi, orijinal vəziyyətdə oxumaq Mir Cəlal sevər üçün xüsusi bir hissdır.

Ədibin istər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra çap olunan kitabları ilə Milli Arxiv idarəsində Mir Cəlalın şəxsi arxivində saxlanılan hekayələri ilə tanış

olduqdan sonra, 2013-cü ildə çap olunan 5 cildliklə müqayisə etdikdə məlum oldu ki, ədibin nəşr olunmayan 11 hekayəsi var. Bizə belə gəlir ki, “Qayğı”, “Yanşaq”, “Zirəklik” [113]; “Xallı muncuq”, “Ölü soyan” [104]; “Ulduz kəndinin şəfəqləri”, “Tərpənir”, “Söylənməyən nitq”, “Sünbül”, “Sorağın gəlsin” [148]; “Oturaqlar” [127] hekayələri nəşr olunmayıb. Mir Cəlalın tələbəsi və araşdırıcısı professor Təhsin Mütəllibov da bu hekayələrin çap olunmadığını qeyd etmişdir.

Bu hekayələrdən birini – “Tərpənir” hekayəsini sizin nəzərinizə çatdırmaq istəyirik. “Tərpənir” hekayəsində hekayə bir nəfərin dilindən danışılır: *“Səhər tezdən həmişəki kimi həyətdən müxtəlif səslər eşidilirdi. Kimisi giləs, kimisi göyərti, kimisi ərik satırdı. Bu səslər içərisində bir kişinin “tərpənir” var, “yaxşı tərpənir var” deməsi mənə təəccübləndirdi. Düşündüm ki, yaqın təzə balıq gətiriblər. Pəncərədən boylandım ki,*

– De görüm tərpənən nədir? niyə tərpənir? necə tərpənir? balıq neçiyədir?

Kişi dedi:

– Balıq yoxdu yoldaş!

– Təzə pənir gətirmişəm!

– Nə?

– Pənir, yəni təzə pendir.

– Tərpənir deyirsən biz də elə bilirik nəyə tərpənir.

Kişi matahını satıb həyətdən getdi, amma onun səsi hələ də mənim qulağımdadı”[148].

3 səhifədən ibarət hekayədə satira ilə Naxçıvan dialektinə mənsub olan ləhcədən söhbət açılır. Bu təkcə bir ləhcənin ifrat işlənməsinin tənqidi deyil, həm də dilə münasibətin tənqididir.

Olduqca lakonik novellaları – konkret və gözlənilməz sonluqla bitən bu hekayə bir qövmün xarakterini dəqiq səciyyələndirir.

Dünya ədəbiyyatında novellanın ən yaxşı nümunələrini məşhur “Dekameron” əsərində XIV əsrin italyan yazıçısı C.Bokaçço, fransız yazıçısı Mopassan, rus ədibi A.P.Çexov, Azərbaycan yazıçıları Ə.Haqverdiyev və Mir Cəlal yaradıb. Yazıçının çap olunmamış 11 hekayəsinin bəzilərini nəzərdən keçirək: “Zirəklik” ədibin

miniatur hekayələrindəndir. Onu novella da adlandırmaq olar. İncə yumorla yazılmış bu novella yazıçıya doğma bir mövzudur. Novellada bir ədəbiyyat müəlliminin – Mehralı müəllimin “Zirəkliyindən” bəhs olunur. Hekayə ədəbiyyat müəllimi işləyən yazıçının ciddi mülahizələri ilə başlayır: *“Zirəklik özü böyük bir qabiliyyətdir. Hər kəsdə olmaz. O adamın ki, zatında qoyulmayıb, ha çalışa, zirək ola bilməz. Lap bizim ədəbiyyat müəllimi ola. Bunun zirəkliyindən vəsf üçün bircə söhbət kifayətdir. Ədəbiyyat müəllimliyi də adamın allahı var, çox çətin işdir; qədimdən çətin işdir. Gərək yüzrlə kitab oxuyasan, illah da indi; müəllim bir yazıçının tərcümeyi-halını keçənədək, bir də görürsən avtorun iki romanı çıxdı... Hardan alsın boş vaxtı ki, oturub cild-cild romanları oxusun”* [113, s.2]. Burada hələ gülüş, yumor yoxdur, alim Mir Cəlalın ədəbiyyat müəllimi haqqında xəfif eyhamlı mülahizələri var.

Mehralı müəllim belə bir fənd işlədir: yazıçı Bəxtiyarovun “Ağrılar” romanını tələbələrə oxudub sual-cavab yolu ilə onlardan romanın mövzusu, surət və tipləri, xarakteri, qəhrəmanın şəxsiyyəti, əsərin əsas ideyası, dili barəsində məlumat əldə edir. Birdən bir tələbə Mehralı müəllimə gözlənilməz sual verir: “Müəllim orada Nadir obrazı var ha, Nadir fəhlə sinfinin əleyhinədir, yoxsa lehinə?” Mehralı müəllim bu əngəl sualdan çaşır: “Mən səndən soruşuram: Nadir necə adamdır?

– Müəllim bilsəm sizdən soruşaram ki...

Müəllim üzünü tələbələrə tutdu:

– Yaxşı kim deyər, Nadir necə adamdır?

Uşaqlar cavab verdi ki, Nadir geridə qalmış adamdır. Müəllim dedi:

– Deməli Nadir fəhlə sinfinin ziddinədir”.

Bu cavabla da romanın məzmunundan bixəbər olan Mehralı müəllim özünü möhkəm dolaşdırır.

“Ön cərgədən bir tələbə etiraz elədi:

– Yox müəllim Nadir fəhlə tərəfdarıdır, ancaq savadı yoxdur. Müəllim tələbələrə tünd baxdı.

– Bəs mən nə deyirəm, kilsəyə söymürəm ki...” [113, s.3].

Müəllimin zirəkliyi bununla bitmir. O “Ağrılar” romanı haqqında sizə məlum təhlillərini bir tələbəyə “Ağrılar” romanı haqqında mülahizələrim” adlı

məqalə tərzində yazdırıb çap üçün redaksiyaya göndərir. Yazıçı bu novellada: 1. Mövzuda təhsil sistemini lağa qoyur; 2. Ziyalılıqdan uzaq, məsuliyyətsiz müəllimi tənqid edir. Verilən parçalardan da göründüyü kimi, hekayənin dili sadə, lakonik və koloritlidir. Mir Cəlalın hekayələrində nadir hallarda mürəkkəb cümlələr işlənir, o sadə və obrazlı üslubun əvəzsiz ustasıdır. Ədibin əmək, istehsalat mövzusunda yazılmış “Sünbül” hekayəsi bədii cəhətdən bir qədər zəif olsa da, Mir Cəlal üslubunun, yaradıcılığının maraqlı nümunəsi sayıla bilər. Burada əbədi yaddaşda qalan ecazkar uşaqlıq dövrünün sehrli romantikası ilə bərabər, Mir Cəlal üslubunun sadəliyi və təbiiyi də var: *“İnsanın ən yaxın dostu, sirdaşı, uşaqlıq yoldaşdır. Bu dostluğun heç bir başqa niyyəti, məqsədi olmur. Sünbül ilə bir məktəbdə, bir partada oturmuşuq. Bir müəllimdən dərs almışıq. Gündəlik normamızı bir yemişik, bir sevinmişik. Sünbüldən 10-12 yaşında ayrıldım”* [148, s.2].

Ədibin yaşlı müasiri, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki Abdulla Şaiq yazırdı ki, “Mən yazıçılığıma görə müəllimliyimə borcluyam”. Bu sözləri Mir Cəlal barəsində də demək olar. Onun maarif, məktəb mövzusunda yazdığı hekayələrinin qəhrəmanı məhz maarifpərvər ədibin özüdür. Dahi şairimiz M.Ə.Sabirə ithaf olunmuş “Ulduz kəndinin şəfəqləri” hekayəsi bu baxımdan nümunə ola bilər: *“Mən müəlliməm, ömrümü uşaqlara dərs verməklə keçirmişəm. Özü də oyan-buyana qaçmamışam. Həmişə bir kənddə – dağların qoynunda yerləşən Ulduz kəndində işləmişəm.*

Bəzi yoldaşlar oturub-durub öz peşəsindən narazlıq edirlər. Biri deyir müəllimlik ömür çürüdən şeydir, biri deyir uşaq ilə çənə-boğaz olmaq çətin peşədir, biri deyir indi uşaqlar dərs oxumur, üzə dururlar...”[148].

Mən müəllimliyə müqəddəs bir sənət kimi baxıram... Bu hekayənin bədii məziyyətlərindən çox, ideyası maraqlıdır. Müəllim peşəsinin, müəllim əməyinin lazımınca dəyərləndirilmədiyi, lakin müəllim şəxsiyyətinin təkcə təhsildə yox, millətin tarixi taleyində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi dövrümüzdə Mir Cəlalın bu tipli hekayələri müasirlik kəsb edir.

“Oturaqlar” hekayəsi təqaüdə çıxıb boş-bekar qalan, səhərdən-axşamadək idarədə oturub məsul işçi dostlarına göz-ışığı verməyən, öz mənasız söhbətləri ilə baş

ağrıdıb vaxt alan üzdənirəq insanların ifşasına həsr olunub. Hekayə Mir Cəlala məxsus kinayə və qəzəblə yazılıb.

“Sorağın gəlsin” hekayəsi Mir Cəlalin cəbhə hekayələrindəndir. Gözəl Şirvan elində böyük sevgi, səy və əsl müəllim kimi dərs deyən Hacıbaba müəllim bir yay məktəbi qoyub cəbhəyə getməli olur. Onu sevgilisi əvəz edir, Hacıbaba müəllimə layiq olmağa, onun şagirdlərini sevməyə başlayır. Hacıbaba Məmmədov da İsrafil Məmmədov kimi qəhrəmanlıq göstərir, zabit rütbəsinə yüksəlir.

Qeyd etmək istərdik ki, həmin (11 hekayə) hekayələr Mir Cəlalin “Ədibin Evi” tərəfindən “Qayğılar” romanı ilə birlikdə 2021-ci ildə nəşr edilmişdir. 244 səhifə həcmində olan kitabın tərtibi və ön söz əvəzi Elnur İmanbəyliyə, redaktoru isə Təhsin Mütəllibova aiddir [112].

Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında işıq fəlsəfi məzmun daşıyan mənbəyi ilahidən gələn gözəl obrazdır. “Avesta” abidəsində, “Məlik Məmməd” nağılında, İşraqilik fəlsəfəsində (Sührəvərdi) işıq gözəllik, xeyir, nəciblik, mənəvi güc kimi vəsf olunub. Hürufilər “insan həqdən qopmuş nur parçasıdır” deyirlər. Mir Cəlal haqqında xatirələrin birində deyilir: *“Mir Cəlal müəllimi yaxından tanıyanların hamısı yaxşı bilir ki, o, işığı çox sevirdi... Çünki işıq, nur onun qəlbində, varlığında yaşayırdı, əsas, dəyişməz hobbisi idi. Onun üçün ilahi gözəlliyin mənbəyi, varlığın əsası idi. O, yaxşı bilirdi ki, işıq, nur insana daxili hərərət, inam mənbəyi, gözəllik bəxş edir. İşıqsız, nursuz gözəllik həyatda təzahür etməzdi, gizli qalardı və insanlıq bu ülvə nemətdən, əvəzsiz zövq mənbəyindən həmişəlik məhrum olardı, bir bioloji varlıq kimi başqa canlılardan seçilməzdi, kor qalardı”* [19, s.60].

Fikrimizcə, Mir Cəlalin sadəlik və müdriklikdən yoğrulmuş, aləmi nura qərq etmək təşnəsi öz enerjisini məhz bu işıqdan alır, zülmətləri dağıdıb işığa doğru can atır. Mir Cəlalin hekayələri dünya ədəbiyyatının bu fəal janrının tipik nümunələridir. Onların bir çoxuna, canlılığına, lakonikliyinə görə novella kimi yanaşmaq olar. Onun çap olunmamış hekayələri də sadəlik işığında yazılıb. Sadəlik və dərinliyin vəhdəti bu hekayələrin başlıca xüsusiyyətidir.

Mir Cəlalin ədəbi fəaliyyəti kimi, ictimai fəaliyyəti də genişdir. Ümumiyyətlə, bu günə qədər ədəbiyyatımızın ən böyük alimləri, söz ustaları, tənqidçiləri və s. ədibin yaradıcılığı haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər. Ədib haqqında saysız-hesabsız məqalələr, monoqrafiyalar yazılmış, konfranslarda, simpoziumlarda məruzələr söylənilmişdir. M.Arif, M.Cəfər, C.Xəndan, Ə.Mirəhmədov, Ə.Ağayev, M.Hüseyn, S.Rəhimov, Z.Xəlil, K.Məmmədov, K.Talıbzadə, Q.Qasımzadə, H.Araslı, İ.Əfəndiyev, G.Hüseynoğlu, S.Rüstəm, A.Zamanov, F.Vəzirova, B.Vahabzadə, İ.Şıxlı, F.Hüseynov, Q.Xəlilov, B.Nəbiyev, Ə.Hüseynov, C.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Nəbiyev, Y.Qarayev, İ.Həbibbəyli, Y.İsmayılov, P.Xəlilov, N.Paşayeva, Ş.Alışanov, T.Əlişanoğlu, B.Əhmədov, N.Həsənzadə, A.Abasov, İ.Əliyeva, X.Əlimirzəyev, V.Yusifli, M.Quliyeva, A.Bağırılı, T.Salamoğlu, T.Mütəllibov, Elçin, Anar, T.Əhmədov, N.Cəfərov, D.Vəkilova, İ.Tapdıq, F.Xəlilova, R.Qasimov. və s. kimi ədəbiyyatşünas alimlər Mir Cəlalin ədəbi irsi haqqında yazmışlar. Bu da ondan irəli gəlir ki, ədibin yaradıcılığı həmişə ədəbi mühitdə, o cümlədən ictimaiyyətdə xüsusi maraqla qarşılanmışdır. Maraqlı cəhət odur ki, hələ öz dövründən başlayaraq Mir Cəlalin ən irihəcmli əsərindən tutmuş kiçik həcmli, xırda bir hekayəsinə də münasibətlər, rəylər yazılırdı. Ədibin tərcümeyi-halı deməyə əsas verir ki, onun həyatı elmi-pedoqoji, ədəbi fəaliyyəti üzərində qurulmuşdur. Mir Cəlal cəmiyyəti mənəvi eroziyadan xilas etməyin yolunu yalnız və yalnız elmdə, təhsildə və maariflənmədə görürdü.

Mir Cəlal əsərlərinin mövzularını həyatdan götürərək yazıb-yaratmışdır. 50 illik yubileyi zamanı qələm dostları Mir Cəlali 30 illik mükəmməl ədəbi fəaliyyəti ilə özünü ədəbiyyatşünaslıqda, yazıçılıqda, elmdə, müəllimlikdə təsdiq etmiş bir sənətkar kimi təbrik etmişdilər. İlyas Əfəndiyev “İstedadlı nasir” adlı məqaləsində haqlı olaraq Mir Cəlalin yaratdığı obrazlarda sadə əmək adamlarının sevincini, kədərini, arzu və istəklərini əks etdirməsini bildirmişdir: *“Mir Cəlal, ilk nəzərdə kiçik və çox adi görünən bir hadisədən böyük ictimai nəticələr çıxarmağı bacaran sənətkarlardandır. O, həyatın dərin qatlarına nüfuz edə bilmək iqtidarına malikdir”* [18, s. 2].

Mir Cəlal həyatda baş vermiş hadisələri, bir sözlə, insan taleyinin bir hissəsini qələmə almış, yaratdığı obrazları səmimi xarakterli təsvir etmişdir. Dil sadəliyi, xalq dilinə yaxınlığı, ədəbi dilin qaydalarına riayət etməsi, özünəməxsus üslub yaratması Mir Cəlal yaradıcılığında əsas cəhətlər hesab olunur. *“Mir Cəlalin dili Azərbaycan ədəbi dilimizin gözəl nümunələrindəndir. O, yazarkən çətinlik çəkmir. Danışdıqda, dialoqda surətin xarakterini açmağı, onun daxili aləmini oxucuya hiss etdirməyi bacarır. Söz artıqlığına, uzunçuluğa yol vermir. Lüzumsuz təfərrüatdan qaçır, həmişə yığcam yazır”* [18, s.3]. Yazıçı İlyas Əfəndiyev özü bu dövrdə özünəməxsus lirik-psixoloji üslub yaratmışdır. İlk hekayələri və xüsusən “Söyüdlü arx” romanı ilə Azərbaycan nəsrində 60-cı illər mərhələsinin əsasını qoymuşdur. Onun nəsr dili Mir Cəlalin sadə və səmimi dili kimi təbii idi, yeni idi. Bu Azərbaycan ədəbiyyatında mənəvi-əxlaqi nəsrin dili və üslubu oldu.

Əhəd Hüseynovun Mir Cəlalin yaradıcılığına xüsusi maraq göstərməsi ədibin zəngin hekayə yaradıcılığı səbəb olmuşdur. Görkəmli tənqidçi Mir Cəlalin yaradıcılığına tez-tez müraciət edərək, öz elmi mövqeyini də ortaya qoyurdu. “Sadəlik və səmimilik” məqaləsində Mir Cəlalin bədii nəsr janrı müxtəlifliyi kontekstində araşdırılaraq ümumiləşdirilmiş, sənətkarın oçerkdən hekayəyə, hekayədən romana qədər gələn yaradıcılıq yolunun ideya – tematik və estetik qanunauyğunluqları üzə çıxarılmışdır.

Tənqidçi Əhəd Hüseynovun Mir Cəlal ədəbi irsinə böyük maraq və müraciətinin nəticəsi kimi, 1991-ci ildə “Mir Cəlal” monoqrafiyası ərsəyə gəldi. Monoqrafiyada Mir Cəlalin ilk və sonuncu, o cümlədən müharibə hekayələrinin təhlili, obrazlar aləmi, ideyası, üslub xüsusiyyətləri və s. barədə ətraflı yazılmışdır. Əhəd Hüseynov Mir Cəlalin yalnız hekayələrindən deyil, həm də romanları barədə yazmışdır. Mehdi Hüseyn “Bir gəncin manifesti”nin “30-cu illərdə yaranmış bədii nəsrimizin ən yüksək mərhələsi” hesab etmişdir. Əhəd Hüseynov da ədibin məhz “Bir gəncin manifesti”, “Dirilən adam”, “Açıq kitab” romanları barədə yazmışdır. O, Mir Cəlali xüsusi üslublu, ifadə tərzli və yazı manerası olan sənətkar kimi qiymətləndirmiş, hekayələrində ifadə olunan dərin ictimai məzmun barədə bildirmişdir. O cümlədən, yazmışdır ki, *“Ədib yumoristik hekayələrində sadə zəhmətkeş insanların qüsurlarını*

dərin rəğbətlə, onları daha ağıllı, xeyirxah, mədəni görmək naminə, yenilik, yüksəliş naminə nöqsanları aşkara çıxarır. Yumorda qəzəb, nifrət bəsləmək deyil, bəlkə qəhrəmanın köhnə düşüncə tərzini, hərəkət və rəftarındakı qüsurları islah etmək meyli daha güclüdür” [36, s.150].

Mir Cəlal elə şəxsiyyətlərdəndir ki, yaradıcılığı həmişə xatırlanır. 1994-cü ilin 30 sentyabrında ədibin xatirəsinə həsr edilmiş ədəbi-bədii gecə keçirilmişdir. Tədbirdə akademik Bəkir Nəbiyev, professor Şirməmməd Hüseynov, professor Cəlal Abdullayev, xalq şairi Nəriman Həsənzadə və başqaları ədibin özü və yaradıcılığı haqqında maraqlı nitq söyləmişlər.

1998-ci il 17 iyunda Səməd Vurğunun Ev muzeyində də Mir Cəlalin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş xatirə günü keçirildi. Bu tədbirdə də ziyalılar, görkəmli elm xadimləri Mir Cəlal haqqında məruzələr söyləmişlər.

Müstəqillik illərində Mir Cəlal yaradıcılığına göstərilən ən böyük xidmətlərdən biri də ədibin şəxsi fonduna daxil edilən çox qiymətli sənədlərin Hafiz Paşayev tərəfindən Azərbaycan Dövlət ədəbiyyat və incəsənət arxivinə verilməsidir. Bu sənədlər – Mir Cəlalin 60-dan çox bədii, elmi tədqiqat əsərinin əlyazmaları, məktubları və s. ədibin tam bibliografiyasının təmin olunmasına hədsiz dərəcədə kömək olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Mir Cəlal Paşayev haqqında dörd bibliografik kitab çap olunub. Bunlardan birincisi, 1968-ci ildə ədibin 60 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycan SSR EA Əsaslı Kitabxanası tərəfindən tərtib olunaraq çap olunmuşdur. Mir Cəlalin bu ilk bibliografik kitabında 40 illik yaradıcılıq dövrü (1928–1968) əhatə edilib.

İkinci şəxsi göstərici, 1998-ci ildə M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanası tərəfindən ədibin 90 illik yubileyi münasibətilə çap edilmişdir. “Mir Cəlal Paşayev (1908–1998): Bibliografiya” adlı bu məlumat kitabında ilk bibliografiyada verilən göstəricilərin davamı (1969–1998) öz əksini tapmışdır. Bibliografiya R.Q.Muradova tərəfindən tərtib edilmişdir.

1998-ci ildən sonra da ədib haqqında bibliografik materiallar hazırlanmışdır. Belə ki, Mir Cəlalin yaradıcılığına olan maraq imkan verdi ki, müstəqillik illərində daha bir bibliografiya çap olundu. 2006-cı ildə çap olunmuş bibliografiyada ədibin

həyatı, çap olunmuş məqalələri, əsərləri, kitabları, tərcümələri, rəhbərlik etdiyi dissertasiya işləri və s. haqqında xronoloji ardıcılıqla yazılmış əhatəli, bitkin və mükəmməl göstəriciləri oxuya bilirik. Bu bibliografiyadan aydın olur ki, Mir Cəlalin, ümumilikdə dövrü mətbuatda çap olunmuş 774 adda bədii, ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələri, 96 kitabı, 9 adda tərcümə əsəri, redaktə etdiyi 26 adda əsər, rəhbərlik etdiyi 36 adda dissertasiya işi, eyni zamanda həyat və yaradıcılığı haqqında yazılmış 10 kitab, 417 məqalə mövcuddur [73].

Bibliografiya tədqiqatının elmə yiyələnmək üçün istifadə etdiyi ilk mənbədir. Bibliografik göstərici hər bir doktorant və dissertantın stolüstü kitabıdır. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, bəzən bibliografiyaların tərtibi zamanı tam dəqiqliyi ilə araşdırma aparılmadığından və əvvəlki illərdə çap olunan ilk bibliografiyada olduğu kimi köçürüldüyündən bəzi nöqsanlara da yol verilir. Professor Asif Rüstəmlinin “professor Mir Cəlal Paşayev və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu: Arxiv materialları əsasında ilk dəfə” adlı məqaləsini “Ədəbiyyat” qəzetinin 2015-ci il 13 fevral buraxılışında oxuyuruq ki, “*Ədibin son bibliografiyasında (2006, s.15) Mir Cəlalin Ədəbiyyat İnstitutunda 1944-cü ildən şöbə müdürü işlədiyi qeyd edilmişdir. Lakin arxiv sənədləri bu faktın dəqiq olmadığını göstərir*”.

Bu qədər bibliografik təsvirlər əks olunan bu kitabdan sonra, yeni bir bibliografiyanın da çap olunması zərurəti meydana çıxmışdır. Çünki, 2006-cı ildən bu günə kimi, yəni son on iki il ərzində Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığı haqqında yazılmış məqalələrin, kitabların adlarını və o cümlədən doktorant və dissertantlara verilmiş onlarla tədqiqat mövzularını yeni bibliografiyada əks etdirmək ehtiyacı var idi.

Ədib haqqında dördüncü şəxsi bibliografik göstərici 2018-ci ildə “Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri seriyası”ndan Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən hazırlanıb. Bu bibliografiya professor Mir Cəlal Paşayevin anadan olmasının 110 illiyinə həsr edilmişdir. Bibliografiyada görkəmli yazıçının həyat və yaradıcılığına aid zəngin materialları, habelə onun dünyanın ən zəngin kitabxanalarında mühafizə olunan nəşrləri öz əksini tapmışdır. Bibliografiyanın tərtibçiləri Mədinə Vəliyeva,

Mətanət İbrahimovadır. Bu bibliografiyada Mir Cəlalın həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri 3 dildə: Azərbaycan, rus və ingilis dilində verilmişdir.

Ədib haqqında çap olunan ilk 3 bibliografiyada olan nöqsanların dördüncü bibliografiyada aradan qalxması sevindirici haldır. Sonuncu bibliografiyada Mir Cəlalın “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” dissertasiyasının 1940-cı ildə deyil, 1939-cu ildə və “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” doktorluq dissertasiyasının isə 1947-ci ildə deyil, 1946-cı ildə müdafiə etməsi tarixləri düzəldilərək, düzgün variantda öz əksini tapmışdır. Ən əsası isə, bu bibliografiyada 2018-ci il də daxil olmaqla əsas tarixlər verilib. Sonuncu bibliografik göstəricidə təsvirlərin illərinin düzgün göstərilməsi bibliografların arxivə müraciət etməklərindən xəbər verir.

2018-ci ildə çap olunan göstərici ən əsası “yeni bölmələr”i ilə nəzərə çarpır.

Bu bölmələr aşağıdakılardır:

- Görkəmli şəxslər və qələm dostları Mir Cəlal haqqında;
- Mir Cəlalın müdrik kəlamları;
- Mir Cəlal görkəmli şəxslər və ədəbiyyatımız haqqında;
- Mir Cəlal haqqında kitablarda;
- Dissertasiya və avtoreferatlar.

“Mir Cəlalın əsərləri dünya kitabxanalarında” adlı başlığa daxildir: Rusiya Milli Kitabxanası, Rusiya Dövlət Kitabxanası, Fransa Milli Kitabxanası, İspan Milli Kitabxanası, Ukrayna Milli Kitabxanası, Bolqarıstan Milli Kitabxanası, ABŞ Konqres Kitabxanası, Avstriya Milli Kitabxanası, Avstraliya Milli Kitabxanası, Belarus Milli Kitabxanası, Böyük Britaniya – ensiklopediya, Bavariya Dövlət Kitabxanası, Çexiya Milli Kitabxanası, Türkiyə Milli Kitabxanası, Almaniya Milli Kitabxanası, Qazaxıstan Milli Akademik Kitabxanası, Qazaxıstan Milli Kitabxanası, Fərabî adına Qazaxıstan Milli Universitetinin Kitabxanası, Latviya Milli Kitabxanası, Estoniya Milli Kitabxanası, Slovakiya Milli Kitabxanası, Finlandiya Milli Kitabxanası, Moldova Milli Kitabxanası.

Müasir tələblərə uyğun olaraq çap edilən bibliografiyada “Əlavələr” bölməsi xüsusilə seçilir.

Əlavə 1. Mir Cəlal Paşayevin Bakı şəhərində yerləşən “Ədibin Evi” muzeyində saxlanılan materiallar:

Əlyazmaları: a) Romanları, pyes və povestləri; b) hekayələri; c) məqalələri; d) Monoqrafiya və elmi-tədqiqat əsərləri;

- Xatirə, rəy və çıxışları;
- Mir Cəlal Paşayevin qeydləri;
- Mir Cəlal Paşayevə müxtəlif təşkilatlardan ünvanlanan məktublar;
- Mir Cəlal Paşayevə ünvanlanan şəxsi məktublar;
- Mir Cəlal Paşayevə göndərilən dəvətnamələr;
- Mir Cəlal Paşayevə yubileyi, fəxri ad verilməsi və bayram münasibətilə göndərilən təbriklər;
- Mir Cəlal Paşayevə ünvanlanan teleqramma və açıqcalar;
- Mir Cəlal Paşayevin topladığı müxtəlif mövzuda sənədlər;
- Mir Cəlal Paşayev haqqında sənədlər;
- Mir Cəlal Paşayevin fotosəkilləri;
- Sərgidə olan materiallar.

Mir Cəlalin şəxsi kitabxanasında qorunan kitablar: Azərbaycan dilində, Rus dilində, Qəzet və jurnallar.

Əlavə 2. Mir Cəlal Paşayevin Gəncə şəhərində yerləşən ev-muzeyində saxlanılan materiallar:

- Şəxsi əşyaları;
- Mir Cəlala həsr edilmiş incəsənət nümunələri;
- Mir Cəlalin muzeydə saxlanılan öz əsərləri;
- Mir Cəlalin muzeydə saxlanılan öz əsərləri: rus dilində;
- Muzeyə hədiyyə edilən kitablar;
- Qəzet məqalələri;
- Disklər;
- Ailə şəkilləri.

Müstəqillik illərində çap olunan göstəricilər arasında olan fərqli cəhətləri nəzərinizə çatdırmaq istəyirik:

2018-ci ildə çap olunan göstəricidə ədibin oçerk, novella və felyetonları (1930-1960), şeirləri, pyesləri və kino-ssenariləri ayrıca verilmişdir [74]. 2006-cı ildə çap olunan göstəricidə isə müxtəlif dillərdə verilən təsvirlərin hamısı rus dilindədir və 1971, 1972, 1982, 1996-cı illərdə olan təsvirlər vardır. 2018-ci ildə isə bəziləri hansı xarici dildədirsə həmin dildə, bəziləri isə Azərbaycan dilində təsvir edilib. Alman, avstriya, belorus, bolqar, çex, erməni, eston, fars, gürcü, ingilis, ispan, qırğız, litva, rumın, slovak, tacik, tatar, türk, türkmən, ukrayna dillərində nəşr olunan roman və hekayələri təsvir olunub.

2006-cı ildə çap olunan bibliografiyada “Mir Cəlal haqqında” bölmədə 2 dildə – çex və ukrayna dillərində təsvirlər verilib. 2018-ci ildə isə çex, erməni, eston, fransız, ingilis, qazax, qırğız, latış, ukrayna dillərində olan təsvirlər öz əksini tapıb.

Zəngin yaradıcılığa sahib olan Mir Cəlal şəxsiyyətinin ünvanına uzun illərdir ki, gözəl müəllim, yaxşı insan, istedadlı yazıçı kimi mütəmadi olaraq müraciət edilir. 1998-ci ildə Mir Cəlal haqqında çap olunmuş daha bir məqalə “İstedadlı yazıçı, görkəmli alim” adlanır. Bu məqalədə də ədibin elmi və bədii fəaliyyətindən maraqlı lövhələr verilmişdir. Burada yazıçının romanları, hekayələri haqqında ətraflı məlumatlar yazılmış, o cümlədən, ədibin elmi fəaliyyəti, yazdığı monoqrafiyalar haqqında məlumatlar vardır [57].

1998-ci ilin 17 aprelində Mir Cəlal Paşayevin 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Sərəncam imzalanmışdır. Sərəncama əsasən, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında, Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasında və s. Mir Cəlalin 90 illik yubileyi münasibətilə təntənəli xatirə gecələri keçirilmişdir.

Ədibin 90 illik yubileyilə bağlı yüzlərlə məqalə çap olunmuşdur: Cəlal Abdullayev “Mir Cəlal fenomeninə dair”, Elçin “Ədəbiyyatımızda yaradıcılıq problemləri”, “Sadəlik və müdriklik”, İfrat Əliyeva “Unudulmaz sənətkar”, Yaşar Qarayev “Ədibin Dünyaya və Zamana həmişə açıq kitabı”, Ağa Laçınlı “Mir Cəlal - işıqlı kişi”, Himalay Ənvəroğlu “Müasir Azərbaycan romanı: (1930-1960)” Təhsin Mütəllibov “Dirilən adam” yenidən dirildi”, Anar “Dirilən adam səhnədə”, Teymur Əhmədov “70 yaşlı elm ocağı”, Nəriman Həsənzadə “Mir Cəlal – əbədi yaşardı, fəxri

addı, tituldu”, Flora Xəlilzadə “Dirilən adam” və s. Bu məqalələrdə yazılanları misra-misra araşdırarkən Mir Cəlalin ədəbi, elmi və pedoqoji fəaliyyətinin paralel şəkildə mükəmməliyi barədə bir daha təkrar oxuduq. Amma diqqətimizi çəkən görkəmli yazıçı Elçinin “Sadəlik və müdriklik” məqaləsindəki bir abzas oldu. Belə ki, Elçin yazır: *“Bir faktı da qeyd etmək istəyirəm: mən 20-ci illərdən üzü bu tərəfə Azərbaycan mətbuatını nömrə-nömrə vərəqləmişəm və bir çox müasirlərindən fərqli olaraq, Mir Cəlal müəllimin hansısa “xalq düşməni” olan bir yazıçını (yəni Cavidı, Cavadı, Çəmənəminlini, Müşfiqi, Mümtazı, Kantemiri, Seyid Hüseyni, Əli Nazimi, Bəkir Çobanzadəni, Hənəfi Zeynallını, sonralar Heydər Hüseynovu və b.) “ifşa” edən, ədəbiyyatda, elmdə “ziyanvericilik” axtaran bircə yazısına da rast gəlməmişəm”* [73, s.10].

Mir Cəlal “Badamın ləzzəti”, “Nənənin hünəri”, “Gözün aydın” və s. hekayələrində Azərbaycan qadınlarının yeni həyat quruculuğunda iştirak etmələrini təsvir edib. Bütün bu məsələləri hekayələrində əks etdirməsi, klassik irsə sadıq qalması ədəbi tənqidin diqqətindən yayınmırdı. Mətbuat səhifələrində Mir Cəlalin çap olunmuş hər yeni hekayəsi, povesti, romanı ilə yanaşı, tənqidçilər onun əvvəlki illərdə yazdığı əsərlərini də təhlilə cəlb edirdilər. 1958-ci ilin 26 aprelində “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində tənqidçi Əkbər Ağayev Mir Cəlalin yaradıcılığının ümumi planda təsvirindən ibarət məqalə yazdı. “Görkəmli sovet yazıçısı” adlı məqalədə Mir Cəlalin romanlarının, povestləri və hekayələrinin, o cümlədən elmi məqalələrinin adları çəkilmişdir. Əkbər Ağayev Mir Cəlalı nasir, alim, ictimai xadim kimi 50 illiyi münasibətilə təbrik etmişdir. Ədibin anadan olmasının 50 illik yubileyi münasibətilə bütün dostları, qələm yoldaşlarının təbrik mesajları qəzet səhifələrində işıqlandırılırdı. H.Arashlı, M.Arif, Ə.Ağayev, N.Babayev, A.Əlizadə, G.Hüseynoğlu, Ə.Hüseynov, H.Hüseynzadə, Ə.Xəlilov, C.Xəndan, İ.Əfəndiyev, K.Qəhrəmanov, M.Hüseyn, Ə.Mirəhmədov, B.Nəbiyev, Y.Seyidov, M.Vəliyev, F.Vəzirova və başqaları Mir Cəlalı yubiley münasibətilə təbrik edir, onun yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən bəhs edən məqalələrlə mətbu orqanlarında çıxış edirdilər [3].

Ədəbiyyatşünas, tənqidçi Məmməd Arif “Yazıçı və alim” adlı məqaləsində yazmışdır ki, *“Mir Cəlal Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Əbülhəsən Ələkbərzadə və b. ilə eyni dövrdə yazıb-yaratmışdır və bu sənətkarlar hekayə və romanları ilə Azərbaycan nəsrinin xəzinəsini zənginləşdirmişlər. Məmməd Arif ədibin yaradıcılığında çox qüvvətli şəkildə nəzərə çarpan cəhət kimi müasirliyi, həyatilik və ictimailiyi vurğulamışdır. Eyni zamanda “Nanənin hünəri”, “Həkim hekayələri”, “Gözüün aydın”, “Mənim parlamentim” və “Tamaşa” kimi hekayələrində Mir Cəlal yeniliyin insan şüuruna təsirini, insanların dünyaya yeni bir gözlə baxmağa başlamasını əks etdirmişdir”* [36, s.15].

Bu fəsildə əldə edilmiş nəticələr tədqiqatçının “Bədii sadəlik və mənəvi alilik” [37], “Mir Cəlal hekayələrində müharibə mövzusu” [43], “Mir Cəlalin arxivindən tapılan hekayələr haqqında” [47], “Sovet dövründə və müasir dövrdə Mir Cəlal hekayələrinin nəşr variantları” [54], “Mir Cəlalin bibliografiyalarının müqayisəli təhlili” [48], “Mir Cəlalin “Zirəklik” hekayəsi” [53], “Mir Cəlalin “Kəmtərovlar ailəsi” hekayəsinə bir nəzər” [50], “Освещение жизни и творчества Мир Джалала Пашаева на страницах печатных изданий” [196] məqalələrində öz əksini tapmışdır. Fəslin yekunu olaraq onu qeyd etmək olar ki, hər bir sənətkar yaşadığı dövrün ədəbi prosesinə öz fərdi yaradıcılığının əsas əlamətləri ilə daxil olur. Bu əlamətlər kompleks şəkildə toplanaraq yazıçının fərdi ədəbi mövqeyini və üslubi imkanlarını əks etdirir. Yazıçının yaradıcılığı əhatə olunmadıqda, onun əsərlərinin bədii məziyyətləri ümumi yaradıcılıq kontekstində vahid bir mərkəzdə toplanaraq ədəbi prosesin dialektikasına qoşulmadıqda, həmin yazıçının ədəbiyyat tarixinə daxil olması prosesi çətinləşir. Yazıçının ədəbiyyat tarixinə daxil olması da onun fərdi ədəbi mövqeyindən, əsərlərinin poetik özəlliyindən və tənqidin ona poetik münasibətinin səviyyəsindən asılıdır. Bu mənada, Mir Cəlal yaradıcılığının fərdi üslub və manerası öz müasirlərindən xeyli fərqlənir. Bu fərq hər şeydən əvvəl onun hekayə yaradıcılığında hiss olunur.

II FƏSİL. MİR CƏLAL ROMANLARININ NƏŞR TARİXİ VƏ BİBLİOQRAFİK TƏRTİBİ MƏSƏLƏLƏRİ

2.1. Mir Cəlal romanlarının müxtəlif nəşr variantları

Orta əsrlərdən başlayaraq dünya romanının tərtib və nəşr ənənələri mövcuddur. Qədim eposlar, mənzum dastanlar mükəmməl illüstrasiyalar və miniatürlərlə vəhdətdə nəşr olunur. Yüksək ideya-bədii keyfiyyətləri ilə bərabər, məhz kitab qrafikası miniatürlər sayəsində nadir nüsxəyə çevrilir və daha da cazibədar olurdu. Məsələn, Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si buna misal ola bilər. Klassik irsin nəşr tarixi və təcrübəsi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bədii əsərlərin, xüsusən də epik növün böyük janrı olan romanın ədəbi-tarixi taleyi müəyyən qədər onun bədii tərtibi və nəşr problemlərindən asılıdır.

XX əsrdə belə bir qənaət formalaşdı ki, romanın taleyi realizmin taleyidir. Bu fikir daha çox postsovet məkanına aid idi. Çünki sovet ittifaqına daxil olan respublikalarda müasir janr anlamında roman XIX-XX əsrlərin hadisəsi idi. Dünya ədəbiyyatında romanın tarixi antik dövrə təsadüf edir. Apuleyin “Qızıl eşşək”, “Metamorfозalar” əsərləri ilk romanlar hesab olunur. Roman nəzəriyyəçisi Rolf Foks yazır ki, roman öz kökləri etibarlı ilə Herodot (e.ə. 484-425) dövrünə qədər gedib çıxır [195, s.244]. Bir qədər mübahisəli xarakter daşısa da, Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “İsgəndərnəmə”, Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”, Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa” poemaları mənzum roman adlandırılırla bilər.

Dünya ədəbiyyatının ən möhtəşəm janrı kimi roman tez bir zamanda hegemonluğu ələ alır. Azərbaycan ədəbiyyatında roman XX əsrdə intensiv inkişaf yolu keçir. 30-cu illərdən etibarən yeni sovet romanları yaranır: Əbülhəsənin “Dünya qopur”, “Yoxuşlar”, S.Rəhimovun “Şamo”, “Saçlı”, Mirzə İbrahimovun “Gələcək gün”, Məmməd Səid Ordubadinin “Döyüşən şəhər”, “Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və qələm”, Mehdi Hüseynin “Abşeron” və Mir Cəlalın “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti” bu dövrün ən yaxşı roman nümunələri idi.

Mir Cəlal “Dirilən adam” romanı ilə (1935) Azərbaycan ədəbiyyatına mükəmməl tale romanı yaradan qüvvətli yazıçı kimi daxil olmuşdur. Mir Cəlalin yaradıcılığının kuliminasiyası olan “Bir gəncin manifesti” (1940) həm də yeni dövrün ən əsası da, insanlığın və gəncliyin manifesti sayılır. “Açıq kitab” romanında (1941) savadlı, elmlı adamlara xor baxaraq, onları çirkləndirməyə çalışan Gəldiyevlərin faciəsi açılıb göstərilir. “Yaşlılarım” (1948) avtobiografik romanında yazıçı milli ziyalılığı oxucuya çatdırmaq istəmişdir. “Təzər şəhər” (1951) romanında isə quruculuq və yenidən qurma işlərindən, Sumqayıt şəhərinin salınmasından bəhs edir. Tarixiliyi və yazıldığı müasir dövrü özündə ehtiva edən “Yolumuz hayanadır” (1957) romanında satirik şeirimizin ustadı, yaradıcısı Mirzə Ələkbər Sabirdən (1862-1911) bəhs edir. Bu roman eyni zamanda yazıçının “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə olan vurğunluğundan, hörmətindən irəli gələrək yazıldığı üçün əvəzsizdir.

Ümumiyyətlə, *“Mir Cəlalin bədii əsərləri Azərbaycanı doğma vətəni və xalqı mənasında tam olaraq bütün təbiiliyi ilə təqdim etməyə bələdçilik edir. Oxucular Mir Cəlalin əsərlərindən onun ölkəsinin və xalqının özünəməxsusluqları haqqında tam, bütöv, real və geniş təsəvvürlər əldə edirlər. Əslində böyük ədəbiyyatın əsas vəzifəsi və real missiyası da bundan ibarətdir”* [33, s.617].

Mir Cəlal böyük janra – romana hekayədən gəlmişdi. Ona görə də o, roman janrına bir sıra yeniliklər gətirdi. Əslində epik vüsət, uzun-uzadı panoram təsvirlər təfərrüatlar, surətlərin çoxluğu bu dövr romanlar üçün xarakterik idi.

Böyük tənqidçi V.Belinski yazır: *“Romanın məzmunu müasir cəmiyyətin bədii təhlilidir, cəmiyyətin görünməyən elə əsaslarını açıb göstərməkdir ki, adət edilmiş vərdislər və düşüncəsizlik onları cəmiyyətin özündən də gizli saxlayır. Müasir romanın vəzifəsi həyatı bütün çılpaq həqiqətləri ilə əks etdirməkdir”* [8, s.221].

Mir Cəlalin ilk romanlarında da mətləbsiz təsvirə, uzun-uzadı təfərrüatlara rast gəlinmir. Ona görə də, ədibin romanları əldən-ələ gəzib oxucu rəğbəti qazandı, dəfələrlə çap olunub yayıldı, Azərbaycan bədii nəsrinin poetikasını zənginləşdirdi, yeni ədəbi mərhələnin təşəkkülünü hazırladı.

Tədqiqatçılardan bəziləri məsələn, Seyfulla Əsədullayev müasir Azərbaycan romanının təşəkkülünü XIX əsrin ortalarından M.F.Axundzadənin “Aldanmış

kəvakib” əsərindən başlamağı məqsəduyğun sayırlar. Bəzi alimlər isə Azərbaycan romanının təşəkkül tarixini Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan “Xosrov və Şirin” əsərindən hesab edir. (Həsən Quliyev) Vəhid Dəstikirdi yazır ki, Nizami əfsanəvi qəhrəmanlar yaratmaq və roman yazmağın ixtiraçısıdır. Rafiq Yusifov isə Zeynalabdin Mərağalının “İbrahimbəy Səyahətnaməsi” (1887) əsərini nəsrə yazılmış ilk Azərbaycan romanı hesab edir. Fikrimizcə, mərhum professor S.Əsədullayevin fikri daha həqiqətə uyğundur. Çünki, M.F.Axundzadə də *“millət, xalq üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli əsərin dram və roman olduğunu hesab edirdi”* [4,244].

Mir Cəlal Azərbaycan ədəbiyyatında öz yolu olan bir şəxsiyyət idi. Bu yolun saflığına, həqiqət yolu olduğuna heç bir şübhə ola bilməz. Əvvəla, Mir Cəlal XX əsr ədəbiyyatımızda müəyyən bir ədəbi irs yaradıb. Yazıçı heç yada salınmasaydı da, əsərləri çap edilməsəydi də, bu irs öz dəyərini, sanbalını saxlayacaqdı və saxlayır. Çünki, Mir Cəlalin təxmini əlli illik yaradıcılığı XX əsrin gerçəkliyini ustalıqla qələmə almışdır.

XX əsrdə romanın dəyərli nümunələrini M.S.Ordubadi (“Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və qələm”), Əbülhəsən (“Dünya qopur”, “Yoxuşlar”, “Müharibə”), M.Hüseyn (“Abşeron”), M.İbrahimov (“Gələcək gün”, “Saçlı”, “Şamo” o həm də epopeyadır) İ.Əfəndiyev (“Söyüdlü arx”, “Geriye baxma qoca”), İ.Şıxlı (“Dəli kür”), Y.Səmədoğlu (“Qətl günü”), İ.Hüseynov (“Məhşər”, “İdeal”), Anar (“Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”), Elçin (“Mahmud və Məryəm”) və s. yaratmışlar.

30-50-ci illərdə XX əsrin böyük yazıçısı Mir Cəlalin tarixə daxil olmuş altı romanı çap olunub. “Dirilən adam” (1935), “Bir gəncin manifesti” (1940), “Açıq kitab” (1941), “Yaşlılarım” (1948), “Təzə şəhər” (1951), “Yolumuz həyanadır” (1957). Göründüyü kimi, bu dövr ümumsovet ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasında bədnam konfliktlik dövrü idi. Mövcud rejim həyatın dərin qatlarına enməyə, gerçəklikdə mövcud olan konfliktləri təsvir etməyə imkan vermirdi. Ona görə də, romanlarda kolliziya səthi, xarakterlər zəif çıxırdı. Bu cəhət Mir Cəlalin da romanlarından yan keçməmiş, vaxtında o dövrün ədəbi tənqidi bunu qeyd etmişdir. Lakin Mir Cəlali bir romançı kimi fərqləndirən başlıca

cəhət bu idi ki, o dərin müşahidə və düzgün analiz etmək qabiliyyətinə malik idi. Bunun sayəsində də xalq həyatına dərindən nüfuz etməyi, onu təsvir etməyi bacarırdı.

Mir Cəlalin ilk romanı “Dirilən adam” romanıdır. Bu roman Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında 204 səhifə həcmində 1935-ci ildə nəşr edilmişdir (11x14 sm. ölçüsündə, 741 ədəd sifarişlə). Qalın karton cildli kitabın redaktoru qeyd olunmayıb, kitabın ilk səhifəsində ədibin şəkli verilib və rəssamı Əmir Hacızadədir. Kitabın beş min nüsxə tirajı həm gənc yazar üçün, həm də kitabın ilk nəşri üçün yüksək rəqəm idi. Roman latın əlifbası və rus hərflərinin qarışığı ilə çap olunmuşdur [87].

“Dirilən adam” ciddi üslubda qələmə alınmış romandır. Gənc nasir inqilabi roman yazmağa girişmiş, eyni zamanda cürətli bir addım da atmışdı: Məşhur rus dilçisi Mixail Baxtinin sözləri ilə desək: *astarı üzə çevirən, “hər şeyi çölə-bayıra çıxaran”, üzə vuran xalq gülüşü ilə içə, insanın daxili dünyasına yönəlmiş psixoloji roman təcrübəsini birləşdirməyə çalışmışdı. Əlbəttə, fəhmən, istedadı gücünə. Mətnə həddən artıq yüklü (israrlı!) görünən “çətinliklər” də burdandır, amma ümdəsi bu yenilikdədir* [65, s.182].

Mir Cəlalin romanları ədəbi tənqid tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Məsələn, “Dirilən adam” (1935) romanı vulqar sosioloji tənqid tərəfindən tənqidə məruz qalmışdır. Tənqidlə yanaşı romana obyektiv qiymət verərək, düzgün təhlil edən ədəbiyyatşünaslarımızı da qeyd etməliyik. İlk məqalənin müəllifi, tanınmış nəsr tədqiqatçısı Hidayət Əfəndiyev romanı təhlil edərək, müəllifinə istedadlı şura yazıçısı nüfuzu qazandıran əsər kimi dəyərləndirirdi. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, tənqidçi, ədəbiyyatşünas Hidayət Əfəndiyev “Dirilən adam” romanı haqqında yazırdı: “*Mir Cəlalin ilk böyük əsəri olan “Dirilən adam” romanının müvəffəqiyyəti heç də təsadüfi deyildir. Bu romanın müvəffəqiyyətləri onun ilk yaradıcılığı üçün xarakterik olan müsbət xüsusiyyətlərin qanunauyğun inkişaf etdirilməsini təyin edir. Mir Cəlalin bu romanı hər şeydən əvvəl doğru istiqamətləndirilmiş siyasi kəskinliyə malikdir... Demək lazımdır ki, əsər Mir Cəlalin ədəbi polotno yaratmaq sahəsindəki ilk təşəbbüsü olmasına baxmayaraq bizim nəsrimizdə özünə xüsusi bir mövqe tutmaq, onun müəllifinə istedadlı şura yazıçısı adını qazandırmağa layiq bir əsərdir* [17, s.40]. Göründüyü kimi, 30-cu illərə

məxsus, xeyli dərəcədə vulqar-sosioloji qiyafəli bu tənqid, əsərin roman olaraq bədii-poetik məziyyətlərini açmaq, ədəbi-tarixi prosesdə janrın tarixində yerini göstərmək əvəzinə, onu siyasi-ideoloji çamurluğa çəkmək və müəllifinə istedadlı şura yazıçısı titulu bağışlamaqla kifayətlənir.

Bəzi tənqidçilər isə yazıçıya irad tuturdular ki, o, tarixin hərəkətverici qüvvəsi olan xalqı bir qədər passiv, avam kütlə səviyyəsində təsvir etmişdir. Əksinə, sinfi bölgüyə görə, digər qütbə dayananlar, məsələn, Bəbir bəy və onun əlaltıları fəal, bacarıqlı, hiyləgər, bir sözlə ictimai cəhətdən təhlükəli təsvir edilmişdir. Dövrün böyük tənqidçisi Məmməd Arif isə bu fikri qəbul etməyərək, *“əsərdə əməkçi xalq passiv və şüursuz göstəriləydi, kəndlilər ”banditliyə” başlamazdılar” fikrini irəli sürmüşdü”*[15, s.51]. Şübhəsiz ki, Məmməd Arif haqlı idi. O, romana Sovet rejiminin və onun totalitar ideologiyasının sosioloji qəlibləri ilə deyil, romanın bədii məntiqi ilə dəyər verir. Əsərdəki xalq nümayəndələrinə bədii obraz kimi yanaşırdı.

Akademik Məmməd Arif hər şeydən əvvəl diqqəti Mir Cəlalın romanlarındakı koloritə, təbii üslub, insan xarakterlərindəki səmimiyyətə yönəldirdi. Həqiqətən, istər sadə yumoristik hekayələri, istərsə də XX əsr romanının yaxşı nümunələri olan romanları da sadə və səmimi, eyni zamanda dolğun idi. Ancaq Məmməd Arif romandakı bəzi qüsurları da göstərmiş, müəyyən dərəcədə tənqidi fikirləri də bildirmişdir: *“Əsər ciddi, dərin ideyalı, hətta siyasi kəskinliyə malik bir əsərdir. Ona görə də bəzən müəllifin şarja, karikaturaya uyması yersizdir. Məsələn, əsərdə Sarıqlı Molla, Tayqıç Qasım, qismən Bəbir yüngül məsxərə yolu ilə təsvir edilir ki, bu da həmin xarakterlərin ictimai mahiyyətini əskildir.*

O da şübhəsizdir ki, Mir Cəlal əsərin kompozisiyasına çox etinasız yanaşdığı kimi, işlətdiyi təşbehlərə və müqayisələrə də başdansovma yanaşmışdır. Buna görədir ki, eyni təşbeh bir çox yerdə təkrar olunur. Məsələn, əsərdə “daş” və “qurşun” kimi təşbehlərə dəfələrlə rast gəlmək olar” [15, s.51-55].

Göründüyü kimi, akademik Məmməd Arifin tənqidi konstruktiv tənqiddir, ədəbiyyatın inkişafına, bir yazıçı kimi Mir Cəlalın yaradıcılıq potensialının aşkara çıxmasına xidmət edir.

Ədibin “Dirilən adam” romanı (Roman və hekayələr) Bakıda “Yazıçı” nəşriyyatında S.Hüseynovanın redaktorluğu ilə 1978-ci ildə yenidən çap olunub. Qalın karton cildli kitabın rəssamı N.Rəhimovdur (15x21 sm. ölçüsündə, 414 səhifə, 218 ədəd sifarişlə, 20.000 nüsxə tirajla). Kitaba “Dirilən adam” romanı ilə yanaşı “Həyat hekayələri”ndən 27 hekayə, “Ötən günlər hekayələri”ndən isə 13 hekayə daxildir [88].

Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” romanı ilk dəfə Məmməd Arifin redaktorluğu ilə Bakıda “Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı” nəşriyyatında 1940-cı ildə çap edilib (19x21 sm. ölçüsündə, 250 səhifə, 313 ədəd sifarişlə, 7.000 tirajla). Qalın karton cildli kitab illüstrasiyalıdır və kitabın rəssamı X. Kazımsadədir [75].

Ədibin “Bir gəncin manifesti” çox mürəkkəb bir dövrdə – ikinci dünya müharibəsi zamanı çap olunmuşdur. Artıq Avropada müharibə gedir, faşistlər Polşanı viran qoyurdular. Bu əsər tez bir zamanda böyük fəlakət ərəfəsində olan Azərbaycan gənclərinin manifestinə çevrildi. Əsərin baş qəhrəmanı ananın ingilisə dediyi “İtə ataram, yada satmaram!” cavabı aforizmə çevrildi. Bu yadın yaddaş üzərində hökmranlıq dövrü idi. Bir yandan da faşizm qara taun kimi xalqların başı üzərinə çökmüş, onların milli varlığını hədəf seçmişdi. Gənc nəslin taleyi sınaq qarşısında idi. Mir Cəlalin həzin bir lirizm, romantik pafos, mərhəmətli bir estetik ideal mövqeyindən yaratdığı Bahar obrazı öz bədii-estetik çərçivələrini aşaraq, öz varlığı uğrunda mübarizə aparan dünya gəncliyinin simvoluna çevrildi.

Kitab mədəniyyətimizdə həm məzmunu, həm də poliqrafiyası ilə layiqli yer tutan bu əsərlə Mir Cəlal Azərbaycan gəncliyinin qəlbinə daxil oldu.

“Bir gəncin manifesti” Mir Cəlal yaradıcılığının kulminasiya nöqtəsi idi. Əsərin nəşr nüsxələrini müqayisəli təhlil edərkən Mir Cəlalin gənclər haqqında düşüncələrinə nəzər salmaq istədik: *“Müvəffəqiyyət heç bir zaman çağırışla, arzu ilə gəlmir, mübarizə, zəhmət səylə əldə edilir. Əngin fəzalara yol açan, zəngin torpaqları kəşf edən, günəşi də, havanı da, suyu da, insanın sədaqətinə xidmət üçün səfərbər edən yalnız arzu deyil, ağır, şərəfətli, ardıcıl, aydın məqsədli zəhmətdir. Gənclərimizin amalı həmişə yarışmaq, yaratmaq olmalıdır. Heç vaxt mən gücsüzəm,*

mənim yaratdığım vecsizdir deməyin. Mən istərdim ki, gənclərimiz yaradıcı əmək, səylə təhsil vaxtlarını ömürlərinin ən məzmunlu vaxtları saysınlar” [57, s.3].

Münəvvər Azərbaycan gəncliyinin taleyi, bir nəsil kimi formalaşması Mir Cəlali hələ 30-cu illərdən – gənc yaşlarından düşündürürdü. Onun yaradıcılığının ilk dövründə yazdığı hekayə və oçerklər yeni gəncliyin taleyinə, əməyinə, sevgisinə, həyat mübarizəsinə həsr olunmuşdu.

Bəlkə də gənclərə olan sevgisi və ümidi, inamı idi ki, o uzun illər Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki BDU) dərs dedi, ömrünü bədii və elmi yaradıcılıqla bərabər tələbələrin təlim-tərbiyəsinə həsr etdi. Gəncliyin taleyi üçün mənəvi məsuliyyət yazıçının “Bir gəncin manifesti” əsərinin ideya-bədii qayəsini təşkil edir.

Romanın 1949-cu ildəki ikinci nəşrindən (Bakı, Uşaqgəncnəşr 230 s. formatı 14x20 sm., karton cildli, tirajı 10.000) sonra tənqidçi, alim Məsud Vəliyev əsər haqqında yazırdı: *“Bir gəncin manifesti” yazıldığı zaman əsərdəki inqilabi hadisələrin baş verdiyi dövrdən 19 il keçmişdirsə də müəllif həmin hadisələri tamamilə canlı bir təəssüratla qələmə almışdır. Azərbaycan kəndlisinin bir çox sifətlərini kəsb etmiş, saf mənəviyyətlı, açıq fikirli Mərdan xoş və təmiz qəlbi ilə şəhər həyatının pozucu, ziddiyyətli və zəhərli mühitinə düşür... bu şəhərdə Mərdan durmadan dəyişir və yeni mənəvi keyfiyyətlər əldə edir. Kənd həyatından, ağır maddi vəziyyət və məhrumiyyətlər içərisindən çıxmış Mərdan şəhər mühitində istismar üsulunun köklərini hüquq və şəxsiyyət azadlığını əldə etməyin inqilabi yollarını öyrənir. Müəllif Sonanı da müəyyən ictimai şəraitdən keçirərək dəyişdirir. Əvvəllər ona edilən haqsızlığa və cəfaya qarşı heç bir etiraz etməyə cəsarəti və düşüncəsi çatmayan Sona əsərin axırına doğru “tufəngi qundaq kimi döşünə basıb” qəhrəman sələfi “Həcər kimi mübarizə meydanına gedir ”* [190, s.179].

İnqilabi bir roman haqqında sovet sosioloji tənqidinin gəldiyi qənaət belə idi. O dövrün 40-50-ci illərin ədəbi tənqidi əsəri təsvir etmək, məzmununu daşımaqla kifayətlənir, romanın janr poetikasından, bədii-fəlsəfi mədəniyyətlərindən söhbət getmirdi.

Ümumən, 1946-1956-cı illər arasındakı 10 ildə konfliktsizlik nəzəriyyəsi ədəbi axtarışlara zərbə vururdu.

Romanın həqiqi qiymətini akademik Məmməd Arif verərək, “Azərbaycan sovet romanı” məqaləsində yazırdı ki, “Bir gəncin manifesti” vətənpərvərlik ehtirası ilə yazılmışdır. Ustad tənqidçinin bu doğru qənaətini gənc tədqiqatçı, filoloq Sevinc Qocayeva müasir dövrdə davam etdirərək yazır: *“Romanın qəhrəmanlarından olan Sona həm insan, həm də ana, həm də vətəndaş kimi oxucuda xoş təəssürat oyadır... Bu qürurlu və qeyrətli Azərbaycan qadını oğlunun xilas naminə belə Azərbaycan qızının toxuduğu xalçanı yadelliyə təslim etməyi, vətəndaşlıq heysiyyətinə sığışdıra bilmir. “İtə ataram, yada satmaram” deyən Sona Mir Cəlal qələmi sayəsində öz mənəviyyəti ilə göylərə ucalır”* [62, s.169].

Maraqlıdır ki, nisbətən gənc tədqiqatçılar əsərin milli koloritini, vətənpərvərlik ruhunu ön plana çəkdiqləri halda, yaşlı nəslin nümayəndələri, hətta 60-cı illərin sonunda da neqativ cəhətləri qabardaraq məziyyət kimi qələmə verirlər.

“Bir gəncin manifesti” romanının altıncı nəşri Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında T.Cəmilovanın redaktorluğu ilə 1970-ci ildə çapdan çıxıb. Qalın karton cildli kitabın rəssamı isə S. Qəmbərovdur (13,5x 20,5 sm. ölçüsündə, 252 səhifə, 128 ədəd sifarişlə, 28.000 nüsxə tirajla) [86]. Ədəbiyyatşünas Yəhya Seyidov “Azərbaycan” jurnalında yazırdı: *“Mir Cəlal... “Dirilən adam”la başladığı işi “Bir gəncin manifesti”ndə davam etdirib, daha parlaq bədii vasitələrlə həll etdi. 30-cu illər nəsrində həmin dövrün ən geniş təsviri məhz bu iki romanda verilmişdir. Mir Cəlal konkret tarixi şəraitdə müəyyən sinif və təbəqələrin meyl və arzularını təmsil edən tipik surətlər yaradır”* [183, s.189].

Balaca bədbəxt taleli Baharın uğursuz həyat hekayəsini, oxucunun qəlbini dağlayan nakam həyatı nı müəllif özünəməxsus orijinal tərzdə yaratmışdır. Ürəyi həyat eşqi ilə döyünən, anası və qardaşı ilə birlikdə xoşbəxt olmaqlarını arzulayan saf qəlblə balaca balanın taleyi ürəkləri sızlayır.

Mir Cəlal haqqında monoqrafiyada yazıçı-tənqidçi Əhəd Hüseynov yazır: *“Manifest”in “Göz yaşı romanı” fəslə sonsuz ürək çırpıntıları ilə yazılmışdır. Sanki müəllif Baharın şəhərdə kimsəsizliyini, günahsız olaraq küçəyə atıldığını göstərməklə*

kifayətlənmək istəmir. Onun tədrisən necə donmağa başladığını, belə işgəncə prosesini təfərrüatı ilə göstərir. Burada hər şey – tufanın uğultusu da, Baharın hıç-qırıqları da, varlıların mərhəmətsizliyi də, bir sözlə: bütün təfəsilat yoxsul uşağın faciəsini açmağa xidmət edir. Burada bədii funksiya daşıyan ricasat da belə bir məqsədə tabe edilmişdir” [36, s.183].

Gənclərin sevimli əsəri olan “Bir gəncin manifesti” romanı 1940, 1949, 1953, 1964, 1967, 1970, 1980, 1984, 2005, 2008, 2016-ci illərdə müxtəlif formalarda çap olunub. Vətənpərliyin bariz nümunəsi olan bu əsərin dəfələrlə çap olunması sevindirici haldır.

Roman hər bir nəşrdən sonra ədəbi tənqiddən diqqət mərkəzində olmuşdur.

Mir Cəlal “Açıq kitab” adlı ikinci romanını 1941-ci ildə qələmə almışdır. Lakin müharibə düşdüyü üçün romanın kitab şəklində çapını sonraya saxladı. “Açıq kitab”ın “Umsunma” adında bir parçası ilk dəfə 1941-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunmuşdur. Roman hissə-hissə olmaqla bütöv halda 1944-cü ildə “Vətən uğrunda” jurnalının 2-5-ci nömrələrində, “Umsunma” adlı parçası 1945-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə yenidən dərc olunmuşdur [149; 150]. Roman ilk dəfə yazıçının 1957-ci ildə “Azərnəşr” nəşriyyatında N.Nağıyevin redaktorluğu ilə çap olunmuş “Seçilmiş əsərlər”inin iki cildliyinin 2-ci cildinə daxil edilmişdir (13x20 sm. ölçüsündə, karton cildli, 532 səh., 10.000 nüsxə tirajla). Cildə “Açıq kitab” romanından başqa “İki fermer”, “Qotazlı çəkmə”, “İftixar”, “Xəbər-ətərsiz” və s. hekayələri də daxil edilmişdir. Özünəməxsus dəsti-xətti olan yazıçımızın “Özündən naxoş” hekayəsi orijinallığı ilə seçilir. Oturub harasınisa da ağrımağını, qızdırmasının qalxmağını gözləyərək işdən yayınmağa çalışan dırnaq arasы qəhrəmanımız oxucuda gülüş doğurur. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ramiz Qasımova görə, *“İctimai vəzifəsinə xor baxan adamların mövcudluğu cəmiyyət üçün “sosial patologiya yaradır” [61, s.206].*

Tənqidçi Orucəli Hacıyev “Ədəbiyyat qəzeti”ndə “Açıq kitab” romanını ictimai əhəmiyyətli əsər adlandıraraq yazırdı: *“Mir Cəlal bizim sovet ədəbiyyatımızın elə nümayəndələrindəndir ki, onlar ədəbiyyata həyat gətirirlər. Biz, onların əsərlərində həyati həqiqətin, əsas etibarilə doğru əks olunduğunu görürük.*

Onlar həyatı üzvi bir şəkildə, bütün mürəkkəbliyi ilə dərk etməyə çalışır və öz yaradıcılıqları ilə onu elə aydınladırlar ki, bu aydınlıq daxilində işıqlı və kölgəli cəhətlər qabarıq surətdə müəyyən olur [31, s.3]. Həqiqətən də, “Açıq kitab” romanını oxuyarkən insan həyatda gördükləri ilə qarşılaşır. Canlı həyat lövhələri ilə insanın düşüncəsinə təsir edən bu romanda təmiz analıq adına yad olan, müqəddəs hisslərə sahib olmayan Ağca xanım kimi “ana”lardan da söhbət açılır. Təəssüf ki, həyatda belə analar da vardır.

“Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslində Mir Cəlalın “Açıq kitab” romanı haqqında belə qeyd olunmuşdur: “Mir Cəlalın romanları içərisində nisbətən az tədqiq və təhlil ediləni “Açıq kitab” romanıdır. Bu romanda ədib başqalarının bədbəxtliyi üzərində səadət, uğur qazanmaq ehtirasını romanın mənfi qəhrəmanı olan Kərim Gəldiyevin simasında çox sərt tənqid və nifrət hədəfinə çevirə bilmişdir [170, s.292-293].

Yazıçı cəmiyyətdə olan mənfi halları, inkişafımızın qarşısını alan xoşagəlməz hadisələri, neqativ insanların timsalında açıb göstərməklə, kəskin və sərt halda belə insanlarla mübarizəyə çağırır. Məsələyə əsl vətəndaş mövqeyindən yanaşdığı üçün problemlərin ən dərin qatında olan incəliklərini də görür və həlli yollarını axtarır.

Mir Cəlalın “Yaşlıdlarım” adlı romanı (1964-cü il nəşrindən başlayaraq “Yaşlıdlar” adlanıb!). “Azərnəşr”də Hidayət Əfəndiyevin redaktorluğu ilə 1948-ci ildə çap olunub. Kiril əlifbası ilə nəşr edilən kitab illüstrasiyalı olsa da rəssamın adı qeyd olunmayıb (15x25 sm. ölçüsündə, 143 səhifə, tirajı 1500 nüsxə). Qalın karton cildli kitabın sonunda müəllifin “Yolumuz” adlı qeydləri verilib.

“Bu əsərin qəhrəmanları üç nəsiləndən ibarətdir: atalar, oğullar və nəvələr. Biz atalar dedikdə mehriban qocalar- ədib Kərimbəy, “canlı tarix” Əsgər Əlini, usta Kəblə Kərimi; oğullar dedikdə yeni nəslin ataları: dəmir yol xidmətçisi Fərəc, dəmirçi Abbas kişini; nəvələr dedikdə bilavasitə cəbhədə döyüşən yeni nəsl: Nərimani, Səlimi və onların yaşlıdlarını nəzərdə tuturuq.

Yazıçı göstərdiyimiz bu səciyyəvi xüsusiyyətləri və bunlarla əlaqədar olan hadisələri inkişaf etdirmək üçün maraqlı bir süjet qurmuşdur. Bu süjetin

mərkəzində əsas bir ailə – Kərimbəyin ailəsi durur. Cəmiyyətimiz üçün səciyyəvi olan bu ailədə hər üç nəslin nümayəndəsi vardır” [156].

“Yaşlıdlarım” romanının ikinci nəşri Bakıda “Uşaqgəncnəşr” nəşriyyatında nasir, dramaturq Yusif Əzimzadənin redaktorluğu ilə 1955-ci ildə çapdan çıxmışdır. Kiril əlifbası ilə çap edilən qalın karton cildli kitabın rəssamı M.Qasımovdur (13,5x20 sm. ölçüsündə, 220 səhifə, 211 ədəd sifarişlə, 10.000 nüsxə tirajla). “Yaşlıdlarım” romanının 7 ildən sonra 10.000 tirajla yenidən nəşri yüksək göstərici deməkdir [157].

“Yaşlıdlarım” romanı növbəti dəfə G.Həsənzadənin redaktorluğu ilə Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında 451 səhifə həcmində 1964-cü ildə çap edilib (Kitaba həmçinin “Bir gəncin manifesti” romanı da daxil edilmişdir). Qalın karton cildli kitabın (95 ədəd sifarişlə, 10.000 nüsxə tirajla, 13x20 sm. ölçüsündə) illüstrasiyalı deyil. Kitabda romanlar haqqında 1 səhifəlik məlumat verilib [155].

Roman Kərimzadənin iç dünyasından ağır-dərin düşüncələrə açılır. AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğluya görə, *“Ölkə Kərimzadənin gözündə nəgahani qopan şiddətli tufana uğramış nəhəng gəmiyə bənzədi. Kərimzadənin iç dünyasından qopan düşüncələr metaforikdir; məhz “qərbdən gələn sarı yellər”lə gələcək yolçuları”nın çarpışmasını simvolizə edir”* [22, s.11].

Mir Cəlalın ayrıca kitab halında nəşr olunmuş “Təzə şəhər” adlı romanı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında nasir, dramaturq Yusif Əzimzadənin redaktorluğu ilə 1951-ci ildə çapdan çıxıb. 259 səhifə həcmində və qalın karton cildli olan kitabın rəssamları Ə.Hacıyev, Ş.Şərifzadə, N.İsmayılovdur (13x20 sm. ölçüsündə, 890 ədəd sifarişlə və 10.000 nüsxə tirajla). Ədəbi tənqid romanı təhlil edir: *“Müəllif bu dəfə istehsalat mövzusuna müraciət etmiş, Azərbaycan fəhlə sinfinin həyatını təsvir etməyə, yeni sənaye şəhərində gedən quruculuq işlərini geniş lövhədə göstərməyə çalışmışdır.*

Azərbaycan yazıçılarının qarşısında duran mühüm bir işdə – müasir dövrün ən vacib mövzusunu mənimsəmək işində öz borcunu yerinə yetirməyə çalışan Mir Cəlalın bu təşəbbüsünü alqışlamaq lazımdır. Fəhlələrin həyatına və yaradıcılıq

əməyinə həsr olunan əsərlər yaratmaq yolunda Azərbaycan yazıçılarının müvəffəqiyyətləri az deyildir [59, s.3].

Mir Cəlalin iki cildlik “Seçilmiş əsərlər”inin 1-ci cildi Bakıda “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında” Nağı Nağıyevin redaktorluğu ilə 1956-cı ildə çapdan çıxmışdır. Qalın karton cildli kitabın cildinin rəssamı M.Quliyevdir. (13x20 sm. ölçüsündə, 500 səhifə, 63 ədəd sifarişlə, 10.000 nüsxə tirajla) Bu kitab romanın ikinci nəşri idi. Kitabda “Dirilən adam“ romanından əlavə 40 hekayə və müəllif haqqında bioqrafik məlumat yer alıb [124].

Mir Cəlalin ədəbi-tənqidin qınağına tuş olan “Yolumuz hayanadır” romanı ilk dəfə Bakıda “Uşaqgəncnəşr” nəşriyyatında 1957-ci ildə çapdan çıxmışdır. Yazıçı Gülhüseyn Hüseynoğlunun redaktorluğu ilə çapdan çıxan qalın karton cildli kitab kiril əlifbası ilə nəşr olunub (13,5x29 sm. ölçüsündə, 243 səhifə, 412 ədəd sifarişlə, 10.000 nüsxə tirajla). Kitabın rəssamı H.Kazımovdur və bu çapdan çıxan romanın ilk nəşr variantıdır [162]. Ədəbiyyatşünas Abbas Zamanov “Biz Sabiri belə təsəvvür etmirik” adlı məqaləsində romanı müvəffəqiyyətsiz əsər kimi qiymətləndirmişdir. Tənqidçi Qulu Xəlilov da “Yolumuz hayanadır” romanını Mirzə Ələkbər Sabirə layiq əsər hesab etmirdi.

Ədəbiyyatşünas, tərcüməçi və tənqidçi Əziz Şərif 1958-ci ildə yazırdı: *“Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və mübarizəsi kimi böyük məsuliyyətli mövzunu işləmək tamamilə Mir Cəlalin qüvvəsi daxilindədir. Oxucu haqlı olaraq gözləyir ki, müəllif bir daha romana qayıdacaq, onu tamamlayacaq, mübariz şairin surətini yeni cizgilərlə zənginləşdirəcək və dərinləşdirəcək, bir sözlə, böyük Sabirin öz adına layiq bədii əsər yaradacaqdır”* [195, s.244].

Araşdırmalardan məlum olur ki, yazıçının digər romanı olan “Yolumuz hayanadır” birmənalı şəkildə qəbul olunmayıb. Haqlı tənqidlərə obyektiv yanaşan ədib hər bir əsəri haqqında olan mülahizələri izləyirdi. Tədqiqatçı Yaqub İsmayılov yazır ki, *“Dərin bilikli ictimai xadim Mir Cəlal tənqidlərdən müəyyən nəticə çıxartmış və əsər üzərində işləyib onu xeyli təkmilləşdirməyə çalışmışdır. Bunu müəllifin “Seçilmiş əsərləri”nin dördüncü cildində çap olunmuş romanı aydın göstərir. Romanın həmin nəşrinə əlavə edilmiş “Bakıya doğru”, “Axşam*

dərsləri”, “Üz-üzə”, “Yolda”, “Hürriyyət carçıları” adlı beş yeni fəsil, əsas da Sabir surətini təkmilləşdirməyə, onun mühitinin fəaliyyətini, əlaqə və münasibətlərini aydınlaşdırmağa kömək baxımından əhəmiyyətlidir. Odur ki, romanı ilk nəşr əsasında yox, son nəşr əsasında təhlil etmək daha məqsədəuyğundur” [56, s.110]. Mir Cəlalin romanın 1968-ci il nəşrinə yeni 5 fəslə əlavə etməsi görkəmli yazıçının tənqiddən nəticə çıxartmağının göstəricisidir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Mir Cəlalin romanları özünəməxsusluğu ilə seçilir. Yazıçı hekayələrində olduğu kimi, romanlarında da həyatın real, acı həqiqətini obrazların vasitəsilə çatdırmağa çalışır. Mənəviyyat məsələlərini ön planda qələmə alan sənətkar, orijinal fikirlərini romanlarında daha da dərinləşdirərək ibrətamiz hadisələr vasitəsilə və çətin situasiyalara düşsələr də alını açıq çıxan sadə adamların tipajını yaratmaqla Azərbaycan ədəbiyyatında yeni səhifələr açdı.

2.2. Mir Cəlal romanlarının nəşr tarixi və çap nüsxələrinin kitabşünaslıq baxımından müqayisəli təhlili

XX əsri Azərbaycanda roman əsri adlandırmaq olar. 30-cu illərdən Əbülhəsənin “Yoxuşlar” və “Dünya qopur”, Süleyman Rəhimovun “Şamo” əsərlərindən başlayaraq əsrin sonlarına qədər roman ecəzkar bir cazibə ilə diqqəti özünə cəlb etdi. Yeni Azərbaycan romanının təşəkkülündə dövrün fəal və istedadlı yazıçısı Mir Cəlalin da romanları mühüm rol oynadı. Başlıcası budur ki, ədəbi-mədəni mühitdə roman nəşri bir problem, mədəni istiqamət olaraq ortaya çıxdı. Nəşirlər roman nəşri və tərtibi üçün formalar, texnoloji imkanlar axtarmağa başladılar.

Yazıçının “Dirilən adam” (1935), “Bir gəncin manifesti” (1939), “Açıq kitab” (1941), “Yaşlıdlarım” (1948), “Təzə şəhər” (1951), “Yolumuz həyanadır” (1957) romanlarının müxtəlif illərdə çap nüsxələrini araşdıraraq kitabşünaslıq baxımından müqayisəli təhlilini qeyd etmişik. İstər sovet dövründə, istərsə də müasir dövrdə ədibin romanlarının dəfələrlə çap olunması onun yaradıcılığının hər zaman aktuallığından xəbər verir. Daim yaradıcılıq axtarışında olan Mir Cəlal əsərlərində dinamiklik, çeviklik, süjet inkişafını ləngidən məsələlərdən qaçmaqla və problemlərin

ön planda verilməsi ilə oxucunun fikrini yayındırmağa qoymur, onun marağını əsərin üzərinə yönləndirmiş olur.

Mir Cəlalın “Seçilmiş əsərləri” iki cildliyinin roman və hekayələrdən ibarət birinci cildi Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında 1986-cı ildə çap olunub. Kitabın tərtibi və “Onun söz dünyası” adlı ön sözün müəllifi Yaqub İsmayılovdur. 464 səhifə həcmində olan qalın karton cildli kitabın redaktoru A.Hüseynova, rəssamı isə T.Ağababayevdir (15x20 sm. ölçüsündə, 1281 ədəd sifarişlə, 30.000 nüsxə tirajla). Kitabda “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti” romanları və 18 hekayə kiril əlifbası ilə nəşr olunub [130].

“Seçilmiş əsərlər” iki cildliyinin, yenə də roman və hekayələrdən ibarət ikinci cildi isə Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında 1987-ci ildə çap olunub. Qalın karton cildli kitabı tərtib edənlər Yaqub İsmayılov, Turan Həsənzadədir. Telman Nəzərlinin redaktorluğu ilə çapdan çıxan kitabın rəssamı T.Ağababayevdir. (15x20 sm. ölçüsündə, 445 səhifə, 639 ədəd sifarişlə, 30.000 nüsxə tirajla). Kitabda “Açıq kitab” romanı (“Açıq kitab” romanının üçüncü nəşridir) və 45 hekayə kiril əlifbası ilə çap edilib [131].

Ədibin “Açıq kitab” əsərində dünyagörmüş, açıqsözlü, həqiqət carçısı Sadiq, Sattar, Vəzirbəyli, Fatma, Əhmədov, kənd müəllimi, Vahid, Rübabə və s. cəsur insanların Gəldiyev kimi axmaq və xəyanətkarların üzərində qələbəsinin şahidi oluruq.

Mir Cəlalın “Seçilmiş əsərləri” kitabı Bakıda “Şərq-Qərb” nəşriyyatında 2005-ci ildə çap edilib. Kitabı tərtib edən və ön sözün müəllifi Yaqub İsmayılovdur. Qalın karton cildli kitabın redaktoru qeyd olunmayıb (15x22 sm. ölçüsündə, 381 səhifə, 168 ədəd sifarişlə, 2500 nüsxə tirajla). Kitabda “Açıq kitab” romanı (Açıq kitab romanının dördüncü nəşridir) və 26 hekayə latın əlifbası ilə nəşr edilib [132].

Həmin ildə ədibin növbəti “Seçilmiş əsərləri” kitabı Bakıda “Çaşıoğlu” nəşriyyatında yazıçı Nəriman Həsənzadənin redaktorluğu ilə çap olunub. Kitabın tərtibi Ədibə Paşayevaya, rəssamı isə Rəhimə Həsənovaya məxsusdur. Kitaba “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti” romanları və 26 hekayə daxil edilib (17,5x36 sm.ölçüsündə, 245 ədəd sifarişlə, 5.000 nüsxə tirajla). Kitabın üz qabığında

Azərbaycan ədəbiyyatı sözü yazılıb. *“Mir Cəlal əbədiyaşardı, fəxri addı, tituldu” adlı ön sözün müəllifi isə Nəriman Həsənzadədir*” [133].

Mir Cəlalın “Seçilmiş əsərləri” üç cildliyinin birinci kitabı Regionların İnkişafı İctimai Birliyinin rəhbərliyi ilə Bakıda “Çaşıoğlu” nəşriyyatında 2008-ci ildə çap edilib. Kitab görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin 100 illiyinə həsr olunub. Kitabın tərtibi və redaktoru Nərgiz Paşayevaya və Təhsin Mütəllibova aiddir. Qalın karton cildli kitabın sifariş və tiraj sayı qeyd olunmayıb (15x21 sm. ölçüsündə, 438 səhifə). “Yazıçı və zaman” başlıqlı ön sözün müəllifi Nərgiz Paşayevadır. Latın əlifbası ilə nəşr olunan kitabın rəssamı Elçin Cabbarovdur. Kitaba “Dirilən adam” romanı və 22 hekayə daxil edilib, eyni zamanda Azərbaycan və ingilis dilində qısa xülasə verilib. Kitabın annotasiyasında yazılır: *Böyük hekayə ustası kimi tanınan Mir Cəlalın kitaba daxil edilən hekayələrində sadə insanların həyatında baş verən tipik lövhələr, aktual problemlər, yumor, fəlsəfi müdriklik maraq doğurur. Ümumilikdə, Mir Cəlal yaradıcılığına xas olan qəhrəmanların təkrarolunmazlığı, fəlsəfi düşüncə tərz, güldürən, düşündürən yumor kitabda öz əksini tapmışdır*” [134].

Mir Cəlalın “Seçilmiş əsərləri” üç cildliyinin ikinci cildi Regionların İnkişafı İctimai Birliyinin rəhbərliyi ilə Bakıda “Çaşıoğlu” nəşriyyatında 462 səhifə həcmində 2008-ci ildə çap edilib. Bu “Bir gəncin manifesti” romanının onuncu nəşridir. Kitabın tərtibi və redaktoru Nərgiz Paşayevaya və Təhsin Mütəllibova aiddir [135].

Sona ana, balaları Mərdan və Bahar Azərbaycan kəndlisinin ümumiləşdirilmiş bədii obrazları olmaqla “Bir gəncin manifesti” romanının baş qəhrəmanlarıdır. Vətən malını qorumaq naminə canını qurban verməyə hazır olan vətənpərvər ana və vətən, millət eşqi ilə tərbiyə verdiyi balalarının vəziyyəti romantik pafosla öz təcəssümünü tapmışdır. Günahsız balaca bala Baharın faciəli ölümü isə xüsusi olaraq təsirli səhnədir.

2008-ci ildə Mir Cəlalın “Seçilmiş əsərləri” üç cildlə çap olunan ikinci və üçüncü cildlərinin də göstəriciləri birinci cildlə eynidir. Sadəcə fərq səhifələrinin həcmindədir. İkinci kitab 462 səhifə, üçüncü kitab isə 450 səhifədir [136].

Ədibin üç cildliyinin üçüncü cildinə 1958-ci ildə çap etdirdiyi “Yolumuz hayanadır” romanı və 15 hekayəsi daxil edilmişdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dövrünün nəbzini tutan, heç zaman öz aktuallığını itirməyən bu psixoloji əsərin əsas qəhrəmanı “*tarixin bu dövrü məqamında üz-üzə duran iki dünyanı aşkar*” görən, “*bu cahanşümul mübarizənin qələm əsgərlərinə, sözü silaha çevirən, zehinləri işıqlandıran adamlara*” böyük ehtiyacı olduğunu anlayan böyük satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirdir. Romanda qeyrətli söz ustasının cəsarətinə görə hər yerdə sıxışdırılıb amansız təqiblərə, acı təhqirlərə məruz qalması təsirli səhnələrlə təsvir edilmişdir. Şairin azadlıq ruhunu qıra bilməyənlər bütün vasitələrə, təqiblərə, təhqirlərə əl atır, onu maddi çətinliklərlə sıxışdırıb sındırmağa çalışırlar. “*Məişəti tənəzzül edir*”, *külfəti aclıq və ehtiyacla sınağa çəkilir*” [2,5].

Əsərdə şairin son dərəcə keşməkeşli həyatı və zəngin yaradıcılığı işıqlandırılmışdır. Əsərdəki hadisələr 1908-1911-ci illəri əhatə edir. Bu böyük Sabirin həyatında elə bir dövrdür ki, artıq şair təkcə Azərbaycanda deyil, “Molla Nəsrəddin” jurnalının oxunduğu bütün məmləkətlərdə tanınırdı. Şairin Türkiyədə, İranda, Tatarıstanda, Orta Asiyada çoxlu pərəstişkarları vardı. XX əsrin birinci rübündə Azərbaycanın ictimai həyatının mürəkkəb və çətin dövründə bütün təqiblərə “qocaman dağ kimi” tab gətirən Sabir əzəməti, yenilməzliyi romanda canlandırılmışdır.

Mir Cəlalin yeri gəldikcə şairin şeirlərindən misal gətirməsi əsərin süjetini zənginləşdirir. Yazıçı qəhrəmanın acı halını, ağır güzəranını onun öz misraları ilə ifadə edir:

– *Arizi qəmlər əlindən ürəyim şişmiş idi,*
Zənn edərdim edəcəkdir, ona çarə ürəyim,
Bəxti mənhusimə bax, mən bu təmənnada ikən
Başladı şişməyə indi üzü qarə ciyərim! [2, s.5]

Apardığımız təhlillərdən sonra biz bir daha ədibin yaradıcılığının zənginliyinin, dolğunluğunun və səmərəliliyinin şahidi olduq. Roman janrına tamlığı ilə bələd olan Mir Cəlal romanları belə də olmalı idi. Mir Cəlalin epik janrın problemlərinə həsr olunmuş “Bədii nəsrimiz yeni mərhələdə” (1958) adlı geniş məqaləsində də roman

janrının geniş spesifikasi, tipologiyası, onun ideya bədii əsasları aydınlaşdırılır. Mir Cəlal həm də gələcək zamanın səviyyəsindən baxaraq qeyd edir ki, *“roman xalq həyatını geniş surətdə əhatə etməli, nəinki şəxsin, ailənin, hətta, nəsilərin də taleyini verməli olan böyük ədəbi şəkildir. Roman həm əsri, həm də günü, həm xalqın, həm də fərdin taleyini əks etdirir”* [26, s.5].

Yazıçı bədii nəsrimizin, o cümlədən romanın dəyərli nümunələrini yaratmaqla bərabər həm də tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim kimi nəsrin nəzəriyyəsi haqqında dəyərli mülahizələr irəli sürürdü. Mir Cəlal Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimovla bərabər Azərbaycan “yazıçı tənqidi”nin görkəmli nümayəndəsi idi. Bu tənqidin peşəkar tənqiddən əsas fərqi və üstünlüyü onda idi ki, o tək-cə nəzəri biliyə yox, həm də yaradıcılıq təcrübəsinə əsaslanır. Ona görə də daha inandırıcı, daha nüfuzlu və məntiqli idi. Bu tənqidin dili də aydın idi, bədii yaradıcılıqdan gələn metaforalarla zəngin idi.

Regionların İnkişafı İctimai Birliyinin rəhbərliyi ilə çapdan çıxan kitabın üçüncü cildindəki hekayələr mövzu etibarı ilə çox zəngin və rəngarəngdir. “Ərik ağacı”, “Gülbəsləyən qız”, “Möhür və məhəbbət”, “Günah kimdədir”, “Sevinc haqqında” və s. hekayələrdə səmimi təhkiyə, mənalı yumor, dəqiq psixoloji təhlil öz ifadəsini tapmışdır .

1949-cu ildə “Bir gəncin manifesti” romanının ikinci nəşri Bakıda “Uşaqgəncnəşr” (Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı) nəşriyyatında qalın karton cildlə və Rza Quliyevin redaktorluğu çap edilib (14 x 20 sm. ölçülü, 230 səhifə, 644 ədəd sifrişlə, 10.000 tirajla). Əsərin 1953-cü ildə çap edilən üçüncü nəşrinin redaktoru Nurəddin Babayev, rəssamı isə Ələkbər Zeynalovdur (248 səhifə, 20.000 tirajla) [76; 77].

Mir Cəlal “Bir gəncin manifesti” əsərində təsvir etdiyi surətlərin ictimai həyatda düşükləri çıxılmaz vəziyyəti, Baharın, Mərdanın acı taleyi, ailələrinin məşəqqətli güzəranı, cəmiyyətin insanlara təlqin etdiyi ictimai bərabərsizlikləri mərdliklə sinə gərməyin nə demək olduğunu bədii təsvirlərlə oxucusuna çatdıran və yaratdığı obrazların psixoloji sarsıntılarından onları təsirləndirən, intizarda qoyan bu

böyük sənətkar real hadisələri, yaşantıları, yanımızda, qonşuluğumuzda baş verənləri sanki qələmə almaqla öz oxucusunu qurmağa, yaratmağa mübarizə aparmağa çağırır.

“Yusif və Züleyxa” xalçasını əzizləyərək Sonanın ürəyində niyyət tutması (arzum var, muradım var), Mürsəllə Baharın çöldə aşiq oynamaları, evində “Süleyman dəstgahı açan” Hacı İbrahimxəlilin qonaqlıq səhnəsinin təsviri və bir sıra başqa epizodlar etnoqrafik görüntülərin bolluğu, milli məişət cizgilərinin əlvanlığı ilə yadda qalır [64, s.175].

Sovet dövründə insanları oyadan, şüurlarının pasını açan, milli oyanış və milli dərk məsələlərini əhatə edən romanların nəşr edilməsi dövlət üçün sərf etməyən məsələ və hətta qorxulu bir problem idi. Buna görə də 1946-cı ildə “Kommunist” qəzeti yazırdı: *“Bədii cəhətdən zəif, məfkurəcə yoxsul, ruh etibarilə düşgün olan və sovet adamlarını ələ salan bu əsərlərin meydana çıxmasında ən böyük günah tənqidçilərimizindir. Etiraf etməliyik ki, tənqidçilərimiz hələ də bolşevizmin ən kəskin silahı olan tənqiddən lazımınca istifadə etmirlər. Əgər tənqid öz bolşevik sözünü vaxtında desəydi Sabit Rəhmanın, Süleyman Rəhimovun, Mir Cəlalın və s. romanları işıq üzü görməzdi [191, s.3].* Bu tənqidlərə baxmayaraq beyinləri və qəlbləri xalqla, vətənlə döyünən yazarlarımız iti qələmlərini kənara qoymadılar. Vətən sevgisini hər şeydən üstün tutan yazıçı iki müxtəlif təbəqə arasında olan mübarizəni çılpalığı ilə oxucuya çatdırmaqla həqiqət toxumunu səpmiş olur. Buna görə də “Bir gəncin manifesti” gənclərin sevimli manifestinə çevrilir. Bu qiymətli əsər dəfələrlə Azərbaycan dilində, dörd dəfə rus dilində nəşr olunmuşdur. Bundan başqa çex, bolqar oxucuları da bu əsəri öz ana dillərində oxuyurlar .

“Bir gəncin manifesti” romanı dördüncü dəfə (“Yaşlılar” romanı ilə birlikdə) Bakıda “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında” G.Həsənzadənin redaktorluğu ilə 1964-cü ildə çap edilib. Qalın karton cildli kitab illüstrasiyalı deyil və (13x20 sm. ölçüsündə, 450 səhifə, 95 ədəd, 10.000 nüsxə tirajla) kitabda romanlar haqqında 1 səhifəlik məlumat verilib.

Ədibin 1967-ci ildə çap edilən “Seçilmiş əsərləri”nin dörd cildliyinin ikinci cildinə də “Bir gəncin manifesti” , “Açıq kitab” romanları və 9 hekayə daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, bu nəşr “Bir gəncin manifesti” romanının beşinci nəşridir [126].

Mir Cəlalin ən məşhur əsəri “Bir gəncin manifesti” romanıdır desək, yəqin ki, səhv etmərik. Sovet dövründə bu əsər təkcə, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın təqdir etdiyi roman yox, həm də sözün həqiqi mənasında oxucuların stolüstü kitabı olmuşdur. Romana bu sevginin ən əsas səbəbi nədir? Fikrimizcə, bunun səbəbi “Bir gəncin manifesti” romanının vətənpərvərlik ruhunda yazılmasıdır.

Vətən, torpaq sevgisi ilə böyüyən yazıçının yaradıcılığında, xüsusən də “Bir gəncin manifesti” romanında vətəninə, millətinə məhəbbət ən qabarıq formada özünü göstərir. O, düşünür ki, hər şeyin ən yaxşısına mənim xalqım layiqdir. Romandan götürdüyümüz bu parçada: *Nədən doğma övladımın ovladığı ceyran bizə yaraşmadı, nədən öz əllərimlə toxuduğum xalça bizə yaraşmadı? Kimdir bunlar, bu kəllə-paça kimi ütölmüşlər? Qızıllı törənmiş çapqınçılar kimdir? Hardan basa-basa çapaula gəlirlər? Nə üçün qəşəng şeylər onların olsun? Nə üçün? Nə üçün?* [75, s.99]. Suallarının içərisində yazıçının Sonanın düşüncələrinə verdiyi təfsirlərdə müstəmləkəçiliyin iç üzü, məqsədləri bütün çılpahlığı ilə açılır. Və elə bu milli şüurun inkişafının göstəricisidir. Sonanın sözlərində azərbaycançılıq psixologiyası və milli mənafeyi uca tutmaq düşüncəsi var. Milli keyfiyyət isə insanın təbii varlığından gələn bəşəri duyğudur.

Tanınmış ədəbiyyatşünas Jak Rıkaçev yazır: *“Avtor kənddən şəhərə gələrkən sanki küçənin işıqlı səkisindən kölgəli səkisinə keçir. Avtor burada da “Şair və vətəndaş” olaraq qalır, lakin onun təsviri bir qədər solğunlaşır, bu təsvirə şəxsi təcrübə deyil, düşünüş və ehtimallar qida verir. Lakin, avtorun məhəbbəti və nifrəti o qədər güclüdür ki romanın bir çox “şəhər” parçalarını son dərəcə ifadəli edir... Romanın “şəhər” hissəsində bədii cəhətcə simasız səhifələr çox olsa da, “bu səhifələrdə təbii istedadından savayı başqa bir şey, həyatı dolduran və ona məna verən coşğun duyğu, iztirab” vardır. Bununla mən formanı məzmunundan qətiyyənlə ayırmıram, yalnız “bədiilik” anlayışının özünün mürəkkəbliyini qeyd edirəm: çünki yazıçının səmimiyyəti oxucuya təsir edə bilirsə, bu özü də talantın bir dərəcəsidir”* [180, s.3].

“Bir gəncin manifesti” romanı Bakıda “Yazıçı” nəşriyyatında 224 səhifə həcmində 1984-cü ildə səkkizinci dəfə çap olunub. Qalın karton cildli kitabın

rəssamı N.Ələkbərov, redaktoru isə Ş.Kərimovdur (12,5x 20,5 sm. ölçüsündə, 156 ədəd sifarişlə, 30.000 nüsxə tirajla) [81].

Romandan bir parça verdiyimiz nümunədə Sonanı belə görürük: *Sona da o (bazarın) yol yolçusudur. Bu onun ilk bazar səfəridir. Ömründə birinci dəfədir belə bir karvana düşür, birinci dəfədir həftəbazarına gedir və evinin var-dövlətinin son mətainı – “Yusif-Züleyxa” xalçasını satmağa aparır. 20 ildən artıqdır ki, bu xalça Sonanın yük yerindədir. Toxuyan gündən onun eşqi ürəyinə düşmüşdür. Hər dəfə evi töküşdürəndə açar, “Yusif-Züleyxa”sının üzünə doyunca baxar, yenə səliqəli dörd qatlayıb yerinə qoyardı və “muradım var, arzum var” deyərdi* [75, s.94]. Romanda Sona xalanın “Yusif və Züleyxa” xalçasını ingilis misterinə satmaması ilə biz Vətən malını baladan üstün tutan Sona obrazının simasında qeyrətli xalqın nümayəndəsi olduğumuzun bir daha şahidi oluruq.

Nasir, dramaturq, publisist Yusif Əzimzadə Sona xalanın hərəkətini bu cür izah edir: *İngilis zabitinin, Baharın anasından xalçanı zorla almaq istəməsi səhnəsini xatırlayın. Bu xalçanın London xanımları və lordlarının ayaqları altına düşəcəyini bilən ana, zabitin bütün təkliflərini rədd edərək, xalçanı ona vermir. Bu səhnənin daxili mənası aydındır. Azərbaycan xalqının mənliliyi, heysiyyəti heç bir vaxt yadelli işğalçıların tapdağı altına düşməyəcəkdir* [27, s.3].

Ədibin 1986-cı ildə Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında “Seçilmiş əsərləri”nin 2 cildliyinin birinci cildinə daxil edilən “Bir gəncin manifesti” romanının doqquzuncu nəşridir. Bundan əlavə “Dirilən adam” romanı və 18 hekayə də bura daxildir. Romanın onuncu nəşri isə 2005-ci ildə çapdan çıxan “Seçilmiş əsərlər”inə daxil edilmişdir.

Yazıçı, publisist, rəssam Mahirə Abdulla “Bir gəncin manifesti” romanını belə qiymətləndirir: *Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” romanı süjet xətti, surətləri ilə həmişə yenidir, çünki bütün keçidlərində təkrar olunan, acı dərslərini verən, dəyişməz həyat reallığıdır. Əsər həm də ağır yaşayışdan cana doyduğuna görə alışdığı həyat tərzindən ayrılıb başqa məcraya düşən kütlə psixologiyasının açılması baxımından maraqlıdır* [1, s.5].

Manifesti oxuyarkən Baharın taleyinin yazıçının diqqət mərkəzində olduğunu oxucu hiss edir. Bir parça çörək pulu qazanmaq üçün evdən çıxan Baharın ən böyük arzusu evlərinə qayıdıb anası və qardaşı ilə birlikdə yaşamaqdır. Hadisələr isə tamamilə əksinə cərəyan edir. Romandan oxuyuruq ki, soyuqdan donan Baharın gözüne *“isti evlər, qızarmış təndirlər, alovlu buxarılar görünür. Ancaq onun qulağına deyirlər: Onların yiyəsi var”*. *“Sahibsiz yalnız bir məxluq idi. Yalnız boranlı küçələr sahibsiz və müftə idi”*. *Ətrafda insanların etinasız münasibətinin qurbanı Bahar təbiət tərəfindən də təklənmişdi. “Güclü və zalım qış qüvvəsini ancaq yoxsullara bildirirdi”* [75, s.112].

Mir Cəlal bu əsərdə poetik paralelizm yaradır; təkcə cəmiyyət yox, təbiət də yoxsullara, kimsəsizlərə qənim kəsilir. Bununla da onun qəhrəmanı xarakter səviyyəsinə yüksəlir.

Ədibin romanları oxucu istəyi ilə dəfələrlə çap olunaraq həm bədii fikrin təkamülünə, ana dilimizin zənginləşməsinə, milli mənəvi düşüncənin inkişafına xidmət göstərməklə yanaşı, həm də kitab mədəniyyətimizin, kitabxana və biblioqrafiyanın zənginləşməsinə xidmət göstərirdi. Xüsusilə “Bir gəncin manifesti” 1940-cı ildən üzü bəri 11 dəfə yüksək tirajla çap olunaraq Azərbaycan oxu mədəniyyətinin və estetikasının formalaşmasında rekord rolu oynadı.

Mir Cəlalin romanları 1935-ci ildən ədəbi-tənqidin canlanmasına, onun nəzəri-metodoloji prinsiplərinin, estetik meyarlarının mükəmməlləşməsinə yeni imkanlar yaratdı. Ədibin 50-ci illərdə yazdığı romanlar, o cümlədən “Təzə şəhər” və “Yolumuz hayanadır” əsərləri öz zamanında da ciddi tənqidlərə məruz qaldı. Yazıçının sonuncu qələmə aldığı “Yolumuz hayanadır” romanı Səməd Vurğunun, Məmməd Cəfərin, Cəfər Cəfərovun, Əziz Şərifin, xüsusilə Abbas Zamanovun məqalələrində kəskin tənqid olunmuşdur. Doğrudur, Cəfər Cəfərov və Abbas Zamanov bir qədər keçdikdən sonra əsərə qarşı sərt mövqe tutduqlarını etiraf etmişlər. Həm də bu tənqid və iradlara ədəbiyyatşünas Yaqub İsmayılov “Mir Cəlalin yaradıcılığı” (1975) monoqrafiyasında müəyyən aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Mir Cəlalin “Yolumuz hayanadır” romanı iki qüsurlu cəhətinə görə tənqid olunurdu:

1. *Romanının kompozisiyasının dağılıq olduğuna;*

2. *Mirzə Ələkbər Sabir obrazının, onun ədəbi tarixi mövqeyinin qüsurlu təşəbbüsünə görə [56, s.110].*

Lakin, Mir Cəlalin romanları zəngin həyatı və tarixi hadisələr əsasında yazılmışdı, hekayələrində olduğu kimi onun iri həcmli əsərlərinin dili və üslubu sadə, dolğun və aydın idi.

“Yolumuz hayanadır” romanında əsas mövzu Mirzə Ələkbər Sabirin vətəndaş mövqeyidir. Mir Cəlal şairin yaradıcılığına, bütövlükdə həyatına nəzər salır, onun mövzularına və motivlərinə diqqət çəkir, Sabir realizminin səciyyəvi xüsusiyyətləri üzərində dayanır, habelə ümumi poeziyamızın, ictimai fikrimizin inkişaf qanunauyğunluqları üzərində maraqlı müşahidələr əsasında Sabirin obrazını yaradır, sevdilir və bütün bunlar belə nəticəyə gətirib çıxarır: “*Əgər biz ədəbiyyatımıza Mirzə Fətəli Axundovla başlayan, başlanğıcı Qasım bəy Zakirdən gələn tənqidi realist ədəbi cərəyana diqqətlə nəzər salsaq, görərik ki, bu ədəbiyyatda demokratik ideyalar, hər şeydən əvvəl, geridə qalmış vətəndaşı sevmək və onu yenidən tərbiyə etmək məqsədi ilə gəlmişdir*”. Bu realizm “*sözün geniş mənasında xalqı yenidən tərbiyə etmək təşəbbüsü idi, zamanın ən böyük inqilabi tədbirlərdindən biri*” idi. Mirzə Ələkbər Sabir poeziyasının beynəlmiləçilik və inqilabilik keyfiyyətləri üzərində, onun zəmini və mənbəyi üzərində yeni və maraqlı müşahidələr romanda diqqəti cəlb edir. Bu keyfiyyət Mir Cəlalin yalnız nəsrində deyil, göründüyü kimi, elmi-tənqidi məqalələrində də müşahidə olunur [188, s.6].

Maarifçilik ideyalarına sahib, ictimai xadim, inqilabçı-satirik Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığına yüksək qiymət vermək görkəmli ədibimiz Mir Cəlalin ən böyük xidmətlərindən biri sayılmalıdır.

Bir əsrə yaxındır ki, ədibin zəngin, çoxcəhətli yaradıcılığı – oçerkləri, şirin, duzlu yumoristik hekayələri, mənalı romanları, tənqid və ədəbiyyatşünaslığa dair elmi-nəzəri monoqrafiyaları, dərslikləri Azərbaycan ədəbiyyatına, elm və mədəniyyətinə ləyaqətlə xidmət edir. Onun XX əsrin 30-cu illərdən başlayaraq yazdığı kitabları zərrə qədər də olsun bədii-elmi əhəmiyyətini itirməyib. Əksinə, zaman keçdikcə biz – “təzə toyun nəzakət qaydaları”, “iclas qurucuları” ilə,

“gəldiyevlərlə”, “kəmtərovlarla” həyatda rastlaşır, Mir Cəlali xatırlayıb ona rəhmət oxuyur və acı-acı onun qəhrəmanlarına gülürük. Onun sadə, səmimi, dərin məzmunlu əsərləri Azərbaycan gülüş mədəniyyətini qoruyub inkişaf etdirir. Bu gülüşün əsasında xalq həyatı, adət və ənənələrimiz, başlıcası isə dərin realizm dayanır.

Yazıçı Mir Cəlalin yaradıcılığında ənənələrin ölməzliyi, müşahidələrin sərrastlığı və realizmin qüdrəti, bir yazıçı kimi ona məxsus başlıca məziyyətlər olaraq ön plana çəkilir. Mir Cəlalin kitabları, hekayə və romanlarının poetik və estetik xüsusiyyətləri, habelə ədəbi-nəzəri fikrin, ədib haqqında mülahizələrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Mir Cəlil nəsrimizdə Mirzə Cəlil realizminin həssas və qüdrətli davamçısıdır. Mirzə Cəlil realizminə məxsus ənənələr – sözü sadə və aydın demək, bədii yığcamlıq – az sözlə çox məna ifadə etmək, kinayəli gülüş, estetik idealın aydınlığı, üslubun milli müəyyənliyi Mir Cəlalin yeni tarixi dövrdə icra etdiyi əsas bədii-fəlsəfi xüsusiyyətləridir.

Mir Cəlil bizim əsrlərlə formalaşmış gəlmiş milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyan yazıçı idi. Bu, xüsusilə onun yaşayıb yaratdığı sovet dönməndə vacib idi. O zaman (1920-1990) SSRİ adlanan imperiyanın tərkibinə zorla qatılarkən bizim bir çox milli-mənəvi və dini dəyərlərimiz qadağan edilmişdir.

Bədnam 1937-ci ildə bir çox görkəmli ziyalılar bu adlar altında repressiya olunmuşdu. Belə bir dövrdə Mir Cəlil xüsusi bədii üsullarla milli mentalitetimizi şərtləndirən xüsusiyyətləri qoruyub saxlayırdı. 30-cu illərin sonunda yazılmış və dərhal da məşhurlaşmış “Bir gəncin manifesti” romanında Sona ananın qətiyyətlə dediyi “İtə ataram, yada satmaram” təkcə bir azərbaycanlı qadının qeyrətini əks etdirmirdi. Bir millətin, üzərimizdə hakim olan yad düşüncənin cəsarətli bədii-fəlsəfi etirazı idi.

Mir Cəlalin həm bədii, həm elmi-nəzəri kitabları kitab mədəniyyətimizin mənəli incilərindəndir. Bu incilərin neçə-neçə nəsillərin böyüyüb inkişaf etməsində, maariflənməsində xüsusi rolu olmuşdur. Bu mənada Mir Cəlalin kitabları əks etdirdiyi həqiqətlərin böyüklüyü ilə qiymətli və əhəmiyyətlidir.

Mir Cəlil haqqında və onun yaradıcılığının yarısını təşkil edən elmi-nəzəri, pedaqoji fəaliyyəti barəsində fundamental monoqrafiyasında ədəbiyyatşünas Gülxani

Pənah yazır: *“Mir Cəlal xoşbəxt insandır. Yaradıcı insandır. Əqidə, məslək sahibi olub. O başqaları üçün yaşayaraq, çalışaraq xoşbəxt olub. Lev Nikolayeviç Tolstoyun “Mən dünyada yalnız, şübhəsiz bir xoşbəxtlik tanıyıramsa, o da başqaları üçün yaşamaqdır” kəlamı yada düşür* [178, s.15]. Bu sadə sözlərdə Mir Cəlal haqqında əsl həqiqət ifadə olunur. Onun kitabları yazıçı və vətəndaş şəxsiyyətinin aynasıdır. O, şəxsiyyəti və yaradıcılığı arasında möhkəm üzvi vəhdət olan nadir qələm sahiblərindəndir.

Məlumdur ki, Mir Cəlal təkcə hekayəçilik, romançılıq sahəsində deyil, elmi ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də bir məktəb yaratmış korifey şəxsiyyətdir. Onun yetirmələri X.Əlimirzəyev, F.Hüseynov, T.Mütəllibov, İ.Bəktaş, N.Həsənzadə, A.Abbasov, Ş.Alışanov, C.Abdullayev və s. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində mühüm mövqe tutub, böyük nailiyyətlər qazanmışlar. Mir Cəlalı hamıdan yaxşı tanıyan və uzun illər onu müşahidə etmiş yetirməsi professor Xəlil Əlimirzəyev yazır: *“Mir Cəlal təkcə tanınmış elm xadimi, maarifçi ziyalı, müqtədir yazıçı deyil, həm də son dərəcə nəcib, ali insani keyfiyyətlərin daşıyıcısı olmuşdur. Onun bir fərqi şəxsiyyət kimi simasını xarakterini müəyyənləşdirən əsas ali keyfiyyətlərdən biri, bəlkə də birincisi sadəlik idi. Hər cür adilikdən, bəsitlikdən uzaq olan bu sadəlik, sırf fitri xarakter daşıyırdı, sadəlik də alicənablığın, müdrikliyin, təmiz mənəviyyətinə yüksək əxlaqi məziyyətlərin təzahürü kimi meydana çıxırdı”* [19, s.9].

Mir Cəlalin yaradıcılığı totalitar kommunist – bolşevik ideologiyasının, onun mənsub olduğu rejimin ən çətin illərini əhatə edir. Bu dövrdə yazıçı üçün başlıca xüsusiyyət olan öz şəxsiyyətinə sadıq qalmaq çətin idi. Bu illərdə çap olunan kitabların əksəriyyəti yararsız əşya kimi, kitabxanalarda, arxivlərdə, muzeylərdə toz basıb qalıb... Mir Cəlal isə bu dövrdə çox çap olunan və əsərləri əldən-ələ gəzən yazıçı idi.

Mir Cəlalin uzun müddət çalışdığı indiki Bakı Dövlət Universitetinin nəşr etdiyi fundamental dərslikdə oxuyuruq: *“Çox cəsarətlə demək lazımdır ki, Mir Cəlal 30-cu illərdən başlanmış müharibədən sonrakı dövrə qədər bizim bədii ədəbiyyatımızda özünə çox dərin kök salan ritorikadan və ədəbi-bədii tənqid və ümumi ədəbiyyatşünaslıqda geniş yayılmış quru, cansız, sosioloji təhlildən həmişə uzaqda*

durmuş sənətin spesifikliyini heç zaman unutmamış və bu sahədə uğurla qələm işlətməmişdir” [170, s.173].

Belə bir yaradıcılıq məziyyəti ona görə mümkün olmuşdur ki, alim Mir Cəlal həmişə yazıçı Mir Cəlala nəzarət etmişdir. Onun elmi-nəzəri prinsipləri heç zaman dəyişməmişdir.

Ədəbi tənqid tarixində yazıçı-tənqidçi adı ilə fərqləndirilən bir elita vardır. Demək olar ki, əksər yazıçılar həm də öz bədii yaradıcılığının təcrübələri, ümumən bədii yaradıcılığın psixologiyası və poetikası barədə ədəbi tənqidi məqalələr yazmışlar. Lakin elə yazıçılar da var ki, onlar bədii yaradıcılıqla elmi-nəzəri ədəbi tənqidi fəaliyyəti paralel aparmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatında Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Elçin belə yazıçılardandır. Mir Cəlal alim yazıçıdır. O, əslində, bizim ədəbi tarixi prosesdə üç adamın işini görüb: görkəmli yazıçı, alim və müəllim.

Görkəmli alim XX əsrin 30-cu illərin ikinci yarısında hekayələrlə bərabər, həm də ilk romanı (“Dirilən adam”), həm də ilk monoqrafiyası (“Füzulinin poetik xüsusiyyətləri”) üzərində işləmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas, AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov dahi Füzuli haqqında yazır: *“Füzuli qəzəl yazmağa bir şair kimi başlamış, bu işi böyük bir nəzəriyyəçi alim kimi davam etdirmişdir”* [168, s.83]. Mir Cəlal bədii yaradıcılığa – nəsrə, hekayəçiliyə Mirzə Cəlildən və Əbdürəhim bəy Haqverdiyevdən, elmə Məhəmməd Füzulidən gəlib. Bu iki qüvvətli ənənə onun yaradıcılıq məramını, estetik konsepsiyasını müəyyənləşdirir. Ümumiyyətlə, xalqa, milli varlığımıza və klassik irsə bağlılıq Mir Cəlal yaradıcılığının ideya və bədii forma qaynağıdır. Tədqiqatçı Gülxani Pənah yazır: *“Klassiklər və müasirlər kitabında bədii dilimiz, nəsrimiz, klassik sənətkarlarımız, rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri haqqında, müasir ədəbiyyatımızın inkişaf məsələləri ilə bağlı elmi-nəzəri düşüncələr və zəngin məqalələr toplanmışdır. Bunlar ədəbiyyatşünaslıqla bağlı zəngin, dəyərli fikirləri özündə ehtiva edir”* [178, s.23]. Mir Cəlal bu qiymətli kitablarında klassiklərə böyük ehtiramla yanaşır, klassik irsi milli-mənəvi sərvət kimi yüksək qiymətləndirir. Elə buna görə də, o, özü XX əsr klassiklərindən birinə çevrilə bildi. Bu gün onun hər bir kitabı zəngin xəzinə kimi kitab mədəniyyətimizə ləyaqətlə xidmət etməkdədir.

Mir Cəlalin kitabları Azərbaycan kitab mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Artıq qeyd etmişik ki, onun “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyası, (hər ikisi 1940-cı ildə çap olunub) “Bir gəncin manifesti” romanı günümüzdə qədər on dəfədən artıq çap olunub. Lakin təxminən Mir Cəlalin 100 illiyi ərəfəsində yazıçılardan 60 il sonra çap olunmuş “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” monoqrafiyası kitabşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq tarixində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. XX əsrin ikinci yarısında təxminən yarım əsr ədəbiyyatşünaslıq sahəsində əsər yazmış tədqiqatçılar bu qiymətli mənbədən istifadə etmiş, faydalanmışlar. Xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadə Mir Cəlala həsr olunmuş məqalələrin birində yazır: *“Çox qəribədir ki, Mir Cəlal ədəbiyyatşünaslığın hər iki qolunun nümayəndələri haqqında çox gözəl tədqiqat əsərlərinin müəllifidir. O, Füzuli lirikasının və romantikasının sevdiyi və qiymətləndirdiyi qədər də Sabir və Mirzə Cəlil satirasını da eyni sevgi və qayğı ilə qiymətləndirirdi”* [187, s.2]. Mir Cəlal dövrün, xüsusilə, filologiya sahəsində ali təhsilin ehtiyaclarını vaxtında nəzərə alaraq, ədəbiyyatşünaslığımızın ən çətin elmi-nəzəri problemləri haqqında proqram, metodik vəsait, dərs vəsaiti və dərsliklər yazmışdır. Onun professor P.Xəlilovla birlikdə yazdığı “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabları bunu təsdiq edən nümunələrdir.

Mir Cəlal dünya şöhrətli klassiklərimizdən Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, daha doğrusu onların bədii-fəlsəfi irsini də qələmə almışdır. Alimin dahi Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsinə həsr etdiyi *“Yeddi gözəl” haqqında* (1941), *“Məhəbbət dastanı”*(1942), *“Nizaminin müsbət obrazları”* (1943), *“Nizami və Füzuli şeirində bəzi müqayisələr”* (1946), *“Əsrlərdən gələn dostluq səsi”*(1947), *“Yeddi gözəl”dəki hekayələr haqqında*”(1947) və başqa məqalələri qoyulan problemlərin ciddiliyi və uzaqgörənliyi ilə bu gün də nizamişünaslar arasında xüsusi hörmət və ehtiram obyektı olaraq qalmaqdadır [171, s.50].

Apardığımız bu araşdırmalara rəğmən o, əsasən XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırıcısı idi. Bunu alimin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər”, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi” əsərləri təsdiq edir.

Mir Cəlal XX əsrin əvvəllərində paralel mövcud olan iki əsas məktəbdən – realizm və romantizmdən, onların nümayəndələrindən qiymətli əsərlər yazıb. Lakin o

daha çox realizm tədqiqatçısı və nəzəriyyəçisi idi. Mir Cəlalin kitabları həm məzmunca, həm də tərtibat, poliqrafik baxımından dəyərlidir. Onun kitabları milli kitab mədəniyyətimizin qiymətli tərkib hissəsidir. Onun roman və hekayələr kitabları həqiqi Azərbaycan yazıçısı barəsində aydın təsəvvür yaradır. Məhz Mir Cəlal kimi yazıçı və alimlərin yaradıcılığı sayəsində çoxəsrlik bir kitab mədəniyyətimiz öz ənənələri zəmnində müasir dövrdə inkişaf edir. Bu ənənələr isə olduqca qədim və zəngindir: *“Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda kağız istehsalına XIII-XIV əsrlərdə deyil, IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərində başlanmışdır”* [193, s.14]. Kitab xalqın varlığı haqqında ən etibarlı sənəddir. Çünki kitabda xalqın etnogenezi, tarixi adət-ənənələri və sair öz əksini tapır. Keçmişimizi, bugünümüzü və gələcəyimizi özündə cəmləşdirən kitablarımız isə kitabxanalarda qorunur. Kitabxanalar olmasaydı bəşəriyyət, cəmiyyət yerində sayardı. Kitab inkişaf, intibahdır.

Dissertasiya işinin II fəslində yazıçının romanlarının müxtəlif nəşr variantları, nəşr tarixi, çap nüsxələrinin müqayisəli təhlili zamanı əldə etdiyi nəticələri və əsas müddəaları onun “Mir Cəlalin “Açıq kitab” romanındakı obrazlar silsiləsi” [46], “Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” romanının sovet illərində nəşrinin təhlili” [38], “Mir Cəlal əsərlərinin çap variantları” [42], “Bir gəncin manifesti romanı”nın müasir dövrdə nəşr variantlarının təhlili” [39], “Mir Cəlal əsərlərinin akademik və kütləvi nəşri”[49], “Копии изданий романов Мир Джалала Пашаева” [197], “Различие в изданиях образцов произведений Мир Джалала” [198] adlı məqalələrində öz əksini tapmışdır. Bu fəslə nəticə olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, yazıçının romanlarının dəfələrlə nəşri, çap nüsxələrinin müxtəlifliyi və yüksək tirajı bizə onu aydınlaşdırdı ki, həqiqətən onun irili-xırdalı kitabları, ədəbi həyatın fəal faktlarının, müasir ədəbi prosesin canlı iştirakçısına çevrildi. Buna əsas səbəb o idi ki, Mir Cəlal kommunist ideologiyasının şüarlarından yox, xalqdan və vətəninə milli-mənəvi varlığından yapışdı. Ona görə də, Mir Cəlalin kitabları bütün dövrlərdə xalq mənəviyyatına yol tapa bildi, eyni zamanda, Azərbaycan kitab mədəniyyətinin tarixində parlaq səhifəyə çevrildi.

III FƏSİL. MİR CƏLALIN ELMI-NƏZƏRİ ƏSƏRLƏRİNİN NƏŞRİ VƏ BIBLIOQRAFİK TƏRTİBİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bədii əsərlərin – hekayə və romanların tərtibi və nəşrində əsas məqsəd, əsasən oxucu kütləsinin marağını, kitabın satış problemini, estetik zövqünü hazırlamaq işindən ibarətdirsə, elmi-nəzəri əsərlərin, xüsusən dərsliklərin özünəməxsus tələbləri və xüsusiyyətləri vardır. Elmi kitabların nəşri, bibliografiyalasdırılması, kitabxana fondlarında yerləşdirilməsi zamanı dəqiqliyə xüsusi fikir vermək tələb olunur. Çünki, belə əsərlərdən tədqiqatçılar, filoloq alimlər, doktorantlar, magistrantlar və tələbələr istifadə edirlər. Bu mənada Mir Cəlalın “Füzuli sənətkarlığı” füzulışünaslığın, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” ədəbiyyat tarixinin, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” isə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin dərsliyi kimi öyrənilir. Məsələn, “Bir gəncin manifesti” romanının çap variantları hətta şriftləri ilə dərsliklərin çap variantları eyni ola bilməz. Dərsliklər aydın və dəqiq, mənbələri göstərilməklə çap olunmalıdır.

Mir Cəlal XX əsr Azərbaycan ədəbi-tarixi və elmi-ictimai mühitinə görkəmli yazıçı, nəzəriyyəçi ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq kimi daxil olub – bu üç məziyyətlə də o, XX əsrin 30-cu illərindən 80-ci illərinə qədər ədəbi həyatda baş verən mühüm hadisələrin fəal iştirakçısı olub. O, 70 illik ömrünün (1908-1978) əlli ilini üç sahədə fəal yaradıcılıqla məşğul olub. Həm bədii yaradıcılıq, həm elmi və həm də pedaqoji sahədə xalqın mənəvi tarixinə daxil olan, orada əbədiyaşarlıq qazanmış əsərlər yaradıb. Əvvəlki fəsildəki təhlil və araşdırmalarımız göstərdi ki, o, klassik hekayə ustası, məşhur romanlar müəllifi nəzəriyyəçi ədəbiyyatşünas, nümunəvi müəllim və uzun illərin kafedra rəhbəri kimi ustad fəaliyyəti göstərib. Ənənə qoyub, elmi məktəb yaradıb. Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünasları – AMEA-nın müxbir üzvü T.Mütəllibov, professorlar X.Əlimirzəyev, F.Hüseynov, A.Abasov, N.Həsənzadə, İ.Bəktaş, sonrakı, nisbətən gənc nəsil akademiklər M.İmanov, T.Kərimli, müxbir üzvlər – K.Əliyev və T.Əlişanoğlu, professorlar N.Şəmsizadə, Ş.Alışanov, V.Quliyev və başqaları onun tələbələri, Mir Cəlal ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin istedadlı yetirmələri olmuşlar.

Mir Cəlali bir alim kimi səciyyələndirən odur ki, o, təkcə Azərbaycan filologiyası fikrinə qiymətli töhfə olan “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” (1946; 2004), “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1940) (“Füzuli sənətkarlığı” adı ilə dəfələrlə çap olunub) əsərlərini deyil “Klassiklər və müasirlər”, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” kimi dəyərli monoqrafiya, kitab və dərsliklər yazıb. O, həm də XX əsrin 60-cı illərindən bugünədək fəaliyyət göstərmiş elmi-nəzəri məktəb yaradıb.

Bu gün – müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Mir Cəlali məktəbinin ənənələri davam edir: bədii yaradıcılıqda sadəlik, səmimiyyət, təbii bədiilik, elmi əsərlərdə aydınlıq, dəqiqlik və dəyişiklik, pedaqoji sahədə milli-maarifçilik bu ənənələrin mahiyyətini və əsas istiqamətlərini təşkil edir. Mir Cəlali xalq adamı, maarifpərvəri idi. Ona görə də, onun bədii əsərlərində xalqilik, elmi əsərlərində milli müəyyənlik güclüdür. Mir Cəlali bir ədəbiyyatşünas alim kimi öz müasirlərindən – sovet alimlərindən fərqləndirən bu idi ki, o, bədii ədəbiyyatımızı xalqın, millətin mənafeləri nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirir, konyukturaya uymurdu.

Mir Cəlalin ədəbi-tənqidi və nəzəri-filologiyası tədqiqatları qurama, süni nəzəriyyəçilikdən uzaq idi. Bədii ədəbiyyata hazır nəzəri postulatlar, ideologiya şablonlarla yanaşmırdı. O, bədii mətnləri yaxşı duyur, mətnlə işləməyi bacarır, nəzəri-metodoloji meyarlarla bərabər estetik ölçülərdən və təbii ki, yazıçılıq təcrübəsindən – sənətkarlıq fəhmindən də istifadə edirdi. Ona görə də, onun elmi əsərlərində təhlillər obyektiv, nəzəri cəhətdən tutumlu, gəldiyi nəticələr nəzəri-tarixi cəhətdən məntiqli və inandırıcı olurdu.

O, elmə ən çətin və ən gərəkli mövzuda, o zaman az yazılan poetika özü də dahi Məhəmməd Füzuli poetikasını araşdıraraq gəldi: 1939-cu ildə “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiyanı müdafiə etdi.

Bu dövrdə ən görkəmli alimlər – Əli Nazim, Bəkir Çobanzadə, Əmin Abid, Hənəfi Zeynalli, Salman Mümtaz və b. 37-ci ildə repressiya qurbanı olmuş, qalanları isə marksizm-leninizm ideologiyasını, sosialist realizmini nəzərə alaraq qorxu və vahimə içində, əsasən, vulqar sosioloji xarakterli məqalələr yazmaqla

məşğul idilər. Belə bir dövrdə Mir Cəlal böyük cəsarət və elmi bacarıq göstərərək sovet dövründə ilk poetik tədqiqatını yazdı.

3.1 Mir Cəlalin “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1940) dissertasiyasının sonradan “Füzuli sənətkarlığı” adı ilə bir neçə nəşrinin müqayisəli təhlili

Mir Cəlalin “Füzuli sənətkarlığı” əsəri XX əsrin 40-cı illərində həm füzulişünaslığı, həm də poetika elmimizi yeni bir məcraya saldı. Gənc tədqiqatçı yazır: *“Füzuli ədəbiyyat tariximizdə qəlb aləminə vaqif olan, bu aləmin həyatını hərtərəfli, xüsusi bacarıqla, gözəl və şirin bir formada ifadə edən dahi şairdir”, “Füzuli ədəbi məktəbi, özünün mənə, məzmun zənginliyi, bədii yüksəkliyi ilə insan hiss və fikirlərinin bədii ensiklopediyasını təşkil edir”* [5, s.7].

Bu qənaət ona görə doğru və müasir səslənir ki, kitabın nəzəri mahiyyətinə, füzulişünaslıqda yeni mərhələni şərtləndirən mülahizələrə istinad edir. Dissertasiyada oxuyuruq: *“Füzulinin söz ehtiyatının ən zəngin xüsusiyyətlərindən biri, xalq sözlərinin, xalqın həyat və məişətinə aid olan, ədəbi dildə bəlkə də ilk dəfə işlənən, sözlərin çoxluğuudur. Füzuli bu sözlərdən, bəzi şairlər kimi qorxmur. Əksinə bu sözləri məharətlə şeirə salır. Zahirən kobud və ara sözü kimi görünən bir sıra kəlmələri elə yerində, müvəffəqiyyətlə işlədir ki, söz xoş bir ifadə rəngi və musiqi alır”* [93, s.23].

Böyük Füzuliyə görə elm və sənət sahələri fərqli və özlərinə məxsus spesifik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu səbəbdən şair onların ayrı-ayrı “aləmlər” olduğunu bildirir. Bundan çıxış edərək, göstərir ki, hər bir şair eyni zamanda şairliyi və alimliyi özünə peşə etməməlidir.

Məhəmməd Füzuli türkcə və farsca “Divan”larının dibaçələrində söz sənəti və yaradıcılığa dair konsepsiya irəli sürür. Bu konsepsiya bu gün də tamamilə doğru və müasir səslənir, adama təptəzə görünür. Şairin “Divan”ında bədii əsərin forma və məzmun vəhdətinə, bunların qarşılıqlı münasibətinə dair sanballı mülahizələrə rast gəlirik. Alim yazır: *“Füzuli formanın məzmun və mündəricəyə tabe olduğunu təsdiq edir. Onun fikrincə sənətkar söz vasitəsilə qəlbini daxili aləmini açır. O, aləmi*

bədii şəkildə ifadə edir. Məzmunu etibarilə bir şey deməyə: varlığı, insanı və insan hisslərini obrazlı şəkildə ifadə edə bilməyən əsər, əsər deyil. Əsər keçmiş yaşanmış ömrü yenidən həyata gətirir, yenidən canlandırır oxucunun təsəvvüründə yaşadır. Böyük şair burada sənətkarın yaratmaq qabiliyyətinin, məharətinin, qələm gücünün əhəmiyyətini göstərir” [93, s.23].

Alim Mir Cəlalin 1939-cu ildə qələmə aldığı “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” dissertasiyası (24 nömrə) aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

1. Giriş (s.1); 2.Şeirə baxış (s.7); 3. Lirikası (s.28); 4. Bədii dili (s.47): I. Söz ehtiyatı, II Epitetlər, III Bənzətmələr, təşbehlər, IV Mübaliğələr, V Kontraslar, metaforlar, VI Aforizmlər, VII Nəsr dili; 5. Bədii lövhələr (s.99): I Peyzajlar, II Bədii vəhdət; 6. Şeir kulturası; 7. Biblioqrafiya (Bakı. 10.X.1939-cu il).

Füzuli sənətkarlığı dissertasiyasının “Kitabiyyat” adlı bölməsində Mir Cəlalin istifadə etdiyi məqalələr bunlardır: Divani-Füzuli, Qəzəliyyatı-Füzuli, “Leyli və Məcnun” mə”ə Füzuli divanı, Divani-Füzuli – qəzəli-it mə”ə Leyli və Məcnun Külliyyatı-Divani Füzuli. Füzuli və müasirləri. Həmid Araslı “Füzuli”, Abdulla Sur “Füzuliyə bir nəzər”. Gibb A. History of ottoman poetru. Köprülüzadə Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər.

Alimin “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” adlı kitabı 1940-cı ildə Bakıda SSRİ EA Azərbaycan filialının Prezidiumunun sərəncamı ilə çap olunub. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun nəşri olan karton cildli balaca kitabçanın redaktoru Həmid Araslıdır (13x19 sm. ölçüsündə, 92 səhifə, 240 ədəd sifarişlə, 3.000 nüsxə tirajla). Monoqrafiyanın annotasiyasından oxuyuruq ki, “*Füzulinin poetik xüsusiyyətləri*” adlı əsərdə böyük şairin sənətə, şeirə baxışı verilir. Onun bədii dil xüsusiyyətlərindən, söz ehtiyatı ilə xalq dilindən necə istifadə etməsi, təsvir və ifadə vasitələrindən ətraflı bəhs olunur. Şairin lirikasında insan hiss və fikirlərinin dərin və mükəmməl əhatəsi göstərilir. Bundan başqa avtor, Füzulinin şeir texnikası, şeirinin vəznı, qafiyəsi, rədifləri, bölgüləri üzərində artıq dayanır. Füzulinin Azərbaycan şeirini çox yüksək pilləyə qaldırdığını isbat edir. Bu əsər böyük şairin sənətkarlıq hünərini təhlil etmək təşəbbüsünü qarşısına qoyan ilk mühüm addımdır [92].

Mir Cəlal 1940-cı ildə “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” adlı kitabını nəşr etdikdən sonra bu sahədə işini dayandırmamışdır. “Füzuli şeirindəki elm və bədii məntiq haqqında” (1941), Füzulinin “Rind və Zahid”ində yenilik və köhnəliyin mübarizəsi” (1942), “Füzulinin lirikası” (1944), “Nizami və Füzuli şeirində bəzi müqayisələr” (1946), “Məhəbbət və sənət” (1958) və s. məqalələrini yazıb çap etdirib.

Füzulinin əsərlərində çox zəngin epitetlər, bənzətmələr, istiarələr, təzadlar və mübaliğələr vardır ki, bu cəhətdən professor Mir Cəlal Paşayevin “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” adlı əsərində qiymətli şərh və izahlar vardır.

Kitabda Füzulinin sənətkarlığı, üslubu, bədii təsvir, ifadə vasitələri, şeir və bədii nəsr dili, alleqoriyası, ayrı-ayrı əsərlərinin məzmun və ideyası, lirikası geniş şərh olunmuş, ilk dəfə olaraq fundamental şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, Mir Cəlal Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs – süəda” əsərini nəsrimizdə birinci tarixi povest adlandırır. O dövrdə məzmununa və ideyasına görə sosialist ideologiyasına qətiyyənlə uyğun gəlməyən həmin tipli əsərlərin təhlili cəsarət tələb edirdi. Burada da Mir Cəlalin bədii sənətkarlıq məsələlərindən bir vasitə kimi istifadə etməsi uğurlu alınıb. O yazır: *“Mövzusunun dini mahiyyəti, qəhrəmanlarının çoxunun dini-tarixi simalar olması, heç vaxt bizə, əsərin gözəl sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, tərənnüm üsullarını diqqətdən qaçıрмаğa haqq vermir”* [119, s.12].

Araşdırmalar, faktlar və tədqiqatçıların fikir və qənaətləri Azərbaycan füzulişünaslığının təşəkkülünü 20-40-cı illərə aid edir. Həqiqətən də, professor Gülşən Əliyevanın göstərdiyi kimi, *“Azərbaycan füzulişünaslığı konkret nəzəri-metodoloji prinsiplərə malik ədəbiyyatşünaslıq sahəsi, müstəqil elmi istiqamət kimi, 1925-ci ildə Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti tərəfindən çap olunmuş “Füzuli” (ədəbi fəaliyyətinin 400 illiyi münasibətilə) məcmuəsindən Mir Cəlalin “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1940) əsərinə qədərki dövrünü əhatə edir. Mir Cəlalin Füzuli poetikasına həsr olunmuş bu qiymətli kitabı füzulişünaslığın təşəkkül mərhələsini yekunlaşdırır, yeni mərhələnin əsasını qoyur. Təəssüf ki, Azərbaycan*

füzulişünaslığının ikinci mərhələsi Mir Cəlalın başladığı istiqamətdə formalaşdır...”
[23, s.88-89].

Füzulişünas alimin fikirləri obyektiv həqiqəti ifadə edir. Xüsusən onun son mülahizələri – “təəssüf ki, Azərbaycan füzulişünaslığının ikinci mərhələsi Mir Cəlalın başladığı istiqamətdə formalaşdır” fikri elmi-nəzəri cəhətdən doğrudur. 40-cı illərdən sonra yazılan tədqiqatlar poetika məcrasından çıxıb sosioloji istiqamətə yönəldi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin 20-ci illərindən 60-cı illərin sonuna qədər poetikadan yazmaq formalizm və idealizm hesab olunurdu.

Mir Cəlalın növbəti dəfə – 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi “Füzuli sənətkarlığı” kitabının redaktoru Həmid Araslıdır. Kitabda aşağıdakı bölmələr öz əksini tapıb: “Müəllifdən”, “Başlanğıc”, “Füzuli şeir haqqında”, “Bədii dil xüsusiyyətləri”, “Mənzərələr”, “Şeir mədəniyyəti – texnika”, “Bədii məntiq”, “Lirika”, “Bədii nəsr”, “Rind və “Zahid”, “Nizami və Füzuli”, “Ölməz məhəbbət dastanı”, “Füzulidə allegoriya”, “Böyük mənəvi müasirimiz” (12,5x20,5 sm. ölçülü, 410 ədəd sifarişlə, 7000 nüsxə tirajla) [94].

Göründüyü kimi, müəllif kitabı bir qədər təkmilləşdirmiş, zənginləşdirmişdir. Ümumən qeyd edək ki, Mir Cəlalın “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyası XX əsrin 40-cı illərindən günümüze qədər – 80 ildir ki, dahi şair Məhəmməd Füzuli haqqında ən elmi və etibarlı mənbə olaraq qalır. Bunun əsas səbəbi Füzulinin şeirləri kimi, Mir Cəlalın fikirlərinin də bədii-fəlsəfi, poetik-estetik cəhətdən istedadla, əsl və sənətkar təfəkkürü ilə yazılmasıdır.

1939-cu ildə namizədlik dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə edib SSRİ EA Azərbaycan Filialının nəşriyyatında (1940) işıq üzünə çıxartdığı, uzun illər boyu üzərində işləyib, təkmilləşdirib yeni, iri həcmli kamil bir monoqrafiya kimi ADU-da nəşr etdirdiyi “Füzuli sənətkarlığı” (1958) əsəri alimin ən qiymətli elmi əsərlərindən olub, sovet dönməndə Füzuli irsi ətrafında aparılan ilk vüsətli tədqiqatlardan biri kimi şərtləndirilir. Alim bu qənaətdə haqlı idi ki, Füzulinin sənət ecazını açmaq üçün dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, sənətşünaslıq, fəlsəfə sahəsində çalışan mütəxəssislərin birgə səyi lazımdır... Bu deyilənlər, əlbəttə, gələcək onilliklərdə baş verəcək, humanitar elmin müxtəlif sahələrində çalışan alimlərin gərgin yaradıcılıq

səyləri nəticəsində həyata keçiriləcəkdə. Akademik Bəkir Nəbiyev yazır: *“Mir Cəlalın təhlilində səciyyəvi cəhət budur ki, o əsəri ideya məzmunu ilə bədii-estetik xüsusiyyətlərini bir-birindən ayırmır. Onları həmişə sıx vəhdətdə qiymətləndirir. Digər tərəfdən müəllif əsəri yalnız ədəbi-bədii cəhətdən təhlillə kifayətlənmir. Füzuli şeirindəki eşq məfhumunu, məhəbbətinin xarakteri, Füzulidəki kədər və onun mahiyyəti və s. elmi-nəzəri problemlərini də həll etməyə çalışır, yeri gəldikcə həmin eşqin “ilahi, mistik” olduğunu iddia edən Füzuli “bədbinliyindən” danışan bədxahları, burjua ədəbiyyatşünasını da kəskin tənqid atəsinə tutur”* [176, s.13].

Görkəmli yazıçı və alim Mir Cəlal 1958-ci ildə kitabın təkmilləşdirilmiş nəşrinə yazdığı müəllif sözündə qeyd edir ki, indiyənədək Füzulinin *“dühasını ləyaqətlə təhlil, təyin edən mühüm bir elmi əsər yaradılmamışdır”* [94].

Akademik İsa Həbibbəyli dəyərli alimin monoqrafiyası haqqında danışarkən onun bütövlükdə nəzəri səpkidə yazılmış əsərlərinə yüksək münasibət bildirmişdir. *“Füzuli sənətkarlığı”* monoqrafiyasında qüdrətli şairin poetikası onun lirikasının bənzərsizlikləri, poemalarının özünəməxsusluqları əsasında müəyyən olmuşdur. Əsərdə ayrı-ayrı alimlərdən gətirilən sitatlar da azlıq təşkil edir. Monoqrafiyanın nüvəsində Füzulinin ölməz sənəti və Mir Cəlal Paşayevin dərin, əsaslandırılmış, elmi təhlilləri dayanır. Aparılan elmi təhlillər və müqayisələr nasir kimi şöhrət qazanmış Mir Cəlalın mükəmməl duyuma malik olduğunu da aydın surətdə nümayiş etdirir. Füzuli müəmmələrinin, əbcəd hesabı prinsipi əsasında formalaşmış bədii şeirlərinin, beytləri və misralarının elmi açılışını uğurla həyata keçirə bilməsi Mir Cəlalın klassik poeziyanın çox mükəmməl bilicisi olduğunu nümayiş etdirir. Bunun nəticəsidir ki, mənbələrdən alınmış sitatların az nəzərə cərpıldığı bu əsərdəki ümumiləşmiş nəzəri qənaətlərin demək olar ki, mütləq əksəriyyəti elmi mühakimələrdən yoğrulmuş sərrast sitatlar dəqiq tezlər kimi səslənir. *“Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyasının Azərbaycan füzulişünaslığının şah əsərlərindən biri səviyyəsində qəbul edilməsi bu əsərin təkcə Mir Cəlalın deyil, ümumən ədəbiyyatşünaslıq elmimizin əsas nailiyyətlərindən olduğunu qabarıq şəkildə nəzərə cərpdirir”* [33, s.11].

Ədəbiyyatşünas – füzulişünas Gülşən Əliyeva Mir Cəlalın monoqrafiyasının elmi dəyərini belə təsnif edir.

“Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyasını fərqləndirən, daha doğrusu, onun füzulişünaslıqda dəyərini, yerini və rolunu müəyyən edən üç nəzəri metodoloji xüsusiyyəti qeyd etməliyik:

1) *Füzuli şeirinin poetikasını açmaq üçün şairin istinad etdiyi ədəbi-bədii mirasın təcrübəsi əsas götürülür;*

2) *Müəllif Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına nəzəriyyədən, hazır poetik kanonlarla gəlmir, şairin poeziyasından, bu poeziyanın fərdi dərk imkanlarına müraciət edir;*

3) *Monoqrafiyada ənənəvi akademik fəsillər qoymur, essevari sərbəst poetik mündəricat verir;*

Dövrünün bütün ideoloji tələb və təzyiqlərinə baxmayaraq tarixi-sosioloji təhlillərdən maksimum uzaqlaşmağa çalışır və buna əsasən nail ola bilir [24, s.68-71].

Müasir füzulişünaslığı irəliyə apara biləcək tədqiqatlardan biri və birincisi “Füzuli sənətkarlığı” əsəridir. Aydın və sadə bir dildə yazılmış monoqrafiyanın əsas məqsədi Füzuli poeziyasının bədii qüdrətini oxucuya çatdırmaqdır. Bu baxımdan kitabın “Füzuli şeiri haqqında” adlı ilk bölməsi elmi səviyyəsi ilə fərqlənir. “*Füzuli dövrünün ən böyük şairi olduğu kimi, həm də ən böyük alimi idi*”[94, s.24]. Bu fikir Füzuli dühasının əzəmətini dəqiq ifadə edir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Azad Nəbiyev yazmışdır: “*Monoqrafiyada Füzuli yaradıcılığında peyzajlar, bədii məntiq, lirika və şeir mədəniyyəti texnikası kimi nəzəri məsələlər füzulişünaslıqda ilk dəfə yüksək elmi-nəzəri səpkidə tədqiqata cəlb olunur. Müəllifə görə Füzulini araşdırmaq, öyrənmək üçün ilk növbədə onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə bələd olmaq, şeir texnikasını öyrənmək, əruzun imkanlarından şairin istifadə formalarını müəyyənləşdirmək gərəkdir*” [174, s.1].

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan klassik ədəbiyyatında lirikanın, doğma ana dilində yaranmış lirikanın əsasını qoyan böyük sənətkar idi. O nəinki, türk dünyası və Azərbaycanda, həmçinin bütün Şərqdə lirik şeirin ən gözəl nümunələrini yaratmış dahi sənətkar idi. Bu tədqiqat əsərində, Mir Cəlal da Füzuliyə məhz bu sahədəki sənətkarlığına görə böyük qiymət vermişdir.

Füzulişünas Mirzağa Quluzadə yazır: *“Füzuli haqqında yubileylə əlaqədar nəşr edilmiş iri həcmli elmi əsərlərdən biri də Mir Cəlalın “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyasıdır. Böyük şairin bədii söz sənəti tarixinə gətirdiyi yenilikləri, bədii dilin və Azərbaycan poetikasının inkişafındakı misilsiz rolunu şərh etmək sahəsində bu əsər qiymətli bir təşəbbüs kimi diqqəti cəlb edir”* [63, s.140].

Mirzağa Quluzadənin “Füzulinin lirikası” adlı doktorluq dissertasiyasına isə Mir Cəlal Paşayevin rəyinin əlyazmasında aşağıdakı fikirlər qeyd olunub: *“Əsərin ilk fəslə (s.55-190) Füzuli lirikasının öyrənilmə tarixi həm əhatə cəhətdən, həm də keçilmiş tədqiqat yolunu işıqlandırmaq cəhətdən əhəmiyyətlidir. Burada yalnız Azərbaycan sovet alimlərinin yox, bütün dünyada Füzuli haqqında gedən tədqiqatların bir növ xülasəsi və Köprülüadə, Nihad, Tərlan, Qaraxan və s. burja alimlərinin tənqidi verilir. Bu hissə elmi sübut və dəlillərlə zəngindir. Habelə, axıncı Füzuli ənənələrinə həsr olunan fəsildə yeni və orijinal fikirlər çoxdur. Burada böyük şairin ənənələri həm vətəndə, həm də vətən xaricində diqqət, səliqə ilə izlənilir və ədəbi faktlar əsasında bu zəngin sənət xəzinəsinin hər yerdə güclü təsiri qeyd olunur* [63, s.140].

Mir Cəlalın “Füzuli sənətkarlığı” kitabı növbəti dəfə 2007-ci ildə Mahmud Kaşğari Fondunun “İrs seriyası ” silsiləsindən nəşr edilidi. Kitabın baş redaktoru Elxan Zal Qaraxanlı, rəyçi isə AMEA-nın müxbir üzvü professor Nizami Cəfərovdur. Karton cildli kitab illüstrasiyalı deyil və kitabın üz qabığında ədibin şəklə verilib. Kitabda Füzulinin sənət və sənətkar haqqında fikirləri, şairin üslubu, istifadə etdiyi ədəbi priyomlar, bədii təsvir vasitələri, şeir dili, bədii nəsr dili və s. kimi sənətkarlıq xüsusiyyətləri geniş şərh olunur. Kitabda “Başlanğıc”, “Füzuli şeir haqqında”, “Qəzəllər haqqında”, “Bədii dil xüsusiyyətləri”, “Mənzərələr”, “Şeir mədəniyyəti-texnika”, “Bədii məntiq”, “Lirika”, “Bədii nəsr”, “Rind və Zahid”, “Nizami və Füzuli”, “Ölməz məhəbbət dastanı”, “Füzulidə alleqoriya”, “Böyük mənəvi müasirimiz” adlı başlıqlar yer almışdır. (Fərq: 1958-ci ildə Müəllifdən yazısı var, 2007-ci ildə isə yoxdur. Qəzəllər haqqında isə 1958-ci ildə yoxdur, 2007-ci ildə var).

Mir Cəlalın bu məşhur əsəri, ədibin anadan olmasının 110 illiyi münasibəti ilə İçərişəhərdə yerləşən “Ədibin Evi” tərəfindən 2018-ci ildə yenidən nəfis tərtibat və

1500 tirajla “Çaşıoğlu” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdir. Kitaba görkəmli alimlər – akademik Vasim Məmmədəliyev və professor Tərən Quliyev “Ön söz” əvəzi “Füzulişünaslıq məktəbini yaradan əsər” adlı böyük həcmli giriş məqaləsi yazmışlar [s.3-14]. Kitabın bu nəşrini 1958-ci ildəki (“Qəzəllər haqqında” bölmə yoxdur), 2007-ci ildəki (“Müəllifdən” yazısı yoxdur) nəşrlərində olmayan bəzi fəsiləri də özündə ehtiva etdiyindən mükəmməl nəşr hesab etmək olar. Beləliklə, 348 səhifədən ibarət olan bu nəşrdə “Ön söz” (“Füzulişünaslıq məktəbini yaradan əsər”), “Müəllifdən”, “Başlanğıc”, “Füzuli şeir haqqında”, “Qəzəllər haqqında”, “Bədii dil xüsusiyyətləri”, “Mənzərələr”, “Şeir mədəniyyəti – texnika”, “Bədii məntiq”, “Lirika”, “Bədii nəsr”, “Rind və Zahid”, “Nizami və Füzuli”, “Ölməz məhəbbət dastanı”, “Füzulidə alleqoriya”, “Böyük mənəvi müasirimiz” adlı başlıqlar yer almışdır.

Tədqiqatçı alimlər arasında belə bir fikir formalaşmış ki, hər bir yazıçı və şairin böyüklüyü yalnız onun əsərlərinin yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərində deyil, onun doğma dilə münasibəti ilə bağlıdır. Ədəbiyyat tariximizdə elə sənətkarlar vardır ki, yaşadığı dövrdə mövcud olan dildə yazıb yaratmışdır, elə sənətkarlarımız da vardır ki, yeni ədəbi dilin formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmişlər. Füzuli sonunculara məxsus böyük sənətkardır. Onun ən böyük hünəri o oldu ki, öz üslubunu və bədii dilini yarada bildi. Eyni zamanda o dövrkü, Azərbaycan poeziyasını poetik fəqrlər, mübaliğə, təşbeh, cinaslarla zənginləşdirdi. Bununla da, öz dövrünün dilini –XVI əsr doğma dilimizi bu vasitələrlə lirik nümunələr yaratmaq səviyyəsinə yüksəltdi. Məhz bu səbəbdən, Mir Cəlal da öz dissertasiyasında böyük Füzulinin poetikasında dilin yeri və rolu haqqında geniş bəhs etmiş, şairin bu sahədəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Mir Cəlal yazır: *“Füzuli elə bir sənət zirvəsi idi ki, ona çatmaq heç bir şairə qismət olmamışdır”*.

“Mir Cəlal bədii əsərlərinə rəng qata biləcək, ona gözəllik, emosionallıq verə biləcək hər bir vahiddən səmərəli, sərbəst şəkildə istifadə etmişdir. Sərbəstlik isə bədii yaradıcı şəxs üçün əsas keyfiyyətlərdən biridir” [93, s.45]. Bu cəhəti yüksək qiymətləndirən alim Mir Cəlal Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin dilini tədqiq

edərkən Belinskidən belə bir fikri sitat gətirmişdir: *“Yaradıcılıqda sərbəstlik müasirliyə xidmətlə uyuşmalıdır”* [93, s.45].

Professor Gülşən Əliyevanın fikrinə görə, *“Mir Cəlalın sovetlər birliyi dövründə, sosioloji təhlillərə üstünlük verildiyi, sosialist realizminin bədii ədəbiyyatı qiymətləndirmək meyarına çevrildiyi bir məqamda Məhəmməd Füzulinin yaradıcılıq nümunələrini poetik xüsusiyyətlər, bədii sənətkarlıq problemləri işığında tədqiqata cəlb etməsi ədəbiyyatşünaslıq elmimizin yeni istiqamətdə inkişafına təkan verən amillərdən olmuşdur* [194, s.97].

Məhəmməd Füzulinin poetikası haqqında ilk böyük əsərin- monoqrafik tədqiqatın müəllifi professor Mir Cəlal yazmışdır: *“Aldanma ki, şair sözü əlbəttə yalandır”* – deyə, *Füzuli şeirinin bədii icad ustası olduğunu dönə-dönə təkidlə qeyd edir. Füzuliyə görə, həyat, hadisə fakt öz-özliyiində, sənətkarsız da vardır. Lakin sənətkarın böyüklüyü, bu varlığı daha yüksək “fəsaət və bəlağət” aynasında necə əks etdirməsindən, hadisələri şairanə bir şəkildə duyub düşünməsindən asılıdır. Bunun üçün də xəyal, fantaziya, yaratmaq hünəri sənət üçün zəruridir.*

Beləliklə, Məhəmməd Füzuli haqqında çox dəyərli tədqiqat işində Mir Cəlal belə “yalan”ı bədii xəyal, fantaziya, hətta şairin “hünəri, cəsarəti” kimi mənalandırır. Qənaətini belə istinad edir:

... *Can sözdür əgər bilirsə insan*
Sözdür ki, deyirlər özgədir Can
Billah, bu yamandır ki, hala,
Əmvati söz ilə qıldır əhya! [30, s.66].

O, Məhəmməd Füzulinin öz ilhamı ilə bu mükəlliməsinə şərh verib yazır: “sənətdə yaradıcının bədii niyyəti, uydurması, icadı çox mühüm məsələdir. Sənətkar bir xaliq kimi “əmvati can” verməlidir.

Professor Mir Cəlal “Yeni şeirin manifesti” kitabında yazır: *“Şeir tariximizin qədim, ənənəmizin güclü olduğunu bilməyən, qəbul etməyən yoxdur. Amma yazılan ədəbiyyat tarixlərində, klassik şairlərə həsr olunan monoqrafik əsərlərdə (Nizami,*

Füzuli, Vaqif, Zakir, Sabir və b. haqqında) tarixi, faktiki material bol, maraqlı olsa da, nəzəri məsələlər, ümumiləşdirmələr gözləndiyindən çox azdır” [160, s.3].

Şeirin bədiilik tələbinə Mir Cəlalin açıqlaması orijinal və düşündürücüdür: şeirin gözəlliyi – bədii sözün gözəlliyidir. *“Bu tələblərin gözlənilməliyi Füzuli şeirini səbrlə təhlil edən müəllif onun gözəlliklərini bir-bir ayırd etməklə əslində poeziya, sənətkar qarşısında duran məsuliyyəti diqqət önünə çəkir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün mühüm və vacib problemləri Füzuli şeirinin təhlili əsasında açıqlayırdı. Elə bu qısa bölmədə klassik şeiri dəyərləndirməyini, onun məzmun gözəlliklərini açıqlamağın vacib xüsusiyyətlərinin müxtəsər mənzərəsini yaradırdı”* .

Professor Mir Cəlala görə, *“bədi ədəbiyyatda qəzəli yaymaq daha rahat olduğuna görə Füzuli bu janra üstünlük verib. Musiqi ilə, avazla oxunaraq hətta savadsız insanlar arasında da çox sürətlə yayılırdı. Qəzəl vasitəsilə camaata təsir göstərmək və onların fikrini düzgün istiqamətə yönləndirmək olurdu” [175, s.19-20].*

Mir Cəlalin elmi-filoloji yaradıcılığı həmişə ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ədəbi tənqid onun bir yazıçı, xüsusən görkəmli hekayə-nəvis kimi bədii üslubunun səmimiyyəti və sadəliyini dəyərləndirməklə bərabər, nəzəriyyəçi ədəbiyyatşünas və tədqiqatçı alim kimi elmi üslubunu da fərqləndirirdi. Görünür onun elmi-nəzəri üslubundakı dəqiqlik, aydınlıq və dərinlik də həm yazıçılığından, həm də bədii təfəkkürlə bərabər nəzəri idrakından irəli gəlirdi.

Mir Cəlal həmişə müasirdir. *“Mir Cəlal bir alim, tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi həmişə yüksək məqamda durmuş, özünün heç kəsə bənzəməyən elmi üslubi ilə ədəbi ictimaiyyətin ən qabaqcıl nümayəndələri arasında ön mövqelərdən birini təmin etmişdir. Adı ilə bizim ədəbiyyatşünaslığımızda və ədəbi tənqidimizdə müəyyən tədqiq-təhlil üsulu, metodu mövcud olmuşdur [170, s.293].*

Məhz bu cəhətinə görə ki, Mir Cəlalin elmi əsərləri də asan oxunur, aydın başa düşülür. Tələbələrinin xatirələrindən öyrənirik ki, ona guya elmi görünmək üçün qəliz cümlələrlə yazılmış bir yazı aparanda gülüb deyirmiş *“Qardaş, adam dilində yaz!”*

Sadəlik Mir Cəlalin mahir bir pedaqoq olması, müəllimliyi ilə bağlı idi. Vaxtilə böyük ədibimiz Abdulla Şaiq deyirdi ki, mən yazıçılığımıza görə müəllimliyimə

borcluyam. Görünür, Mir Cəlal da elmi əsərlərinin sadə və dərinliyinə görə müəllimlik təcrübəsinə borcludur. Onun müəllimliyi də sadə və səmimi idi. O, bir görkəmli pedaqoq kimi daim tələbələrinə qarşı dost münasibəti qurmuşdur. Tələbəsi Professor Xalid Əlimirzəyev yazırdı: *“Mir Cəlal müəllim sadə olduğu qədər də təvazökar bir insan idi. Sadəlikdə təvazökarlıq onun varlığında daxili vəhdət təşkil edirdi, biri digərini tamamlayan vahid əxlaqi məziyyət kimi üzə çıxırdı. O, heç vaxt, heç yerdə şəxsiyyətini qabartmağı, özünü tərifləməyi xoşlamazdı, mənəm-mənəmlə danışmazdı [19, s.10].*

Mir Cəlal müəllimi yaxından tanıyan, onunla bir yerdə çiyin-çiyinə işləmiş istedadlı tələbəsinin bu müşahidələri, onu xarakterizə edən “Sadəlikdə böyüklük” həqiqəti, yazıçı və alimin şəxsiyyətindən gələn, fitri istedadından doğan bir keyfiyyət idi.

Dövrün böyük tənqidçisi, akademik Məmməd Arif (Dadaşzadə) yazırdı: *“Bir yazıçı kimi şöhrət qazanan Mir Cəlal eyni zamanda müəllim və alimdir. 30 illik pedaqoji fəaliyyəti zamanı o, yüzrlərlə gəncə tərbiyə vermiş, elmi-tədqiqat sahəsindəki ardıcıl fəaliyyəti illərində bir sıra monoqrafik əsərlər yaratmış, bir sıra elmi qüvvələr yetişdirmişdir. “Füzulinin poetik görüşləri”, “İyirminci əsrdə ədəbi məktəblər”adlı tədqiqat əsərləri, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, A.Səhhət, M.Hadi, Ə.Haqverdiyev, S.Vurğun və başqa yazıçılar haqqında və həmçinin sovet ədəbiyyatının mühüm məsələlərinə aid dəyərli məqalələri Mir Cəlali xalqımıza görkəmli bir ədəbiyyatşünas kimi, ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsinə və inkişafına kömək edən bir nəzəriyyəçi kimi tanıtmışdır”[15, s51].*

Hələ öz dövründə Mir Cəlal sadəcə bir ədəbiyyatşünas kimi tanınmırdı. O, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi idi: həm “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1939) adlı namizədlik, həm də “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” (1946) doktorluq dissertasiyaları sırf nəzəri mövzuda idi: birincidə poetika problemləri, ikincidə metod və cərəyanlar tədqiq olunurdu.

Şair və ədəbiyyatşünas alim Rafiq Yusioğlu belə qənaətə gəlir: *“Mir Cəlalin sosialist realizminin bədii ədəbiyyatı qiymətləndirmək meyarına çevrildiyi bir məqamda Məhəmməd Füzulinin yaradıcılıq nümunələrinin poetik xüsusiyyətlər, bədii*

sənətkarlıq problemləri işığında tədqiqata cəlb etməsi ədəbiyyatşünaslıq elmimizin yeni istiqamətdə inkişafına təkan verən amillərdən biridir” [192, s.97].

Fikrimizcə, Azadə Rüstəmovanın, Vəcihə Feyzullayevanın, Sabir Əliyevin, Tofiq Hacıyevin, Ayaz Vəfalının, Gülşən Əliyevanın və b. Füzulinin ədəbi-nəzəri görüşlərinə, Füzuli şeirinin dərin məzmununa, Füzulinin poetik dil sənətkarlığına həsr edilmiş tədqiqat işləri alim, professor Mir Cəlalın yaratdığı ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin davamıdır.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov “Füzuli düşünür” kitabında yazır: “30-cu illərdə və xüsusən 40-cı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından Həmid Araslı, professor Mir Cəlal Paşayev və başqaları tərəfindən Füzulinin yaradıcılığına aid bir çox mübahisələr həll olunmuş kimidir. Lakin bir məsələ yenə də mübahisəli görünür. O da Füzulinin əsərlərində ilahi eşqin, ilahiyyatın və ya sufiyanə eşqin olub-olmaması məsələsidir” [11, s.96].

Mir Cəlalın dəfələrlə nəşr olunan “Füzuli sənətkarlığı” (1940, 1958, 1994, 2007, 2018-ci il nəşrləri) monoqrafiyası XX əsr kitab mədəniyyətimizin qiymətli nümunəsidir. O, ədəbiyyatşünaslığa da, füzulişünaslığa da, kitabşünaslığa da yol açan bir əsərdir. Mir Cəlalın bu əsəri ədəbiyyatşünaslıqda poetika istiqamətinin füzulişünaslıqda müasir mərhələnin əsasını qoyan monoqrafiyadır.

Ədib təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı səviyyəsində Füzulidən bəhs açmır, ümumdünya ədəbiyyatı mövqeyindən çıxış edərək, Şərq-Qərb ədəbi fikrinin qarşılıqlı metodoloji prinsipləri müstəvisində təhlilə cəlb etmişdir. Alimin 80 il əvvəl yazdığı “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyası gələcəyə hesablanmış əsərdir.

3.2 Ədibin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” (1946) dissertasiyası və monoqrafik nəşrinin müqayisəli təhlili

Fundamental monoqrafiyalar təkcə həsr olunduqları mövzu və problemlərin həllini verməklə kifayətlənmir. Belə əsərlər yazıldıkları, çap olunduqları dövrün ədəbi-tarixi, mədəni-ictimai mühitinə müsbət səmərəli təsir göstərirlər. Məmmədhüseyn Təhmasibin “Azərbaycan xalq dastanları”, Məmməd Arifin

“Seçilmiş əsərləri”, Məmməd Cəfərin “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm”, Kamal Talıbzadənin “Azərbaycan ədəbi tənqid tarixi” və Mir Cəlalin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” monoqrafiyası belə əsərlərdəndir. Bizcə belə əsərlər epoxial əsərlərdir. Onların çapı ilə yeni bir ədəbi - tarixi epoxa başlanır və bu tipli kitablar özlərinin mühitini – məktəb yaradır. Mir Cəlalin əsəri də Azərbaycanda realizm və romantizmin tədqiqinə yol açmışdır. Bu kitablar öz elmi-nəzəri sanballığı ilə bərabər, həm də tədqiqat metodu yaradır, elmi prioritetlərini müəyyənləşdirirlər. Bunlar həm də kitabşünaslıqda yeni mərhələ yaradır, kitab mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində novator hadisə olan “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1939) əsərindən sonra Mir Cəlal filoloji fikrimizə daha bir fundamental əsər təqdim etdi – 1946-cı ildə “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdi. Namizədlik müdafiəsindən keçən 6 il ərzində cavan 38 yaşlı alim çox intensiv surətdə işləmiş və bu əsəri yazmışdı. 1937-ci ildə görkəmli ədəbiyyatşünaslar - Əli Nazim, Bəkir Çobanzadə, Əmin Abid, Salman Mümtaz, Hənəfi Zeynallı və b. repressiya olunaraq qətlə yetirildikdən sonra filologiyamızda böyük bir boşluq yaranmışdı. Mir Cəlal tarixi - elmi şəraiti düzgün qiymətləndirərək, həm namizədlik, həm də doktorluq əsərləri ilə bu boşluğu doldurmağa çalışırdı. Repressiyadan sağ çıxmış görkəmli həmkarları - Həmid Araslı, Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Mikayıl Rəfil, Mir Cəlal Paşayevlə birlikdə bədii yaradıcılıqla bərabər elmi axtarışlarını da həvəs, istedad, başlıcası isə əsl vətəndaş – milli ziyalı qeyrəti ilə davam etdirirdi.

Bu əsərdə söhbət XX əsrin ən mürəkkəb, zəngin və ziddiyyətli dövründə 1905-17-ci illərdə Azərbaycanda paralel mövcud olan realizm və romantizm ədəbi məktəblərindən - ədəbi cərəyanlarından və onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığından gedirdi. Mir Cəlal tarixilik prinsipinə əsaslanaraq ədəbi-tarixi mühiti, XX əsrin önlərindəki mətbuat boşluğunu, “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəblərini tədqiqat predmetinə çevirir və dəqiq nəticələrinə gəlirdi.

Mir Cəlalin tələbəsi, professor Xalid Əlimirzəyev bu dəyərli əsər haqqında öz fikrini ifadə edərkən qeyd etmişdir: *“Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ədəbiyyatı tarixində müxtəlif görkəmli şair və ədiblərin yaratdığı əsərlərlə meydana çıxan*

realizm, romantizm və digər ədəbi cərəyanların özünəməxsus əlamətləri, onların milli xüsusiyyətlərə malik metod və üslub cəhətləri ilk dəfə Mir Cəlalin *“Azərbaycanda ədəbi məktəblər”* əsərində tədqiqat obyektini kimi dərinlikləndirilir” [19, s.174]. Həqiqətən, xalqımızın qədim tarixi köklərə malik zəngin bədii irsinin nəzəri-estetik prinsipləri, eləcə də dərin fəlsəfi və bəşəri məzmununa malik ədəbi təfəkkürünün idraki-tərbiyəvi əhəmiyyəti kimi dövrün aktual məsələlərinin tənqidi təhlili milli ədəbiyyatşünaslığımızda, məhz Mir Cəlalin elmi-nəzəri dünyagörüşü ilə bu əsərdə müfəssəl şəkildə verilmişdir.

Mir Cəlal Paşayevin *“Azərbaycanda ədəbi məktəblər”* kitabının təqdimat mərasimində Xalq yazıçısı, professor Elçin Əfəndiyev çıxışı zamanı bildirmişdir: *“Sovet dövründə yazılmış bir kitab - təsəvvür eləyin, indi illər keçib, dünya tamamilə dəyişib, sovet ittifaqı dağılıb gedib, bu gün müstəqil Azərbaycan oxucusuna təqdim olunur. Bu onu göstərir ki, Mir Cəlal müəllim öz qələmi ilə ideologiyaya xidmət eləməyib, ədəbiyyata və ədəbiyyatşünaslığa xidmət eləyib. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatının praktik bir nümunəsidir”* [9, s.2]. Mir Cəlal müəllim onun ayrı-ayrı hissələrini çap edərsə də əsəri “fərsət düşən kimi bütöv halda çap etdirmək” arzusu ilə dünyasını dəyişdi. Tələbəsi Təhsin Mütəllibov ustadının bu arzusunu reallaşdırdı.

Professor Təhsin Mütəllibov ustadın 391 səhifəlik *“Azərbaycanda ədəbi məktəblər”* monoqrafiyasını elmi redaktor kimi nəzərdən keçirmişdir. Kitabı çapa hazırlayan və ön söz müəllifi Təhsin Mütəllibov yazır: *“Əsəri nəşrə hazırlarkən Mir Cəlal müəllimin xarakteri və diqqəti daim fikrində dolanıb, bu səbəbdən də işə zərgər dəqiqliyi ilə yanaşmışam”* [70, s.1].

Repressiya və II Cahan savaşından çıxmış bir ölkədə mürəkkəb və ziddiyyətli şəraitdə belə fundamental əsər yazmaq böyük elmi-ideoloji cəsarət tələb edir. Araşdırılan dövr 1905-17-ci illər, ədəbi-tarixi baxımdan olduqca mürəkkəb bir epoxa idi. Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında realizmlə bərabər, “gecikmiş” romantizm də paralel mövcud idi. Bu elə dövr idi ki, ədəbiyyatımızda XIX əsr maarifçiliyi hələ davam edir, realizm və romantizm, sentimentalizm mövcud idi. Mir Cəlal ilk dəfə bu ədəbi-tarixi mühitə düzgün şərh verərək, həmin ədəbi cərəyanların estetik sərhədlərini müəyyənləşdirmişdir. Bu əsər bizim milli ədəbiyyatşünaslığın

fundamentini təşkil etmişdir. Karton cildli, “Ustad yadigarı” adlı ön sözlə başlayan, 14,5x21,5 sm. ölçüsündə, 629 ədəd sifarişlə, 1000 nüsxə tirajla çap olunan kitab 5 hissəyə bölünür.

Mir Cəlalin bu dəyərli monoqrafiyasında xalqımızın zəngin və özünəməxsus bədii təfəkkürü və dünyagörüşü əsasında formalaşan müxtəlif estetik baxışları, metod və üslub xüsusiyyətlərini əks etdirən milli ədəbi məktəblərin meydana gəlməsi məsələləri və səciyyəvi cəhətlərinin təhlili geniş oxucu auditoriyasına təqdim olunur.

Həm dissertasiyanın, həm də monoqrafiyanın “Müqəddimə”, “İctimai-siyasi həyat” adlı fəsilləri diqqətəlayiqdir. “Müqəddimə”də müəllifin məqsədi Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi tarixi inkişafı fonunda XX əsrin əvvəlində yaranan ədəbiyyatın yerini və ümumi təsir dairəsini göstərməkdən ibarətdir. Əsərin bu bölməsində ədəbiyyat tariximizdə dramaturgiyanın banisi Mirzə Fətəli Axundzadəyə qədər olan dövrdə, hətta ondan sonrakı mərhələdə də Azərbaycan klassik şairlərinin zəngin və çoxşaxəli bədii irsində “aşıq-məşuq” duyğularının, “gül-bülbül”, “mey-məzə”, “hicran-vüsal” motivlərinin tərənnümünün müxtəlif saray zadəganları və ruhanilərin əks təsirli fikirlərinə baxmayaraq davam etdirilməsi təqdir olunur. Eyni zamanda, Mir Cəlil bu məzmunlu ədəbiyyatın aşağı təbəqələrin ictimai arzularına uyğun tərzdə müxtəlif dini rəng və mənə çalarları əlavə edilməklə dəyişməsinə və burada xalqın istək və arzularının “acizlik və yazıqlıq” şüarı ilə deyil, əksinə “möminlik”, “hünər” və “savab əməl” kimi təbliğ edilməsinə diqqəti cəlb edir. Alim XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadənin geniş yaradıcılıq aləminə gəlişi, “Molla Nəsrəddin dövrü”nün başlanması ilə sənətdə yeni dövrün doğulduğunu təsdiq edir. Cəlil Məmmədquluzadəni ictimai amala xidmət göstərən realist sənətin “simvolu” adlandıran Mir Cəlil ədibin adı ilə bağlı olan ədəbiyyatın mahiyyətini izah edərək yazırdı: *“Bu ad çəkildimi, milli ədəbiyyatımızda siyasi ideyaların çarpışması və mübarizəsi dövrü, o cümlədən müasir və həyat eşqi ilə dolu insanın həqiqi ədəbi dünyagörüşünün güclü və cəsarətli bədii ifadə tərzilə hücumla keçməsi mərhələsi təsəvvürdə canlanır”* [66, s.6].

Tədqiqat zamanı Mir Cəlalin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi və eyniadlı monoqrafiyası arasında bir sıra fərqli cəhətlərin

mövcudluğu da aşkara çıxarılmışdır. Hesab edirik ki, bu cür fərqli xüsusiyyətlərə malik olan hər iki mənbənin müqayisəli təhlili yazıcının “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” əsərinin kitabşünaslıq kontekstində öyrənilməsinə və təbliğinə mühüm töhfə verəcəkdir.

Görkəmli alimin elmlər doktorluğu dissertasiyasının “İctimai-siyasi həyat” adlanan I fəslində yeni elmi-nəzəri ideyaları əks etdirən “Mətbuat”, “Maarif”, “Teatr-musiqi”, “Rəssamlıq-memarlıq” və “Ədəbi mübarizələr” adlı bölmələr öz əksini tapıb. Monoqrafiyada isə I fəsil “Mədəni hərəkət” adı ilə oxuculara təqdim olunub. Tədqiqat işinin “Realizm məktəbi” adlanan II fəslinə daxil edilən “Xalqçı yumor və ictimai satira” adlı bölmə isə monoqrafiyada “Realizm ədəbi məktəbi” adlanan II fəsildə “Xalq yumoru və mübariz satira” adı ilə qeyd edilib.

Araşdırmalar deməyə əsas verir ki, Mir Cəlal Paşayevin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində çalışdığı dövrdə milli elmi-ədəbi mühitdə bu məsələ ilə bağlı heç bir sanballı tədqiqat işi aparılmamışdır. Bu baxımdan, əsərdə öyrənilən problem, onun adı və strukturu Mir Cəlalin tarixilik prinsipinə uyğun olaraq nəzəri tənqidi əsasında elmi-ədəbi mühitimizə gətirilən mühüm yenilik hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, Mir Cəlalin bu tədqiqat əsərində müəyyən etdiyi və dərinlən təhlilə cəlb olunan “Tənqidi realizm”, “Maarifçi realizm” və “Romantizm” ədəbi istiqamətləri bu gün milli elmi-nəzəri ədəbiyyatşünaslıq fikrində yekdilliklə və tərəddüdsüz qəbul edilir.

Xalqımızın milli bədii düşüncə tarixi ilə Mir Cəlalin elmi-nəzəri təfəkkürünün üzvi vəhdətindən yaranan “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” mövzusunda dissertasiya işində “Molla Nəsrəddin” ədəbi cəbhəsinin özünəməxsusluğunun araşdırılmasına da xüsusi diqqət yetirilmişdir. Burada Azərbaycan ədəbiyyatının tənqidi realizm məktəbinin əsas nümayəndələrinin ömür və bədii sənətkarlıq yolu, zəngin və çoxcəhətli ədəbi irsində yeni yaradıcılıq axtarırları, əsərlərinin ideya-bədii məzmun xüsusiyyətləri və fərqli cəhətləri müfəssəl şəkildə öyrənilmişdir. Tədqiqat əsərinin bu bölməsinin ilk hissəsində verilən ədəbiyyat dövrün tələbləri səviyyəsinə uyğunlaşdırılaraq məzmun və forma cəhətdən, milli məfkurə baxımından yeni mərhələyə yüksəldən böyük dramaturq və publisist, “Molla Nəsrəddin” ədəbi

cəbhəsinin yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadəyə (1869-1932) həsr olunmuşdur. Monoqrafiyada isə “dramaturqun tərcümeyi-halı” və “yaradıcılığı”, yeni başlıqda “Mirzə Cəlil məktəbi” adı ilə verilib.

Mir Cəlal tədqiqat əsərinin “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi bölməsində böyük dramaturq və nasir Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin (1870-1933) yaradıcılığına da geniş yer vermişdir. Burada dramaturqun müxtəlif pyesləri və hekayələri ayrı-ayrılıqda təhlilə cəlb olunmuşdur. Monoqrafiyada isə Ə.Haqverdiyevin tərcümeyi-halı və dramaturgiyası öz əksini tapmışdır.

Şübhəsiz ki, Mir Cəlalin elmlər doktorluğu dissertasiyasını araşdırarkən Azərbaycan ədəbiyyatının böyük satirik şairi Sabir Tahirzadə (1862-1911) haqqında yazılmış hissə ona xüsusi maraq doğurmaya bilməz. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin əsas nümayəndələrindən biri kimi Mirzə Ələkbər Sabirin zəngin yaradıcılığı tədqiqat əsərində “Sabir Tahirzadə”, “Yaradıcılığı”, “Satira xüsusiyyətləri”, “Sabir və sənət”, “Sabir və tərbiyə”, “Sabirin dili” və “Ədəbi məktəbi” adlı paraqraflara ayrılıb. Təqdirəlayiqdir ki, monoqrafiyada Mir Cəlal əlavə olaraq M.Ə.Sabirin tərcümeyi-halını da oxucuların diqqətinə çatdırıb.

Bu hissə ilə bağlı digər fərqli cəhətlərdən bəhs edərkən qeyd edək ki, dissertasiya işində “Sabir və tərbiyə” adlı paraqraf monoqrafiyada “Mirzə Ələkbər Sabir və tərbiyə məsələləri” adı ilə, “Sabir və sənət” adlı paraqraf isə “Mirzə Ələkbər Sabir satirasının xüsusiyyətləri” kimi verilib. Mir Cəlal Paşayevin fundamental monoqrafiyasının sonuncu qeyd olunan paraqrafında M.Ə.Sabirin yaradıcılığının 9 xüsusiyyəti: Mövzu dairəsinin genişliyi; İdeya cəhətdən xalqa, azadlığa və demokratiyaya əsaslanması; Vətəndaşlıq cəsarəti; Sənət yeniliyi; Kinayə və istehza ilə təsvir; Sabirin taziyanələri; Balaca canlı səhnəciklər; Gülüşün ciddi şeirlərdə ciddi ruhda verilməsi; Xalq məsəllərindən, danışiq dilinin zənginliklərindən istifadə üsulu şəkilində araşdırılıb.

Dissertasiyada Mir Cəlalin “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin digər bir nümayəndəsi Əliqulu Qəmküsarın (1880-1919) yaradıcılığına da xüsusi paraqraf ayırması diqqəti cəlb edir. Monoqrafiyada isə Ə.Qəmküsarın təkcə yaradıcılığı deyil, həmçinin həyat yoluna da nəzər salınıb və şair haqqında “Tərcümeyi-halı” və

“Yaradıcılığı” adlı xüsusi paraqraflar verilib. Bundan əlavə, bu bölmədə müasir ictimai hadisələrə öz münasibətini açıq və cəsarətli şəkildə ifadə edən Mirzə Əli Möcüzdən (1873-1934) də ətraflı bəhs olunur. Dissertasiyada şair haqqında “Mirzə Əli Möcüz” və “Möcüzün şeirləri” adlı paraqraflar, monoqrafiyada “Tərcümeyi-hal” və “Yaradıcılığı” adı ilə təqdim edilir.

Mir Cəlalin təhlil etdiyimiz tədqiqat işində ədəbiyyatşünaslıq sahəsində əvəzsiz xidmətləri olan Firidun bəy Köçərlinin (1863-1920) də yaradıcılığına xüsusi yer verilib ki, bu, alimin monoqrafiyasında da eyni adla oxuculara təqdim olunub. Bununla əlaqədar akademik Kamal Talıbzadənin belə bir fikri diqqəti cəlb edir: *““Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917-ci illər)” adlı elmlər doktorluğu dissertasiyasında Mir Cəlal 1905-ci il inqilabından sonrakı dövrdə ədəbiyyatda kəskinləşən ideya mübarizəsi və ədəbi-tənqidi fikrin geniş izahını verməyə müvəffəq olmuşdur”* [177, s.59]. Hesab edirik ki, Mir Cəlalin Firudin bəy Köçərliyə ayrıca oçerk həsr etməsi, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında onun tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirməsi alimin tədqiqat əsərinin mühüm nailiyyətlərindən biri kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Alimin dissertasiyasında maraqlı məqamlardan biri də bu tədqiqat əsərində “Mirzə Fətəli Axundovun farsca yazan şagirdləri” adlı xüsusi hissənin verilməsidir. Özündə “Mirzə Mölkümxan”, “Əbdürrəhim Talıbov” və “Zeynalabdin (Marağalı)” adlı paraqrafları birləşdirən bu hissə monoqrafiyada eyniadlı başlıqda ümumi şəkildə verilib. Lakin burada müəllif Mirzə Mölkümxan haqqında olan məlumatları daxil etməyi lüzum görməyib.

Mir Cəlalin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917-ci illər)” mövzusunda müdafiə etdiyi dissertasiyasında ilk dəfə olaraq XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının realizm və romantizm cərəyanları müstəqil tarixi-estetik kateqoriya və ədəbi məktəb şəklində tədqiq olunur. Xüsusilə, qeyd etmək yerinə düşər ki, romantizm ədəbi məktəbi haqqında milli ədəbiyyatşünaslıq elmimizdə öncəki fikir və ideyalardan, müxtəlif elmi-nəzəri görüşlərdən fərqli olaraq, fundamental tədqiqat əsərində bu ədəbi cərəyan Mir Cəlal tərəfindən ilk dəfə olaraq müstəqil yaradıcılıq üsulu kimi öyrənilir. Belə ki, dissertasiya işinin III fəslə “Romantizm məktəbi” adlanır və burada

əvvəlcə böyük şairimiz Məhəmməd Hadinin (1879-1920) yaradıcılığına müraciət olunur. Əsərin bu hissəsi “Məhəmməd Hadi”, “Hadinin şeirləri”, “Hadi siyasi lirika, vətənpərvər romantika ustası” və “Hadidə azadlıq fikirləri” adlı paraqrafları özündə birləşdirir. Müqayisə üçün isə demək olar ki, Mir Cəlalin eyniadlı monoqrafiyasında “Məhəmməd Hadinin tərcümeyi-halı” adlı paraqraf da əlavə olunub. Həmçinin, “Hadinin şeirləri” adlı paraqraf “Məhəmməd Hadinin şeiri” adı ilə, “Hadi siyasi lirika, vətənpərvər romantika ustası” adlı paraqraf isə “Məhəmməd Hadidə siyasi lirika, vətənpərvər romantika” adı ilə geniş oxucu auditoriyasına təqdim edilib.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz dissertasiyasına Mir Cəlal “Əlibəy Hüseynzadə (1864-1940)” və “Səməd Mənsur Kazımov (1880-1927)” adlı xüsusi paraqraflar daxil edərək bu romantik ədiblərin yaradıcılığını da təhlil edib. Monoqrafiyasında isə tədqiqat işindən fərqli olaraq müəllif bu paraqrafları işıqlandırmamağa üstünlük verib.

Nəhayət, ədibin elmlər doktorluğu dissertasiyanın sonuncu “Maarifçi-didaktik yazıçılar” adlanan IV fəslə monoqrafiyada da eyni adla təqdim olunub. Fərqli cəhət isə ondan ibarətdir ki, bu fəsildə “Süleyman Sani Axundov (1875-1933)” və “Yaradıcılığı” adlı paraqraflar monoqrafiyada da “Tərcümeyi-halı” adlı başlıq əlavə edilməklə verilib.

Kitabşünaslıq aspektindən nəzər saldıqda qeyd etmək zəruridir ki, Mir Cəlalin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)” adlı monoqrafiyasından bəzi hissələr ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif şəkillərdə çapdan çıxıb. Xüsusilə, müəllifin professor Firidun Hüseynovla birlikdə nəşr olunmuş ali məktəb tələbələri üçün “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı dərsliyində bu əsərdən geniş istifadə edilib. 2004-cü ilə qədər monoqrafiya bütövlükdə kitab formasında nəşr olunmayıb.

Bu əsəri yazıldığı vaxtdan 68 il sonra tamamilə yeni - müstəqillik dövrünün ədəbi-elmi mühitinə və oxucusuna təqdim etmək asan iş deyildi. Şübhəsiz ki, yazıldığı illərin - sovet dövrünün, onun ideologiyasının bu əsər üzərində təsirləri var idi. Mir Cəlalin tələbəsi, AMEA-nın müxbir üzvü Təhsin Mütəllibov bu əsər üzərində ciddi redaktə və yaradıcılıq işi apardı, “ustad yadigarını” müstəqillik ab-havasına çıxartdı.

Mir Cəlal müəllimlər müəllimi, görkəmli ədəbiyyat professoru idi. O, elmi əsərlərini yazarkən təhsilin tələbatını, Azərbaycanda filoloji təhsilin problemlərini nəzərə alırdı. Ona görə də onun elmi əsərlərində həm nəzəri dəqiqlik, həm də üslub sadəliyi var idi. Təsadüfi deyildir ki, Mir Cəlal professor Pənah Xəlilovla birlikdə universitet tələbələri üçün “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” (1972) dərsliyini yazdı... Mövzu ilə əlaqədar professor Yusif Seyidovun öz xatirələrində Mir Cəlal haqqında qeydləri xüsusi maraq doğurur: *“Müəllimlik peşəsinin bütün müsbət məziyyətlərini daşıyan Mir Cəlal yalnız ali məktəb auditoriyasında dərs aparması ilə deyil, həmçinin bütün varlığı ilə dəyərli pedaqoq və gözəl alim idi”* [117, s.78].

Beləliklə, araşdırmalarımız da bir daha təsdiq edir ki, Mir Cəlalın bədii təfəkküründən süzülüb gələn əsərlərini mütləq edərəkən bu maraqlı ədəbi düşüncə tərzinin formalaşmasında müəllifin sahib olduğu müəllimlik sənətinin güclü təsiri və burada hadisələrə pedaqoji yanaşmanın üstünlük təşkil etməsi hiss olunur. Biz bu mühüm cəhəti alimin ədəbiyyatşünaslıq sahəsində dərin nəzəri dünyagörüşünü əks etdirən elmi əsərlərinin təhlili zamanı da aydın şəkildə görmüş oluruq.

3.3. Biblioqrafik tərtibata əsasən Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar çap olunan kitablar haqqında

Mir Cəlal XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının həssas yazıçısı, istedadlı ədəbiyyatşünası və milli ziyalılıq ənənələrini yaşadıb, yaradan vətəndaş müəllimi idi. O, müasir Azərbaycan ədəbi mühitində roman janrının əsasını qoyanlardan biri və onun güclü nümayəndəsi kimi nüfuz qazanmışdır. Ədibin qələmindən çıxan 6 roman və çoxsaylı hekayələrində xalqın sadə və zəhmətkeş üzvlərinin qarşılaşdığı çətinliklər, üzləşdiyi zülm, haqsızlıq və ədalətsizliklər poetik bədii ifadə vasitələri ilə cəsarətli şəkildə tənqid olunmuşdur. Mir Cəlal zəngin yaradıcılığında cəmiyyətdə mövcud olan bu cür nöqsanlara qarşı mübarizəni həmişə qabartmağa çalışmışdır. Təsadüfi deyildir ki, onun əsərlərinin baş qəhrəmanları bir qayda olaraq cəsarətli, vətənpərvər, mərd və mübariz sadə insanlardır. Ayrı-ayrı fakt və detallarla, müxtəlif obrazların dili ilə məharətli şəkildə geniş oxucu kütləsinə, xüsusilə də gənclərə

mövcud ideologiyanın çatışmazlıqlarını, Sovet rejiminin mənfi cəhətlərini və bu ictimai-siyasi quruluşun bəşəriyyətin gələcəyində yerinin olmadığını göstərməsi Mir Cəlal yaradıcılığının böyüklüyünü bir daha təsdiq edir. Dəyərli ziyalının bədii irsinin geniş oxucu auditoriyası tərəfindən bu gün də sevilməsində, əsərlərinin ideya-məzmun cəhətdən bədbinliyin kəskin tənqidinin və gələcəyə ümidlə baxmağın, həmçinin insanlarda ruh yüksəkliyinin təbliğinin mühüm rolu danılmazdır.

XX yüzilliyin böyük yazıçı, ədəbiyyatşünas alimi və görkəmli pedaqoqu, milli maarifimizin cəfakəşi Mir Cəlal Paşayev vəfatından - 1978-ci ildən sonra 2008-ci ilədək bir qədər diqqətdən kənarda qalmışdır. Müasiri olan bir çox yazıçıların və şairlərin əsərləri “sovet ədəbiyyatı arxivinə göndərildiyi” halda, Mir Cəlalin bədii və elmi-nəzəri irsi tələbələrə və əməlpərvər insanların yaddaşında yaşamışdı. XXI əsrin ilk illərindən etibarən Mir Cəlal şəxsiyyətinə və çoxcəhətli yaradıcılığına maraq intensiv xarakter aldı, onun həqiqi qiyməti verildi. Bunun nəticəsində, Mir Cəlal Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki kimi UNESCO-nun siyahısına daxil edildi, yazıçı və alimin 2008-ci ildə tamam olan 100 illik yubileyini beynəlxalq miqyasda keçirmək qərara alındı. Buna hər şeydən əvvəl yazıçının şəxsiyyəti, keçdiyi əsl ziyalıya xas olan ömür yolu, əsərlərinin humanizmi, təsvir və təbliğ etdiyi ideyaların və bədii-fəlsəfi fikirlərin ümumbəşəri xarakteri imkan verirdi.

2008-ci ildə Mir Cəlalin 100 illik yubileyi dünya miqyasında qeyd olundu. Bunu keçirilən tədbirlər və çap olunmuş əsərlər sübut etməkdədir. Ədibin 100 illiyi münasibəti ilə ölkəmizdə böyük ədəbiyyat bayramı kimi keçirilmiş elmi konfranslar, silsilə məqalələr, Xalid Əlimirzəyevin “Mənəvi borc” (2006); Ramiz Dənizin “Qəlblərdə yaşayan Mir Cəlal” (2008), Almaz Ülvinin “Müdrilik işığında” (2008), Rəfayət Əlimirzəyevanın “Mir Cəlalin ədəbi-tənqidi görüşləri” (2008), Gülxani Pənahın “Mir Cəlalin elmi-nəzəri görüşləri” (2009), Abbas Səmədovun “Ədəbiyaşar professor Mir Cəlal Paşayev” (2009), Mahirə Abdullanın “Ədəbiyyat. An...” (2008) monoqrafiya və kitabları, Mir Cəlalin 5 cildlik “Əsərləri” o cümlədən “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” monoqrafiyası çap olundu.

Mədəni irs hər bir xalqın qüruru və fəxridir. Mədəni irsin qorunub saxlanaraq, bir nəsildən digər nəsle ötürülməsində vacib olan bir çox amillər arasında əsas rolu

ədəbiyyat və dil oynayır. Şübhəsiz ki, xalqın milli məfkurəsini gələcək nəsillərə ötürən bu iki mühüm əlamət müstəqil dövlətin qurulmasında da çox vacib meyarlar kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Mir Cəlal yaradıcılığı da mədəni irsin qorunub saxlanması və ümumazərbaycan bədii təfəkkür kontekstində layiqincə qiymətləndirildi. Bununla bağlı tədbirlər UNESCO-nun 2008-2009-cu illərdə dünya miqyasında müxtəlif görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin təntənəli qeyd olunmasına dair tədbirlər planına daxil edildi. Cənab Prezident İlham Əliyev Mir Cəlalin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar sərəncam imzaladı. Azərbaycan ədəbiyyatı və milli ədəbiyyatşünaslığı tarixində vacib əhəmiyyət kəsb edən bu sərəncamda deyilir: *“Biz məşhur Azərbaycan yazıçısı, alim və müəllim Mir Cəlal Paşayevin anadan olmasının 100-cü ildönümünü qeyd edirik. İstedadlı qələm ustası olan Mir Cəlal Azərbaycanın ədəbiyyat xəzinəsini öz romanları və hekayələri ilə daha da zənginləşdirmişdir. Həyatı boyu ədəbiyyatımızı tədqiq edən alim kimi Azərbaycan ədəbiyyatı nəzəriyyəsini yaratmış və bu, onun müəyyən etdiyi qaydalar və prinsiplər əsasında inkişaf etmiş və bu günə qədər də inkişaf etməkdədir”* [7, s.5].

Parisdə nəşr edilən “La Lettre Diplomatik” jurnalının 83-cü nömrəsində görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin 100 illiyi ilə əlaqədar UNESCO-da keçirilmiş tədbirlə bağlı yazı dərc edilmişdir. Yazıda göstərilir ki, 300-dən artıq esse və hekayənin müəllifi Mir Cəlal Paşayev Azərbaycan ədəbiyyatının ən tanınmış simalarından biridir. Yazıçı, pedaqoq, ədəbiyyat tənqidçisi Mir Cəlalin 100 illiyi ilə bağlı UNESCO-nun baş direktoru Koşişiro Matsuuranın, Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın iştirakı ilə 2008-ci il noyabrın 10-da UNESCO-nun iqamətgahında yadda qalan tədbir keçirilib. Koşişiro Matsuura və Mehriban xanım Əliyeva mərasimdə Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığı barədə danışblar. Jurnalda Koşişiro Matsuuranın və Mehriban xanımın şəkilləri də dərc olunub. Mir Cəlal təkcə tərcümələri, elmi fəaliyyəti ilə deyil, özünün yaradıcılığına başqalarının marağı ilə də ədəbi əlaqələrin qurulmasına xidmət etmişdir.

“Bir gəncin manifesti” romanı çex, rumın, macar dillərinə hekayələrindən ibarət kitabı ukrayna dilinə tərcümə olunaraq çap edilmişdir. Ukrayna, gürcü,

türkmən, bolqar, tacik mətbuatında dəfələrlə nəşr edilmişdir. Onun 100 illik yubileyinin UNESCO xətti ilə qeyd olunması böyük ədib və alimin xatirəsinə ehtiramla yanaşı, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının beynəlxalq aləmdə təbliğinə xidmət edən hadisə oldu.

Onu da əlavə etmək yerinə düşər ki, görkəmli ədib Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” romanı 1950-ci ildə Praqada çex dilində, 1953-cü ildə Buxarestdə rumın dilində çap olunub. “Bahar” adı ilə 1982-ci ildə “Bir gəncin manifesti” romanından bir parça ixtisarla Tehrandə “Şenaxt” nəşriyyatında çap olunub. Kiyevdə Ukrayna dilində “hekayələri” 1953-cü ildə, “Yolumuz hayanadır?” romanı isə 2014-cü ildə çap olunub.

2006-cı ildə Heydər Əliyev Fondunun maliyyə dəstəyi ilə böyük söz ustası Mir Cəlalin “Dirilən adam” və “Açıq kitab” romanları, eləcə də maraqlı hekayələrindən “Göylər adamı”, “İdxal xəstəlik” və “Möhür və eşq” kimi əsərlərdən ibarət nəfis tərtibatlı kitablar Türkiyədə çap edilmişdir. Türk ədəbiyyat sevrələri üçün əsərləri Əli Əkbər Əliyev və Azad Ağayev türkçəyə çevirmiş və yüksək tirajla nəşr olunan bu əsərlər oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. Kitabşünaslıq kontekstində təhlilə cəlb etdiyimiz bu nəşrlərin əhəmiyyətini artırən əsas cəhətlərdən biri kimi onların üz qabığında əsərlərdəki müxtəlif personajlara uyğun şəkillərin, eləcə də ədibin həyat və yaradıcılığını əks etdirən qısa məlumatın əks olunmasını göstərmək olar.

2008-ci ildə “Bir gəncin manifesti” romanı Meqamedia nəşriyyatında və 2010-cu ildə isə “Seçilmiş əsərləri”nin 3 cildliyi Biyitik nəşriyyatında Bışkekdə qırğız dilində, həm də “Seçilmiş əsərləri” 2008-ci ildə ispan dilində çap olunub. Yubiley ərəfəsində yazıçının “Bir gəncin manifesti” adlı kitabı Moskvanın “Qlobus” nəşriyyatında nəfis tərtibatla çapdan çıxmışdır. Kitaba ədibin eyni adlı əsəri və “Yolumuz hayanadır” romanı daxil edilmişdir. Nəşrdəki tərcümələr Ə.Şərifin, V.Vasilyevskinin və P.Pançenkonundur. Mir Cəlalin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş kitabın ön sözünü Moskva Yazıçılar İttifaqının birinci katibi, tanınmış rus şairəsi Rimma Kazakova yazmışdır. Kitabın tərtibçisi və redaktoru Arif İbrahimovdur.

Mir Cəlal əsərlərinin estetik təsir gücü bu gün də aktual və əhəmiyyətlidir. Ədibin əsərləri vətən uğrunda fədakarlığa və qəhrəmanlığa səfərbər edən nümunələr olduğundan bu gün də bədii vəzifəsini icra edir. Zaman dəyişsə də, siyasi quruluşlar bir-birini əvəz etsə də, bədii irsi hər zaman üçün nümunə olaraq qalır. Yubiley tədbirləri ilə bağlı, 2008-ci ildə müxtəlif çap və rəqəmsal media orqanlarında maraqlı yazılar oxuculara təqdim olunmuşdur. Belə əhəmiyyətli tədbirlərdən biri AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında təşkil edilən sərgi olmuşdur. Ölkəmizin ən iri və fundamental kitabxanalarından biri olan bu elmi müəssisənin sərgi salonunda Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyinə həsr edilmiş sərgidə görkəmli yazıçının həyat və yaradıcılığını əks etdirən, Azərbaycan və müxtəlif dillərdə çapdan çıxmış zəngin ədəbiyyat, maraqlı ailə fotosəkilləri ənənəvi və virtual şəkildə oxuculara təqdim edilmişdir. *“Tədbirdə Mərkəzi Elmi Kitabxananın direktoru, filologiya elmləri doktoru Aybəniz Əliyeva-Kəngərli yazıçı-alimin elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, onun yüksək insani keyfiyyətlərindən, milli elmi kadrların hazırlanmasında rolundan da bəhs etmişdir”* [114, s.5].

Mir Cəlal Paşayev həm elmi-nəzəri, həm də ədəbi-bədii fəaliyyətində Azərbaycan xalqının intellektual, mənəvi, mədəni oyanışının inkişafına səbəb olmuşdur. Vətəninə ədəbiyyatın üç sahəsində xidmət edən ədibin 100 illik yubileyi ərəfəsində mətbuat layiqli vətən oğlundan yazırdı. Ədib özü də Azərbaycan mətbuatı tarixinə dair mülahizələrini söyləyərkən yalnız mütərəqqi mövqeli qəzet və jurnalları deyil, inqilaba qədərki milli mətbuatın tarixi spesifikasiyasını geniş izah etmək üçün öz ictimai-siyasi mövqeyi və bədii-estetik axtarış meyli ilə fərqlənən müxtəlif mətbuat orqanlarının materiallarına da müraciət etmişdir.

2008-ci ildə Mir Cəlalin anadan olmasının 100 illiyinin UNESCO xətti ilə beynəlxalq miqyasda keçirilməsi mircəlalışünaslıqda yeni mərhələnin əsasını qoydu. Mətbuatın aparıcı qəzetlərindən olan “Ədəbiyyat qəzeti” 2008-ci il 11 aprel buraxılışında yazır: *“Aprelin 4-də Gəncənin ictimai-ədəbi həyatında əsl bayram əhval-ruhiyyəsi yaşanmışdır. İstər ədəbi yaradıcılığında və istərsə də elmi-pedaqoji fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayan Gəncədə görkəmli ədəbiyyatşünas alim və yazıçı Mir Cəlal Paşayevin anadan olmasının 100 illiyi təntənə ilə qeyd edilmişdir”*

[29, s.1]. Yubiley mərasimində AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik Bəkir Nəbiyev, alimin yetirmələri Təhsin Mütəllibov, Vasim Məmmədəliyev, yazıçının oğlu Arif Paşayev və nəvəsi Nərgiz Paşayeva çıxış etmişdirlər. Bu tədbirlər silsiləsi Naxçıvan MR Ədəbiyyat Muzeyində də qeyd olunmuşdur. Burada yubileyə həsr edilmiş sərgi-ekspozisiya təşkil edilmişdir. Sərgi-ekspozisiyada Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncam, Mir Cəlal Paşayevin tərcümeyi-hal mətni, porteri, müxtəlif illərdə Azərbaycanın yazıçı və şairləri, ədəbiyyatşünas alimlər ilə birlikdə çəkildikləri fotosəkillər də nümayiş etdirilmişdir.

2008-ci ildə Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar ədibin pedaqoji fəaliyyətinin, elmi və bədii irsinin təhlilinə dair bir çox kitablar nəşr olunub. Bu kitablar sırasında Rəhilə Gülgünün “Göylər adamı” kitabını nümunə göstərmək olar. Rəhilə Gülgünün “Göylər adamı” kitabı Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin “Silinməz izlər” seriyası ilə çap olunub. Kitabın ilk səhifəsində yazılıb: “Yazıçı, alim, pedaqoq Mir Cəlal esse-araşdırma. Yeni yozum”. Hər hansı bir əsərin, surətin təsir gücü, bədii qüdrəti həyatı, varlığı dürüst, həqiqi, təsirli əks etdirməsidir. Bakıda “Kür-Araz Nəşriyyat” evində 246 səhifə həcmində çap olunan kitabda Mir Cəlalin və Firidun Hüseynovun birlikdə şəkli verilib. Karton cildli kitabın mündəricatının sonunda müəllifin qeydi var: Əksəriyyəti ilk dəfə çap edilən fotosəkillərə görə müəllif Mir Cəlalin qızı Ədibə xanım Paşayevaya, Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin kollektivinə və direktoru Maarif Teymura və d. təşəkkür yazmışdır. Kitabda aşağıdakı başlıqlar öz əksini tapmışdır: “Ön söz”, “Epigrafi”, “Seçim”, “Mir Cəlal”, “Bioqrafiya”, “Zaman”, “Xatirə”, “Mənbə (İstedadın qaynaqları)”, “İmza (İlk kitab)”, “Hekayə (Kiçik hekayənin böyük - ustadı)”, “Örnek (Bostan oğrusu)”, “Roman”, “Örnek (Sonanın cavabı)”, “İnsan (Yaddaş yarpaqları)”, “Ricət, Alim (Sıra alim Mir Cəlalındır)”, “Son (Göylər adamıyla ayrılıq anı)”. Kitabın redaktoru və ön sözün müəllifi akademik Nizami Cəfərovdur. Nizami Cəfərov ön sözdə kitab haqqında yazır: *“Müəllif oxunaqlı bir üslub seçərək Mir Cəlalin yazıçı, alim, pedaqoq və insan obrazını nəcib bir ovqatla təqdim edir. Bu ovqatın əsasında ustad, müəllim Mir Cəlalin yaradıcılığına və*

şəxsiyyətinə hədsiz bir ehtiram dayanır. Ədibin parlaq istedadı ilə yaranmış bədii və elmi əsərlər milli ədəbiyyatın ümumi kontekstində nəzərdən keçirildiyinə görə kitabda Mir Cəlalın yaşadığı ictimai və ədəbi mühitin mənzərəsi dolğun əks olunmuşdur” [30, s.10]. Bu kitabda Mir Cəlalın bütün yaradıcılığına və xatirələrinə yer ayrılıb.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rəfayət Əlimirzəyevanın 2008-ci ildə “Mir Cəlalın ədəbi-tənqidi görüşləri (XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri)” adlı kitabı Bakıda “Adiloğlu” nəşriyyatında 72 səhifə həcmində çap olunub. Kitabın elmi redaktoru və ön söz müəllifi Abdulla Abbasovdur. Kitab “Mündəricat”, “Ön söz”, “Giriş”, I fəsil: “Poeziya”, II fəsil: “Bədii nəsr”, III fəsil: “Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq” və “Kitabiyyat” hissələrindən ibarətdir[26]. Əsər ədəbiyyatşünas tədqiqatçılar üçün mühüm mənbə kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Yazıçı Mahirə Abdullanın ilk dəfə 2008-ci ildə çap olunmuş, növbəti nəşri 2012-ci ildə buraxılmış “Əbədiyyət. An” kitabı görkəmli ədib Mir Cəlalın bədii və elmi-publisistik yaradıcılığında milli şüur, xalqın həmrəylik problemi, humanizm fəlsəfəsi və mənfur ermənilərin törətdiyi hadisələrə münasibəti kimi məsələlərin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalələr toplusu halında çapdan çıxmış ilk kitab Bakıda “Adiloğlu” nəşriyyatı tərəfindən 60 səhifə həcmində 500 nüsxə tirajla nəşr edilmiş, burada Mahirə Abdullanın çəkdiyi rəsmlər də öz əksini tapmışdır. Kitab müəllifin dəyərli alim, ədəbi tənqidçi və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığı haqqında müstəqillik illərində elmi mətbuatda dərc olunmuş müxtəlif məqalələrini birləşdirir: “İki gözündən, özündən öncə bir tanrı var – Vətən!”, “Mir Cəlalın “Yolumuz həyanadır” romanında milli şüur və həmrəylik problemi”, “Mir Cəlalın “Bir gəncin manifesti” romanında humanizm fəlsəfəsi”, “Mir Cəlalın romanlarında erməni məsələsi [1, s.5; 2, s.5]. .

“Əbədiyyət. An: fəlsəfi esselər” adı ilə 2012-ci ildə çapdan çıxmış ikinci nəşrdə materiallar təkcə Azərbaycan dilində deyil, eyni zamanda Esmira Serova tərəfindən ingilis dilinə, Nicat Məmmədov tərəfindən rus dilinə tərcümə olunaraq oxuculara təqdim olunmuşdur. Bakıda “Apastroff” nəşriyyatında çap olunmuş 160 səhifə həcmindəki kitabın ümumi tirajı 500 nüsxə təşkil etmişdir. Təqdirəlayiqdir ki, nəşrin rəqəmsal variantı Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən müəlliflik

hüquqları qorunmaqla kitabxananın veb səhifəsində elektron kitabxana bölməsində yerləşdirilərək oxucuların istifadəsinə verilmişdir.

Professor İlham Rəhimlinin 2009-cı ildə “Məram. Məbədə gedən yol. Mir Cəlalin yaradıcılığının səhnə həyatı” adlı kitabı “Regionların inkişafı İctimai Birliyi” tərəfindən nəşr olunub. Filologiya elmimiz Mir Cəlal yaradıcılığının estetik prinsiplərini, dil-ifadə səciyyələrini, forma-məzmun prinsiplərini, mövzu problematika əhatəsini araşdırıb. Lakin Mir Cəlal yaradıcılığının səhnə həyatı mövzusunə, demək olar ki, toxunulmayıb. Bu kitabda deyilir ki, milli səhnəmizdə bir sıra problemlərin qabarıq verilməsi Mir Cəlalin adı, Mir Cəlalin yaradıcılığı ilə də bağlıdır. Kitabda təsnifat belədir: “Badam çiçəkləri (və yaxud giriş üçün məqam)”, “Ağacdən yarpaqlar və yaxud xarakterin əsas cizgiləri”, “Ağ çiçəkdən birinci ləçək və yaxud bədii gülüşün gücü”, “Ağ çiçəkdən ikinci ləçək və yaxud xəyalların reallaşacağına inam duyğusu”, “Ağ çiçəkdən üçüncü ləçək və yaxud gəncliyin həyat manifestinə yazıçı baxışı”, “Ağ çiçəkdən dördüncü ləçək və yaxud əqidələr toqquşması çağdaş müstəvidə”, “Ağ çiçəkdən beşinci ləçək və yaxud həvəskarlıqdan peşəkarlığa aparan yol”, “Ağ çiçəkdən altıncı ləçək və yaxud bir ünvandan milyon mənzilə”, “Ağ çiçəkdən yeddinci ləçək və yaxud vətənpərvərlik ruhuna dramatik nəğmə”, “Ağ çiçəkdən səkkizinci ləçək və yaxud əqidə oyanışına aparan mənəvi dirilmə”, “Ağ çiçəkdən doqquzuncu ləçək və yaxud insanın ləyaqət bütövlüyünə çağırış”, “Ağ çiçəkdən onuncu ləçək və yaxud hekayənin dramatik vüsəti”, “Üç nöqtə və yaxud sabaha yol dünəndən keçir” [179].

Göründüyü kimi, kitab ənənəvi fəsil bölgüsünə malik deyil, orijinal və romantik-essevari mətndən ibarətdir. Müəllif əsərdə ədib haqqında özünəməxsus orijinal qənaətlərə gəlir və maraqlı, ümumiləşmiş nəticələr əldə etməyə nail olur: *“Mir Cəlal milli ədəbiyyatımızda “kiçik adam” problemini öz əsərlərində Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev ənənələrinə sədaqətlə, tamamilə yeni baxım bucağından daha da canlandırır. Mir Cəlal vətən həsrəti, vətən nisgili problemini milli ədəbiyyatımızda yeni kontekstdə və təzə ictimai-sosial baxım bucağından işləyib”* [179, s.42].

Nəşrin elmi-tənqidi təhlili deməyə əsas verir ki, “Mir Cəlal məktəbi”nin üç əsas şərti: elmi prinsiplilik; opponentlə mübahisə mədəniyyəti; qənaətlərini təsdiqləməkdə idraki əzəməti və güclü məntiqi bu gün də özünün elmi dəyərini, estetik mahiyyətini və nəzəri gücünü itirməyib. Mir Cəlalin əsas insani keyfiyyətləri: daxilən kübar, nurlu, çöhrəcə işıqlı idi; cəmiyyətdəki davranışlarında, insanlara münasibətlərində möhtəşəm bir bəyzadəlik vardı; həssas olduğu qədər də səmimi və mehriban idi; lap gənc yaşlarından ağsaqqal müdrikliyi ilə istedadlı tələbələrinə dayaq olub; cəmiyyətin bütün təbəqələrində müdrik davranış tərzilə ucalıqda dururdu, hələ sağlığında öz timsalında, həyat amalında öz fenomenlərini yaradıb.

Ədəbiyyatşünas Gülxani Pənahın “Mir Cəlalin elmi-nəzəri görüşləri” kitabı Bakıda “Poeziya günü” nəşrlər evində çap olunub və kitabın ön söz müəllifi Cəlal Abdullayevdir. BDU-nun Elmi Şurasının 26 dekabr 2008-ci il tarixli iclasının qərarı ilə 2009-cu ildə çap olunub. Monoqrafiyada həm klassik, həm də XIX-XX əsr ədəbi prosesi bu dövrün sənətkarları haqqında alimin apardığı tədqiqat işləri, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, M.Ə.Möcüz, M.Hadi, A.Şaiq, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov və b. yazıçı və şairlərin yaradıcılığı, eləcə də ədəbi fəaliyyətinin Mir Cəlal tərəfindən geniş təhlil və tədqiq edildiyi müqayisəli şəkildə, faktlarla araşdırılır. Kitabda Mir Cəlalin ali məktəb və elm adamları üçün hazırladığı dərslilər, o cümlədən “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitabı geniş şəkildə təhlil edilir, müqayisələr aparılır [178].

“Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsliliyi filologiya fakültəsinin tələbələrinin stolüstü kitabı olan görkəmli alim Mikayıl Rəfilinin 1956-cı ildə işıq üzünə görmüş “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş” əsərindən sonra filoloq tələbələr üçün yazılmış fundamental nəzəri kitab idi. 1972-ci ildən bugünədək 1958, 1972, 2005-ci ildə nəşrləri çap olunmuş bu dərsliliyin həm nəzəri fikir sahəsində, həm pedaqoji sahədə, həm də kitab mədəniyyətimizin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Doğrudur, kitab materialist-marksist estetikasının əsasında yazılsa da, müəlliflər ilk dəfə bu dərslilikdə Şərq poetikası ənənələrinə də müraciət etmişlər. “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsliliyi Şərq və Avropa nəzəri terminlərinin vəhdəti nəzərə alınan ilk vəsaitdir. Bu dərslilik təkcə tələbələrə bilgilər verməklə öz missiyasını bitirmiş hesab etmir, həm də

gənc tədqiqatçıları unudulmuş və sovet dövründə qəsdən unutturulmuş nəzəri problemlərə yönəldir.

Mövzu ilə bağlı təhlilə cəlb etdiyimiz dəyərli mənbələrdən biri də Abbas Səmədovun “Əbədiyaşar professor Mir Cəlal Paşayev” adlı kitabıdır. Gəncədə çap olunmuş bu nəşrdə xalqın qədim və zəngin folklor yaradıcılığı ilə klassik bədii irsin əsrarəngiz bədii ifadə tərzinin vəhdətini yeni formada birləşdirən və ədəbiyyata yeni nəfəs gətirməklə onu bir qədər də zənginləşdirən görkəmli yazıçı, məsuliyyətli tədqiqatçı, pedaqoq Mir Cəlalın sənət konsepsiyası nəzərdən keçirilir. “Əbədiyaşar professor Mir Cəlal Paşayev” adlı kitab görkəmli yazıçı, Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyinə həsr edilmişdir. Kitabda Mir Cəlal müəllimin dərslər vəsaitlərindən və xatirələrindən bəhs olunur. Burada Balaş Azəroğlunun “Heç zaman unudulmayan insan”, İsmayıl Vəliyevin “Mənalı ömrün manifesti”, Rəşid Mahmudovun “Həmişəyaşar ustad”, Mirvarid Dilbazinin “Müasirləri haqqında xatirə” və s. xatirələr toplanmışdır [187].

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Ramiz Dənizin “Qəlblərdə yaşayan Mir Cəlal” adlı kitabı Bakıda 2008-ci ildə “YURD” NPB-də çap olunub. Kitabın redaktoru xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev, məsləhətçisi xalq şairi Nəriman Həsənzadə, ön söz müəllifi pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Qənirə Əmircanovadır. Kitab professor Mir Cəlalın anadan olmasının 100 illik yubileyi ilə əlaqədar onun əziz xatirəsinə ithaf olunur. Bu maraqlı nəşrdə ədibin həyat və yaradıcılığı ilə əlaqədar müxtəlif mövzular öz əksini tapıb. Məsələn, nəşrdə təqdim olunmuş “Yazıçı, professor Mir Cəlal”, “Mir Cəlal müəllimin ədəbi fəaliyyəti”, “Böyük bir məkanda Mir Cəlal müəllimin elmi-pedaqoji fəaliyyəti”, “Mir Cəlal şəxsiyyəti”, “Mir Cəlal müəllimin Füzuli yaradıcılığı”, “Mir Cəlal müəllim bir psixoloq kimi”, “Mir Cəlal müəllim satira ilə”, “Mir Cəlal müəllimin ailəsi və həmin ailə tərəfindən onun ümidlərinin doğrultması”, “Mir Cəlal müəllimin ideyası və mənəviyyəti” və s. kimi mövzular daha çox diqqəti cəlb edir və maraq doğurur.

Təhlil etdiyimiz kitabda ulu öndərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatı və Azərbaycan yazıçıları haqqında olan dəyərli fikirləri də öz əksini tapıb [16]. Bu fikirləri oxuduqca dahi rəhbərin mədəniyyətimizə və ədəbiyyatımıza verdiyi dəyəri

bir daha anlamış oluruq. Həqiqətən, vətənimizin qədim tarixi dövrlərini xatırlayarkən və xalqımızın qədim və zəngin keçmişini dünyaya daha geniş təqdim edərkən ilk növbədə mədəniyyətimizə, ədəbiyyat xadimlərinin yaratdığı əsərlərə istinad edirik. Qürur hissi keçiririk ki, Ulu türk xalqının bir parçası olaraq tariximizin bütün səhifələrinə baxdıqda orada şairlərin və yazıçıların izlərini, əsərlərini görürük.

Mir Cəlala həsr edilmiş növbəti əsər Mirkazım Seyidovun “Əbədiyaşar ömrün manifesti” kitabıdır [182]. Azərbaycan, ingilis və rus dillərində nəşr olunmuş kitab ədibin böyük, ziyalı, vətəndaş, təəssübkeş alim və pedaqoq, həmçinin nəcib, nurlu şəxsiyyət obrazını canlandıran 16 fəsildən ibarət poemadır. Nəfis tərtibatla çapdan buraxılmış kitabda Mir Cəlal Paşayevin həyatının müxtəlif anlarını əbədləşdirən 22 rəngli fotosəkil də yer almışdır. “Nurlan” nəşriyyatında çap olunmuş kitabın redaktoru Nizami Cəfərovdur.

Mir Cəlal Paşayevin yubileyi ilə bağlı çap olunan kitablar sırasında “Nurlar” nəşriyyatında çapdan çıxmış ikicildlik “Mir Cəlal: həyatı, mühiti, ədəbi, elmi və pedaqoji fəaliyyəti” adlı nəşrin [102; 103] kitab mədəniyyəti tariximizdə mühüm əhəmiyyəti vardır. Tanınmış ədəbiyyatşünas-alim, dəyərli tədqiqatçı, filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Əhmədovun tərtib etdiyi bu nəfis nüsxəli fundamental kitabın redaktoru Ədibə Paşayevadır. Nəşrin xüsusi maraq doğuran ikinci cildi Mir Cəlalin anadan olmasının 100 illiyi şərəfinə 2008-ci ildə Fransanın paytaxtı Paris şəhərində UNESCO-nun iqamətgahında keçirilən tədbirin təsviri ilə başlayır. Daha sonra ədibin həyatı, mühiti və yaradıcılığı fotosəkillərlə, müxtəlif elm xadimlərinin xatirələri ilə müşayiət olunur. Kitabda oxuculara təqdim olunan “Mir Cəlalin əsərlərinin səhnə həyatı”, “Şəxsi arxivdən əlyazmalar”, “Epistolıyər irs: ünsiyyətin canlı şahidi” və “Bibliografik məlumat” adlı bölmələr zəngin məxəzlər əsasında tərtib olunub. Kitabşünaslıq baxımından xeyli əhəmiyyət kəsb edən bu nəşrin ön sözündə akademik Nərgiz Paşayevanın Dədəm Qorqudun ölümlü-itimli dünya fəlsəfəsi kontekstində bəşəri mahiyyət kəsb edən dəyərli fikirləri maraq doğurur: *“...Bu qiymətli nəşrdə haqq dünyasına gedənlərlə bu dünyada qalanlar eyni məkanda və zamanda, fotosəkillərdə və xatirələrdə əks olunur. Mir Cəlal müəllim isə*

həm gedənlər, həm də qalanlarla birləşir. Şübhəsiz ki, bu belə də olmalıdır. Çünki həyat davam edir...” [166, s.5].

Mir Cəlalin anadan olmasının 110 illiyi ilə əlaqədar olaraq keçirilən tədbirlər, yazılan əsərlər bir daha göstərdi ki, tarix bu müdrik klassikdən uzaqlaşdıqca onun əsərlərinin əhəmiyyəti daha da artır. Mir Cəlalin əsərlərinin yeni təkamülünə xidmət edir. Bu fəsildə alimin elmi əsərlərinin nəşri, biblioqrafik tərtibi, ədibin 100 illik yubileyinin UNESCO səviyyəsində keçirilməsi ilə bağlı məsələlərə “Mir Cəlal yubileyi beynəlxalq aləmdə” [45], “Mir Cəlal ədəbi məktəbi” [41], “Mir Cəlalin yaradıcılığında Azərbaycanda ədəbi məktəblər mövzusu” [52], Mir Cəlal Paşayevin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” əsəri: (monoqrafiya və eyniadlı dissertasiyanın müqayisəli tədqiqi) [44], “Füzuli sənətkarlığı Mir Cəlal yaradıcılığında” [40] adlı tezis və məqalələrdə toxunulub.

Mir Cəlal yazıçı, ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq kimi Azərbaycanın tarixi-mədəni həyatına dərin köklərə bağlı ziyalı idi. Belə ziyalıların adı ilə epoxalar bağlı olur. XX əsr zəngin və ziddiyyətli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ayrıca bir “Mir Cəlal” epoxası mövcuddur. Bu epoxada əsrin bədii ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid, kitab və oxu mədəniyyəti əhatə olunmuşdur. Mir Cəlalin kitabları ən çox oxunan kitablar olub. Təsadüfi deyil ki, onlar dəfələrlə, məsələn, “Bir gəncin manifesti” on bir dəfə çap olunub. Bu elə belə fakt deyil.

“Bir gəncin manifesti” 1940-cı ildən 2000-ci ilədək yeniyetmələr və gənclərin stolüstü kitabı olub. Bu əsər münəvvər Azərbaycan gəncliyinə səkkiz, on ildə həqiqət, sədaqət, dostluq, mərdlik, milli qeyrət kimi mənəvi sifətlər aşılıyır. Ananın xaricdən gəlmiş əcnəbiyə verdiyi “İtə ataram, yada satmaram” cavabı aforizmə çevrilib, dillər əzbəri olub. O şey ki, xalqın milli varlığı ilə bağlıdır. Hansı siyasi rejim olursa olsun, xalqın milli yaddaşına köçür və milli-mənəvi yaddaşı ayaq saxlayır. “Mir Cəlalin elmi və ədəbi irsinin nəşri və biblioqrafiyası” mövzusu yalnız onun bədii-fəlsəfi və elmi-nəzəri görüşləri kontekstində öyrənilə bilər. Təcrübədə sınaqdan çıxmış müqayisəli-tarixi metod belə bir istiqaməti diktə edir. Biz də bu yolla getməli olduq.

Mir Cəlalin möhtəşəm ədəbi-ictimai fəaliyyətinin 1932-1978-ci illəri əhatə edən dövrü mühüm bir sahəni elmi-nəzəri və pedaqoji yaradıcılığı təşkil edir. Onun bir alim-

yazıçı kimi yaradıcılığını üç əsas yerə bölmək olar: bədii yaradıcılıq- yazıçılıq; elmi-nəzəri yaradıcılıq; pedaqoji-maarifçilik işi. Bu təsnifata müvafiq olaraq onun bədii (hekayə, oçerk, povest və romanlar), elmi monoqrafiya və çoxsaylı məqalələrdən ibarət kitabları işıq üzü görüb. Mir Cəlal Paşayevin elmi-nəzəri və pedaqoji kitabları – dərslikləri və dərs vəsaitləri bunlardır: “Ədəbiyyat natamam orta məktəblərin 5-ci sinfi üçün” (1938), “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1939), “Azərbaycan ədəbi məktəbləri (1905-1917-ci illər)” (1946), Kirov adına ADU-nun filologiya fakültəsi üçün “Ədəbiyyatşünaslıq proqramı” (1953), “Yeni şeirin manifesti” (metodiki vəsait, 1965) “Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi haqqında (dərs vəsaiti, 1966), “Gülüş bədii silah kimi” (dərs vəsaiti, 1968), “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” (dərslik, 1969), “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” (dərslik, 1972), “Klassiklər və müasirlər” (1973). Bunlardan “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri”, “Füzuli sənətkarlığı” adı ilə - 1939, 1940, 1958, 1994, 2007, 2018-ci illərdə 6 dəfə, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərsliyi 5 dəfə, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsliyi 3 dəfə kitab halında çap edilmişdir.

Beləliklə, alimin elmi əsərləri və onun elmi fəaliyyəti barəsində yazılan məqalə və monoqrafiyaların müqayisəli tipoloji təhlili, təsviri və şərhə ən azı iki mühüm problemin aydınlaşmasına imkan verir:

1. Mir Cəlalin elmi-nəzəri kitabları, dərslikləri və dərs vəsaitləri haqqında filoloji təhlillər göstərir ki, XX əsrin 40-cı illərindən, etibarən onun qiymətli kitabları 80 ilə qədər olan bir dövrdə Azərbaycan milli ədəbiyyatşünaslıq elminə istiqamət vermişdir.

2. Mir Cəlalin kitablarının, mircəlilşünaslığın nümunələri olan tədqiqat əsərlərinin nəşr tarixləri, kitabların çap texnologiyaları, tərtibi, dizaynı və təsviri milli kitab mədəniyyətimizin XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində keçdiyi yolu kitabşünaslıq baxımından zənginləşdirmişdir.

Nəticə olaraq onu da qeyd edək ki, bütün bu nəşrlər Azərbaycanda nəşriyyat işinin, kitab çapının təkmilləşməsinə, yeni dərsliklərin və tədris vəsaitlərinin yaradılmasına, təhsilin və ölkəmizdə pedaqoji sahənin inkişafına, filoloji fikrin ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqidin təkamülünə, bu zəmində sovet dövrü Azərbaycan ədəbi-tarixi prosesinin milli uklonda dinamikasına şərait yaratmışdır. Məhz bu kitabların

sayəsində Mir Cəlal Paşayevin simasında unikal “yazıçı-alim-pedaqoq” şəxsiyyəti nümunəsinin formalaşmasına və gənc nəsə örnək olmasına səbəb olmuşdur.

NƏTİCƏ

Həqiqi sənətkarların yaradıcılıq yolu xalqın tarixi taleyində bütöv bir mərhələnin mədəni mənzərəsini təyin etməyə imkan verir. Onların böyüklüyü də məhz bundadır ki, belə sənətkarlar müxtəlif tellərlə öz zamanələrinin ictimai həyatına bağlı olurlar.

XX əsrin klassiki, görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas alim, böyük pedaqoq və elm təşkilatçısı Mir Cəlal Paşayev də belə sənətkarlardan idi.

Tədqiqat göstərir ki, ədib haqqında təxminən 92 il müddətində (1930-2022) müxtəlif səpkili, eləcə də müxtəlif məzmunlu araşdırmalar aparılmış, məqalələr yazılmışdır. Onun Mirzə Cəlil və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev əsərlərinin davamı və yeni mərhələsi olan hekayə yaradıcılığı, Azərbaycan romanının inkişafında müsbət rol oynamış romanları, ədəbiyyatşünaslığımızda elmi-nəzəri mərhələ yaradan əsərləri filoloji aspektdə geniş araşdırma predmeti olmuşdur.

Bu dissertasiya işi ədibin irsinə kitabşünaslıq elmi nöqtəyi-nəzərindən yanaşmanı reallaşdıran ilk monoqrafik tədqiqat əsəridir. Mir Cəlal yaradıcılığının əhəmiyyəti bir də bundadır ki, onun həcmcə irili-xırdalı əsərlərinin böyük tirajla, müxtəlif nüsxələrdə və dillərdə nəşri kitab mədəniyyətimizin inkişafında səmərəli rol oynamışdır. Onun elmi-biblioqrafik əhəmiyyəti mövzunun məzmunundan doğan müxtəlif parametrlərlə bağlıdır. Bu mövzunu filoloji aspektdən ayrı öyrənmək olmaz. Mir Cəlalin kitabları, kitab texnologiyası, XX əsr kitab nəşri tarixi, kitab çapı texnologiyası ilə ilgili olmaqdan öncə bu kitabların bədii-fəlsəfi, elmi-nəzəri özəllikləri ilə bağlıdır.

Mir Cəlalin kitabları bütün dövrlərdə, kitabxana rəflərində, arxiv küncələrində, muzey relikviyalarında qalan kitablar olmamış, Azərbaycan oxu mədəniyyətinə təkan verən dinamik kitablar olmuşdur. Onları təkcə sırayı oxucular yox, gənclər və tələbələr həvəslə oxumuşdur. Xüsusilə, “Bir gəncin manifesti” romanı, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslikləri neçə onillər bir neçə nəslin filoloji hazırlığında əhəmiyyətli rol oynayıb.

– Mir Cəlalin hekayələri oxucu tələbatına uyğun olaraq, XX əsrin müxtəlif ədəbi-tarixi mərhələlərində nəşr olunub. Bununla da Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrın inkişafında mühüm rol oynayıb, kitab mədəniyyətimizi zənginləşdirib.

– Onun hekayə kitabları gənc nəslin, xüsusən məktəblilərin bədii-estetik tərbiyəsinə yardım edib. Mir Cəlalin hekayə kitabları 1930-cu ildən başlayaraq günümüzədək bu janrın inkişafına yardım göstərir, nəinki oxucu zövqünü formalaşdırır, habelə bu janrda yazan gənc yazıçılara nüsxələr verir, bununla da ədəbi təkamülə yardım edir.

– İlk dəfə maarifçi-realist ədəbiyyatımıza Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı sayəsində daxil olmuş Azərbaycan gülüş mədəniyyəti XX əsrdə Mirzə Cəlil, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənzəminli və Mir Cəlalin hekayələri sayəsində bədii-fəlsəfi konsepsiya kimi təsbit olunub. Mir Cəlalin gülüşü həm məzmunca, həm də formaca çoxçalarlıdır. O, bir sənətkar kimi gülüş yaradarkən bütün bədii ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə etmişdir. Mir Cəlalin hekayə kitabları, həm də mənalı gülüş topluları idi.

– Mir Cəlalin hekayə kitabları Azərbaycan milli gülüş mədəniyyətinin bədii-fəlsəfi imkanlarının genişlənməsinə xidmət göstərmiş. Bu kitablar sağlam gülüşün satira, yumor, kinayə, sarkazm kimi növlərini zəiflətməyə, öləlməyə qoymayıb, gülüşün didaktik, tərbiyəvi əhəmiyyətini səmərəli şəkildə inkişaf etdirib.

– Böyük ədibin altı romanı “Dirilən adam” (1935), “Bir gəncin manifesti” (1940), “Açıq kitab” (1941), “Yaşlılarım” (1948), “Təzə şəhər” (1951), “Yolumuz hayandır” (1957) yazıldıqları gündən dəfələrlə çap olunaraq Azərbaycan bədii kitabının təkamülünə yardım etmişdir. Müxtəlif formatlarda, qalın və nazik cildlərdə çap olunmuş bu əsərlər 1935-2020-ci illərdə 85 il mərhələ-mərhələ kitab texnologiyasının təkmilləşməsinə əks etdirməkdədir. Mir Cəlalin romanları 1935-65-ci illərin ədəbi prosesini hərəkətə gətirmiş, ədəbi-nəzəri fikri canlandırılmışdır. Bu əsərlərin əsas xidməti bundan ibarətdir ki, onların üslubu və dili ədəbiyyatımızda yeni mərhələnin – 60-cı illər mərhələsinin təməl tapmasına yardım etdi. Miniatur roman və povest üçün nümunə rolunu oynadı, üslubda sadəlik və

fərdiliyin örnəklərini verdi, psixologizmi dərinləşdirdi. Mir Cəlalin romanları ədəbiyyatımızda realizmi qüvvətləndirdi.

– Gorkəmli ədəbiyyatşünasların fikrincə roman hər bir ədəbiyyatın möhtəşəm janrıdır. Dünya romanının tarixində Hüqonun və Balzakın, L.Tolstoyun və Dostayevskinin, L.Feyxtvanverin və C.Steynbekin, D.Defonun və Rabillinin, Mopassanın, M.Şoloxovun romanları məşhurdur. XX əsr Azərbaycan romanının inkişaf əsridir. Ə.Ələkbərzadənin, M.İbrahimovun, İ.Şıxlının, İ.Hüseynovun, İ.Əfəndiyevin və s. bənzərsiz romanları yaranıb. Bu əzəmətli sırada Mir Cəlalin lirik-romantik ruhlu yazıları, xalq həyatını realist boyalarla əks etdirirdi. Müxtəlif milli xarakterlər təsvir edən 6 romanı xüsusən yer tutur. Bu romanlar bədii mədəniyyətimizin, eləcə də kitab və oxu mədəniyyətimizin dəyərli səhifələridir.

– Mir Cəlalin bədii-elmi əsərlərinin nəşr problemləri və biblioqrafiyası müasir mircəlalşünaslığın tərkib hissəsidir. Bu nəşrlər XX əsr kitab mədəniyyətimizin inkişafına xidmət etdiyi kimi, həm də sənətkarın ədəbi-tarixi mövqeyini təyin etməyə imkan verir;

– Mir Cəlalin hekayə, roman və elmi-nəzəri əsərlərdən ibarət kitabları cəmiyyətimizin müxtəlif mərhələlərində 30-40-cı illərin repressiyaları zamanı, 50-ci illərin konfliktsizlik epoxasında, 60-70-ci illərdə yeni ədəbiyyat dövründə həyatımızda mühüm rol oynamış, ədəbiyyatın siyasi simasızlığa sürükləndiyi sovet dönməində bədii fikirdən milli müəyyənliyin qorunmasına xidmət etmişdir;

– 60-cı illərin ideya, üslub baxımından yeni mərhələ kimi formalaşmış “60-cılar” nəslinin, xüsusən nəsrdə lirik-psixoloji üslubun təşəkkül tapıb formalaşmasında Mir Cəlalin kitablarının poetik-fəlsəfi rolu olmuşdur. Ə.Məmmədخانlı, İ.Əfəndiyevlə bərabər Mir Cəlalin sadə, aydın, fəlsəfi məzmun və yumorla zəngin hekayələri lirik-psixoloji üslub, xüsusən üslubda bədii dəqiqlik yaratmaq üçün təməl rol oynamışdır;

– Mir Cəlalin dəfələrlə çap olunan fundamental elmi-nəzəri kitabları “Füzuli sənətkarlığı”, “Azərbaycanda ədəbi məktəblər”, “Klassiklər və müasirlər”, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” və s. filoloji fikrimizin tarixində mərhələ yaradan əsərlərdir. Mir Cəlalin elmi-nəzəri monoqrafiya

və məqalələri milli mənafeələr mövqeyindən yazıldığına görə, ədəbiyyatşünaslığa yeni yanaşma tərzini gətirdi. O, ilk dəfə bədii ədəbiyyatın təhlilindən, mətnin poetik və estetik mahiyyətindən çıxış edərək, yeni metodologiya ilə sadə və aydın təhlil verdi. Onun elmi əsərləri yazıçı təcrübəsinin və alim idrakının vəhdəti əsasında yazılmışdır. Bu kitab və məqalələr hər cür qurama nəzəriyyəçilikdən, süni pafosdan uzaqdır. Xüsusən, “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” əsərində realizm və romantizmə verilən təyinatlar milli ədəbi-tarixi təcrübəyə əsaslanır;

– Böyük alimin “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” (müştərək), “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” (müştərək) dərslikləri elmi-nəzəri əhəmiyyəti ilə bərabər ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat tarixinin tədrisi işinə xidmət etmiş, XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq filologiya sahəsində bir çox nəsillərin yetişməsində müstəsna rol oynamışdır. Sovet dönməsində dərsliklər başdan-başa K.Marksın, F.Engelsin, V.Leninin, Kommunist partiyasının sitatları ilə dolu olduğu bir vaxtda Mir Cəlal dərsliklərə Şərq poetikəsindən, milli realizm və romantizmdən, Mirzə Cəlil, Sabir, Haqverdiyevdən yazdı, qəzəli təhlil etdi. Füzulidən, sufizmdən, hürufizmdən bəhs etdi, bununla da tələbələrinin diqqətini milli yaddaşa, ədəbiyyat tarixinə yönəltdi;

– Mir Cəlalin kitabları kitab anlayışına yeni məzmun gətirmişdir. Məhz onun sayəsində kitab təsvirçilikdən xilas olmuş, bədii-poetik baxımdan dolğunlaşmış, elmi-nəzəri cəhətdən kamilləşmişdir;

– Onun kitabları hər cür konyunkturadan uzaq, milli-mənəvi yaddaşa xidmət edən kitablardır. Bununla da həmin kitablar kitabşünaslıq elmimizdə layiqli yer tutur;

– Mir Cəlalin kitabları muzey və sükunətli kitabxana dolabları üçün deyil, yaddaş üçün oxunub düşünmək, mübarizə, maarif və mərifət üçündür. Bu kitablarda müdrik bir yazıçının mənalı müşahidələri, taleyi, döyünən qəlbi, narahat idrakı, millətə xidmət ehtirası və amalı təcəssüm tapıb. Mir Cəlalin xüsusən hekayə kitabları gülümək və düşünmək üçündür, onlarda Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir – “Molla Nəsrəddin” satira və yumor ənənələri, qədim və ulu bir xalqın ruhu var;

– Mir Cəlalin kitabları canlıdır, çünki, onlar öz ünvanını tapıb, minlərlə oxucunun yaddaşına daxil olub, öz səmimiyyəti ilə oxucunu inandırır, etibar qazanır,

sevilib. Elə bu səbəbdən də tariximizi bədii surətdə əks etdirən bu kitablar öz pafosu etibarı ilə gələcəyə ünvanlanıb;

– Sadə və səmini, dolğun və mənalı üslub, oxucu ilə ünsiyyət bağlamaq mədəniyyəti, dərin müşahidədən doğulan yumor və kinayə, bədii məram aydınlığı, milli kökə əsaslanan estetik ideal yazıçının vətəndaş və əsl ziyalı mövqeyi Mir Cəlalın çap olunmuş irili-xırdalı kitablarının, çoxcildlik “Əsərləri”nin elmi-bədii və ictimai tarixi məziyyətləridir;

Mir Cəlalın əsərlərinin ədəbi-tarixi və bibliografik taleyi göstərir ki, kitab nəşri mədəniyyət hadisəsi olmaqla bərabər, həm də ədəbiyyat tarixinin, mövcud ədəbi prosesin bir hissəsidir. Kitabın mahiyyəti, onun nəşr və yayılma dinamikasını ədəbi-tarixi kontekstdə izlədikdə meydana çıxır. Mövcud cəmiyyətdə oxucunun kitaba münasibətini, oxu mədəniyyətini öyrənməklə, ədəbi prosesi və ədəbiyyat tarixinin nəzəri-filoloji problemləri şəkildə öyrənmək olar.

Oxu prosesi xüsusi hadisə, ayrıca bir mədəni-ictimai və psixoloji problemdir. Hansı kitabları oxumasına görə fərdin, hansı kitablara marağın olmasına görə cəmiyyətin intellektual səviyyəsini təyin etmək mümkündür. Eləcə də əsərlərinin nəşr tarixinə və nəşr nüsxələrinin sayına görə yazıçının ədəbi-tarixi mövqeyini təyin etmək mümkündür. Bu baxımdan Mir Cəlal tez-tez, özü də böyük tirajla çap olunan və oxunan yazıçıdır.

Apardığımız tədqiqat və təhlillər XX əsrin böyük milli yazıçısı və ədəbiyyatşünas alimi, maarifçi-pedaqoq Mir Cəlalın şəxsiyyətinin və bədii-elmi irsinin əzəmətini, 30-80-ci illərdə gedən mədəni-ictimai prosesləri əks etdirir. Mövzunun elmi nəticələri, problemləri ilə yanaşı prioritetləri də görməyə imkan verir:

– Gələcəkdə sovet dönəmində – 20-90-cı illərdə yazıb yaratmış ədib və şairlərimizə birmənalı şəkildə, sovet sosialist yazıçısı adı qoymaq doğru deyil;

– Yazıçıların ictimai-siyasi mövqeyini deyil, bədii-fəlsəfi mövqeyini, estetik idealını müəyyən etmək lazımdır;

– Bədii əsərlərin poetik mətninə əsaslanaraq təhlil aparılmalıdır;

– Yazıçının ədəbi-tarixi mövqeyinə və əsərlərinin bədii mətninə yeni dünyagörüşü, istiqlal məfkurəsinə olan azərbaycançılıq fəlsəfəsinə əsaslanan metodologiya ilə yanaşmaq obyektiv elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir;

– Mir Cəlalin kitablarının XX əsrin 30-cu illərindən XXI əsrin ilk iyirmi illiyinə qədərki çap dinamikasına əsaslanaraq bütövlükdə həmin dövrdə Azərbaycan kitabının keçdiyi təkamül yolunu, onun mərhələlərini, uğurlarını və qüsurlarını təyin etmək olar. Kitaba diqqətin xeyli azaldığı keçid dövründə üstəlik də kompyüter texnologiyalarının kitabları sıxışdırdığı – 1990-2020-cu illərdə Mir Cəlalin əsərləri daha intensivliklə çap olunmuşdur.

– 2008-ci ildə Mir Cəlalin anadan olmasının 100 illiyinin UNESCO xətti ilə beynəlxalq miqyasda keçirilməsi mircəlalşünaslıqda yeni mərhələnin əsasını qoydu. Bu yubileyə 2005-ci ildən hazırlıq gedirdi. Belə ki, Mir Cəlalin bədii və elmi yaradıcılığı barəsində tədqiqatlar yazılır, məqalələr, müasirlərinin və yetirmələrinin xatirələri çap olunur. Bu mərhələnin ən böyük hadisəsi isə ədibin “Əsərləri”nin beş cildliyinin nəşri idi. Tezliklə bu cildlər Azərbaycan kitab tarixində xüsusi yer tuta bildi. Buna həm cildlərin məzmunu, həm də poliqrafiyası imkan verir;

– Geniş miqyasda keçirilən yubiley tədbirləri zamanı Mir Cəlal yaradıcılığına yeni bir baxış formalaşdı. O, təkcə sovet yazıçısı və alimi kimi yox, sovet dövrünün milli Azərbaycan yazıçısı kimi həqiqi tarixi -filoloji qiymətini aldı, ədibin yetirmələri və tələbələri olmuş görkəmli ədəbiyyatşünasların iştirakı ilə mənalı bir film çəkildi, yazıçının irsinin tədqiq tarixi ilə bağlı tədqiqat əsərləri yazıldı;

Məhz bu dövrdə mircəlalşünaslığın nəzəri-estetik və nəşr problemləri sistemə salındı, gələcək tədqiqatların prioritetləri müəyyən olundu.

Ədibin 110 illiyi ilə əlaqədar olaraq çap olunan “Mir Cəlal: bibliografiya”, “Mir Cəlal-110” adlı elmi-nəzəri konfrans materialları, Mir Cəlalin “Füzuli sənətkarlığı”, Nizami Cəfərovun “Mir Cəlalin milli idealları”, Baba Babayevin “Ədəbi etüdlər”, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. V kitab (Mir Cəlal və müasirləri)” adlı kitabları diqqətəlayiq bir haldır.

Tədqiqat belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Mir Cəlalin ümumən Azərbaycan mədəni həyatında, o cümlədən kitab mədəniyyətimizin tarixində böyük rolu olub, o, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və filoloji fikrin inkişafına səmərəli təsir göstərmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. **Abdulla, M.G.** Əbədiyyət: An. Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” romanında humanizm fəlsəfəsi // Kredo. - 2009, 28 fevral. - s.5.
2. **Abdulla, M.G.** Əbədiyyət: An. Mir Cəlalin “Yolumuz hayandır” romanında milli şüur və həmrəylik problemi // Kredo. - 2009, 7 fevral. - s.5.
3. **Ağayev, Ə.C.** Görkəmli sovet yazıçısı // Ədəbiyyat və incəsənət. - 1958, 26 aprel. - s. 3.
4. **Axundov, M.F.** Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundov. - Bakı: Az SSREA, - c.2. – 1961. - 573 s.
5. **Akimova, E.S.** Ədəbi-nəzəri fikrimizin görkəmli söz sahibi // Azərbaycan qəzeti. - 2014, 26 aprel. - s.7.
6. **Akimova, E.S.** Ədəbiyyat tarixçiliyimizi yaradanlar – Mir Cəlal: [XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında] // Ədəbiyyat qəzeti. - 2015, 25 aprel. - s.21.
7. **Azərbaycan Respublikasının** Prezidenti İlham Əliyevin UNESCO-nun 2008-2009-cu illərdə görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin qeyd edilməsi proqramına Azərbaycanla bağlı daxil olmuş yubileylərin keçirilməsi haqqında 31 yanvar 2008-ci il tarixli sərəncamı // Azərbaycan qəzeti. – 2008, 1 fevral. - s.5.
8. **Belisnki, B.** Seçilmiş məqalələr / B.Belisnki. -Bakı: Gənclik, - 1979. - 226 s.
9. **Böyük mədəni hadisə** // Ədəbiyyat qəzeti. - 2005, 1 aprel. - s.2.
10. **Cəfərov, M. C.** Ədəbi portretlər: Mir Cəlal həqiqətləri // Azərbaycan qəzeti. - 2014, 28 noyabr. - s.5.
11. **Cəfərov, M. C.** Füzuli düşünür / M.C.Cəfərov. - Bakı: Uşaqgənclənəşr, - 1959. - 235 s.
12. **Cəfərov, N.Q.** Mir Cəlalin milli idealları / N.Cəfərov. - Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası, - 2018. - 112 s.
13. **Dadaşzadə, M.A.** Dövrümüzə layiq əsərləri yaradaq / M.A.Dadaşzadə // Ədəbiyyat qəzeti. - 1945, 30 iyun.
14. **Dadaşzadə, M.A.** Qəzəbli hekayələr // Ədəbiyyat qəzeti. - 1941. № 42.

15. **Dadaşzadə, M.A.** Seçilmiş Əsərləri: [3 cildə] / M.A.Dadaşzadə. - Bakı: Az. SSR AMEA nəşri, - c.1. – 1967. - 606 s.
16. **Dəniz, R.Ə.** Qəlblərdə yaşayan Mir Cəlal / R.Dəniz. - Bakı: Yurd NPB, - 2008. - 160 s.
17. **Əfəndiyev, H.Ə.** Nəsrimiz yüksəliş yollarında // İnqilab və mədəniyyət. – 1935. №10-12, - s. 40.
18. **Əfəndiyev, İ.M.** İstedadlı nasir // Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. - 1958,26 aprel.- s.3.
19. **Əlimirzəyev, X.Ə.** Mənəvi borc / X.Əlimirzəyev. - Bakı: Nurlan, - 2006. - 192 s.
20. **Əlimirzəyeva, R.X.** Mir Cəlalin ədəbi-tənqidi görüşləri / R.Əlimirzəyeva. - Bakı: Adiloğlu, - 2008. - 71 s.
21. **Əlişanoğlu, T.(Mustafayev)** Mir Cəlalin gülüşü // 525-ci qəzet. - 2014, - 4 oktyabr. - s.18-19.
22. **Əlişanoğlu, T.(Mustafayev)** Mir Cəlal romanlarının xronotopu // 525-ci qəzet. - 2014, 11 noyabr. - s.11.
23. **Əliyeva, G.T.** Azərbaycan füzulışünaslığının təşəkkülü / G.Əliyeva. - Bakı: Çaşıoğlu, - 2005. - 190 s.
24. **Əliyeva, G.T.** Füzuli poetik şeirinin açarı // Mədəni-maarif jurnalı, - 2009. № 3. – s.67.
25. **Əliyeva-Kəngərli, A.İ.** Azərbaycan folkloru və kitab mədəniyyəti / A.Əliyeva-Kəngərli. - Bakı: Elm, - 2008. - 423 s.
26. **Əskərli, Ə.B.** Mir Cəlalin ədəbi-tənqidi görüşlərinə bir nəzər // Yeni Azərbaycan. - 2008, 7 iyun. - s.5.
27. **Əzimzadə, Y.Ə.** Bir gəncin manifesti // Azərbaycan pioneri. - 1952. № 26. - 16 may.- S.3.
28. **Əzimzadə, Y.Ə.** Həyat hekayələri haqqında // Ədəbiyyat qəzeti. - 1946, 3 iyul. - s.3.
29. **Görkəmli alim və yazıçı** Mir Cəlal Paşayevin anadan olmasının 100 illik yubileyi Gəncədə təntənə ilə qeyd edilmişdir // Ədəbiyyat qəzeti. - 2008, 11 aprel. - s.1.

30. **Gülğün, Rəhilə Ə. (Quliyeva)** Göylər adamı: Yazıçı, alim, pedaqoq Mir Cəlal haqqında esse araşdırma. Yeni yozum / G.Rəhilə. - Bakı: Kür-Araz, - 2008. - 246 s.
31. **Hacıyev, O.M.** Açıq kitab // Ədəbiyyat qəzeti. - 1945, 30 may. - s.3.
32. **Həbibbəyli, İ.Ə.** Ədəbi şəxsiyyət və zaman / İ.Həbibbəyli. - Bakı, 2017. - s.617.
33. **Həbibbəyli, İ.Ə.** Azərbaycan ədəbiyyatının Mir Cəlal müəllimi // Görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq Mir Cəlalin 110 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları (01 may, 2018-ci il), –Bakı: Elm və təhsil, - 2018. – s.3-15.
34. **Həsənzadə, N.T.** Gülbəsləyən qız // Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. - 1965, 20 noyabr. - s.5.
35. **Hüseynoğlu, G.A.** Baharın dastanı: [“Bir gəncin manifesti” əsəri haqqında] // Azərbaycan gəncləri qəzeti. - 1958, 25 aprel. - s.3.
36. **Hüseynov, Ə.M.** Mir Cəlal/ Ə.Hüseynov. - Bakı: Yazıçı, - 1991. - 191 s.
37. **Hüseynova, A. Q.** Bədii sadəlik və mənəvi alilik // - Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2016. № 2(3), – s. 97-103.
38. **Hüseynova, A. Q.** Bir gəncin manifesti romanının sovet illərində nəşrinin təhlili // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Elmi Əsərləri, - 2016. № 21, – s. 47-56.
39. **Hüseynova, A. Q.** Bir gəncin manifesti romanının müasir dövrdə nəşr variantlarının təhlili // Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfrans materialları. Qafqaz Universiteti, 29-30 aprel 2016-cı il. – Bakı, 2016. – s.1082-1083.
40. **Hüseynova, A. Q.** Füzuli sənətkarlığı Mir Cəlal yaradıcılığında // Təbiət və humanitar elm sahələrinin inkişafı problemləri” mövzusunda Respublika Elmi konfransının materialları, - Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universiteti, - 5-6 may, - 2017-ci il. – s. 102-103. (Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunub.)

41. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlal ədəbi məktəbi // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın aktual problemləri: elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı, 2017, – s. 149-165.
42. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlal əsərlərinin çap variantları // - Bakı: Filologiya məsələləri, – Elm və təhsil, – 2016. – s. 391-397.
43. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlal hekayələrində müharibə mövzusu // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin “Dil və ədəbiyyat: beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal”ı,- 2018. № 3 (107), - s. 299-302.
44. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlal Paşayevin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” əsəri: (monoqrafiya və eyni adlı dissertasiyanın müqayisəli tədqiqi) // - Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi əsərləri, - 2018 . №1 (6), – s. 68-75.
45. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlal yubileyi beynəlxalq aləmdə // Gənc türkoloqların I Türkoloji qurultayın 90 illiyinə həsr olunan müasir türkoloji tədqiqatlar: problemlər və perspektivlər: Beynəlxalq elmi konfrans materialları, – Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2016, – s.169-171.
46. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlalin Açıq kitab” romanındakı obrazlar silsiləsi //- Bakı: Mədəniyyət dünyası, – 2015, – s.27-32. //- Naxçıvan: AMEA Naxçıvan bölməsi incəsənət, dil və ədəbiyyat institutu, 2015. № 3, - c.5, – s. 71-75.
47. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlalin arxivindən tapılan hekayələr haqqında //- Bakı: Mədəniyyət.az, - 2017, – s.64-67.
48. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlalin biblioqrafiyalarının müqayisəli təhlili // İnformasiya cəmiyyətində kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq və kitabşünaslıq elminin aktual məsələləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, - Bakı: Mütərcim, – 20 dekabr, - 2018, - s. 41-45.
49. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlalin əsərlərinin akademik və kütləvi nəşri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasına həsr olunmuş “Kitabxana-informasiya elmi: tədris və təcrübə yeni çağırışlar”: Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: ADMİU mətbəəsi, - 05 may,- 2016, – s. 225-230.

50. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlalin “Kəmtərovlar ailəsi” hekayəsinə bir nəzər // Elm Tarixi İnstitutunun “Elm tarixi və elmşünaslıq: fənlərarası tədqiqatlar” mövzusunda I Beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Bakı, - 2018, – s. 290-292.
51. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlalin manifesti // Qafqaz Universiteti “Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransı”n materialları. – Bakı, 2015. – s. 1025-1026.
52. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlalin yaradıcılığında Azərbaycanda ədəbi məktəblər mövzusu // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri: VIII Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Tərcümə və Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, - 2017. – s. 241-243. (Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunub.)
53. **Hüseynova, A. Q.** Mir Cəlalin “Zirəklik” hekayəsi // Bakı Mühəndislik Universiteti, 05-06 may. - K.2. – Bakı, 2017. – s.694-695.
54. **Hüseynova, A. Q.** Sovet dövründə və müasir dövrdə Mir Cəlal hekayələrinin nəşr variantları // Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans materialları, – Bakı, - 29 oktyabr, - 2015, – s. 230-232.
55. **Xələfov, A.** Azərbaycanda kitabxanaçılıq təhsilinin inkişafı / A.Xələfov. – Bakı: Maarif, -1987. - 129 s.
56. **İsmayılov, Y.M.** Mir Cəlalin yaradıcılığı / Y.İsmayılov. - Bakı: Elm, - 1975. - 235 s.
57. **İstedadlı yazıçı, görkəmli alim** //Azərbaycan gəncləri qəzeti. - 1958, 25 aprel. - s.3.
58. **XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri / İşin rəhb. və elmi red. Ş.Alışanov** - Bakı: Elm və təhsil, - 2021. K.5. -372 s.
59. **Karasyov, Y.** Cavabsız qalan suallar // Ədəbiyyat qəzeti. - 1952, 16 yanvar. - s.3.
60. **Kərimli T.** Professor Mir Cəlal Paşayev klassik ədəbiyyatın tədqiqatçısı kimi // Görkəmli yazıçı, ədəbiyyaşünas alim və pedaqoq Mir Cəlalin 110 illiyinə həsr

olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, - Bakı: Elm və təhsil, - 01 may, - 2018 . -s.50.

61. **Qasimov R.** Mir Cəlalin sənətkarlığı // Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 2008. - s.206.
62. **Qocayeva, S.M.** Mir Cəlal yaradıcılığında qadın obrazları // Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 2008, - s.169.
63. **Quluzadə, M.Y.** Füzulinin lirikası / M.Quluzadə. - Bakı: Az SSR EA nəşriyyatı, 1965. - 474s.
64. **Məhərrəmov, Z.H.** Ümumxalq məhəbbətini qazanmış böyük alim, görkəmli nasir // Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 2008, - s. 175.
65. **Məmməd,T.Q.** Mir Cəlal Paşayev // - Bakı: Elm və təhsil, Ədəbiyyat Məcmuəsi. Xüsusi buraxılış, - 2013. C XXIV, - 282 s.
66. **Məmmədov, X.Q.** Ədəbiyyatşünaslıq abidəsi // Ədəbiyyat. – 2013, 26 aprel. - s.6.
67. **Məmmədov, K.D.** Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin Seçilmiş əsərləri: [2cilddə]/ K.Məmmədov. -Bakı: “Lider” nəşriyyatı, - c.2. - 2005. -504 s.
68. **Mir Cəlal.** Axundun iştəhası / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1938. - 68 s.
69. **Mir Cəlal.** Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917) : / filol. elm. d-ru alim. dər. almaq üçün təqdim edil. dis. / S.M.Kirov ad. ADU. - Bakı, 194 6. – 492s.
70. **Mir Cəlal.** Azərbaycanda ədəbi məktəblər / M.C.Paşayev. - Bakı: Ziya-Nurlan, - 2004. - 391 s.
71. **Mir Cəlal.** Biblioqrafiya (1928-1968) / M.C.Paşayev ; tərt. ed.: N.Teymurova; Azərbaycan SSR EA-nın Əsaslı kitabxanası. - Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, - 1968. - 140 s.
72. **Mir Cəlal.** Biblioqrafiya (1969-1998) / M.C.Paşayev ; tərt. ed.: R.Muradova; M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası. - Bakı, 1998. - 70 s.
73. **Mir Cəlal.** Biblioqrafiya / M.C.Paşayev; tərt. ed.: N.P.Nağıyeva; M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası. - Bakı: Ağaoğlu, 2006. - 260 s.

74. **Mir Cəlal.** Biblioqrafiya / M.C.Paşayev. - Bakı: M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, - 2018. - 495 s.
75. **Mir Cəlal.** Bir gəncin manifesti / M.C.Paşayev - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1940. - 258 s.
76. **Mir Cəlal.** Bir gəncin manifesti / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, -1949. - 230 s.
77. **Mir Cəlal.** Bir gəncin manifesti / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1953 - 248 s.
78. **Mir Cəlal.** Bir gəncin manifesti, Yaşıdlar / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr,- 1964. - 451 s.
79. **Mir Cəlal.** Bir gəncin manifesti / M.C.Paşayev. - Bakı: Gənclik, - 1970. - 253 s.
80. **Mir Cəlal.** Bir gəncin manifesti / M.C.Paşayev. - Bakı: Gənclik, - 1980. - 256 s.
81. **Mir Cəlal.** Bir gəncin manifesti / M.C.Paşayev. - Bakı: Yazıçı, - 1984. - 224 s.
82. **Mir Cəlal.** Bir gəncin manifesti / M.C.Paşayev. - Bakı: Kitab klubu,- 2016. – 264 s.
83. **Mir Cəlal:** bir yarpaq söz // Azərbaycan qəzeti. – 2008, 25 aprel. - s.8.
84. **Mir Cəlal.** Bostan oğrusu / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1937. - 46 s.
85. **Mir Cəlal.** Boy /M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1935.- 123 s.
86. **Mir Cəlal.** Dağlar dilə gəldi / M.C.Paşayev. - Bakı: Gənclik, - 1978. - 176 s.
87. **Mir Cəlal.** Dirilən adam / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1935. - 204 s.
88. **Mir Cəlal.** Dirilən adam / M.C.Paşayev. - Bakı: Yazıçı, - 1978. - 434 s.
89. **Mir Cəlal.** Ədəbi Tənqid (1931-1974) / M.C.Paşayev ; Layih. rəh. Ə.Qarayev. - Bakı, 2018. - 520 s.
90. **Mir Cəlal.** Ədəbiyyatşünaslığın əsasları (dərslik) / M.C.Paşayev. - Bakı: Maarif, - II nəşri. – 1988. - 279 s.
91. **Mir Cəlal.** Ədəbiyyatşünaslığın əsasları (dərslik) / M.C.Paşayev. - Bakı: Çarşıoğlu, - 2005. - 312 s.
92. **Mir Cəlal.** Füzulinin poetik xüsusiyyətləri: filol. elm. nam. alim. dər. almaq üçün təqdim edil. dis. / S.M.Kirov ad. ADU. - Bakı, 1939. - 94 s.
93. **Mir Cəlal.** Füzulinin poetik xüsusiyyətləri / M.C.Paşayev; Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu. - Bakı: EA AzF, - 1940. - 94 s.

94. **Mir Cəlal.** Füzuli sənətkarlığı / M.C.Paşayev. - Bakı: ADU nəşriyyatı, -1958. - 276 s.
95. **Mir Cəlal.** Füzuli sənətkarlığı / M.C. Paşayev. - Bakı: Maarif, - 1994. - 252 s.
96. **Mir Cəlal.** Füzuli sənətkarlığı: Monoqrafiya / M.C.Paşayev; Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlər seriyasından. - Bakı: Nurlar nəşriyyatı, - III nəşr. - 2007. - 357 s.
97. **Mir Cəlal.** Füzuli sənətkarlığı / Mir Cəlal. - Bakı: Çarşıoğlu, 2018. – 346 s.
98. **Mir Cəlal.** Gözün aydın / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1939. - 447 s.
99. **Mir Cəlal.** Gülbəsləyən qız / M. C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1965. - 334 s.
100. **Mir Cəlal.** Gülüş bədii silah kimi / M.C.Paşayev. - Bakı: ADU nəşriyyatı, - 1968. - 40 s.
101. **Mir Cəlal.** Həyat hekayələri / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgənclənəşr, - 1945. - 156 s.
102. **Mir Cəlal:** həyatı, mühiti, ədəbi, elmi və pedaqoji fəaliyyəti: [2cildə] / tərt.-müə. T.Ə.Əhmədov, red. Ə.M. Paşayeva - Bakı: Nurlar, C.I. - 2014. - 347 s.
103. **Mir Cəlal:** həyatı, mühiti, ədəbi, elmi və pedaqoji fəaliyyəti: [2cildə] / tərt.-müə. T.Ə. Əhmədov, red. Ə.M. Paşayeva. - Bakı: Nurlar, C. II. - 2014. - 380 s.
104. **Mir Cəlal.** Xallı muncuq, Ölü soyan // Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxiv, Fond № 1, siyahı № 2, saxlanma vahidi - 42.
105. **Mir Cəlal.** Xatirə hekayələri / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgənclənəşr, -1962. - 147 s.
106. **Mir Cəlal.** Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / M.C.Paşayev, P.Xəlilov. - Bakı: Maarif, - 1972. - 280 s.
107. **Mir Cəlal.** İlk vəsiqə / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgənclənəşr, -1949. - 24 s.
108. **Mir Cəlal.** İlyas / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, -1942. - 20 s.
109. **Mir Cəlal.** İnsanlıq fəlsəfəsi / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1961. - 406 s.
110. **Mir Cəlal.** İsrafil / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgənclənəşr, - 1942. - 26 s.
111. **Mir Cəlal.** XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (dərslük) / M.C.Paşayev. - Bakı: Maarif, - 1969. - 348 s.; 1974. - 391 s.; 1983. – 426 s.

112. **Mir Cəlal.** Qayğılar: roman və hekayələr / M.C.Paşayev; tərt. ed. E.İmnabəyli; red.T. Mütəllibov.-Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, – 2021. - 244 s.
113. **Mir Cəlal.** Qayğı, Zirəklik, Yanşaq// Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond №1, siyahı №2, saxlanma vahidi - 39.
114. **Mir Cəlal-100”** mövzusunda sərgi / Mir Cəlal // AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası // İki sahil. - 2008, 23 aprel. - s.5.
115. **Mir Cəlal-110 :** Görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq Mir Cəlalin 110 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları (01 may, 2018). – Bakı: Elm və təhsil, - 01 may, - 2018. – 383 s.
116. **Mir Cəlal.** Muştuluq / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1943. - 11 s.
117. **Mir Cəlal:** “Müasirlərinin xatirələrində və yaradıcılığından örnəklər” / tərt. və ön söz müəl. T.Əhmədov, red. İ.Əliyev. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, - 1998. - 232 s.
118. **Mir Cəlal.** Oturaqlar // Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond №1, siyahı №2, saxlanma vahidi – 63.
119. **Mir Cəlal.** Klassiklər və müasirlər / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1973. 294 s.
120. **Mir Cəlal.** Ləyaqət / M.C.Paşayev. - Bakı: Yazıçı, - 1984. - 360 s.
121. **Mir Cəlal.** Publisistika (1926-1977) / M.C.Paşayev ; Layih. rəh. Ə.Qarayev. - Bakı, 2018. - 416 s.
122. **Mir Cəlal.** Sadə hekayələr / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1955. - 238 s.
123. **Mir Cəlal.** Sağlam yollarda / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1932. - 46 s.
124. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - c.I. - 1956. - 500 s.
125. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - c.II. - 1957. - 532 s.
126. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [4 cilddə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - c.I. - 1967. - 519 s.
127. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [4 cilddə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - c.II. - 1967. - 499 s.

128. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [4 cildə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərənəşr, - c.III. - 1968. - 525 s.
129. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [4 cildə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərənəşr, - c.IV. - 1968. - 473 s.
130. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərənəşr, - c.I. - 1986. - 463 s.
131. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərənəşr, - c.II. - 1987. - 456 s.
132. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri/ M.C.Paşayev. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2005. - 381 s.
133. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri / M.C.Paşayev. - Bakı: Çarşıoğlu, - 2005. - 480 s.
134. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri / M.C.Paşayev; Regionların İnkişafı İctimai Birliyi. - Bakı: Çarşıoğlu, - k.1. - 2008. - 438 s.
135. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri / M.C.Paşayev; Regionların İnkişafı İctimai Birliyi. - Bakı: Çarşıoğlu, - k.2. - 2008. - 462 s.
136. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri / M.C.Paşayev; Regionların İnkişafı İctimai Birliyi- Bakı: Çarşıoğlu, - k.3. - 2008. - 450 s.
137. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Adiloğlu, -c.I. - 2013. - 442 s.
138. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [5-cildə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Adiloğlu, - c.II. - 2013. - 444 s.
139. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [5-cildə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Adiloğlu, c.III. - 2013. - 456 s.
140. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [5-cildə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Adiloğlu, - c.IV. - 2013. - 468 s.
141. **Mir Cəlal.** Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / M.C.Paşayev. - Bakı: Adiloğlu, -c.V. - 2013. - 318 s.
142. **Mir Cəlal.** Silah qardaşları / M.C.Paşayev. - Bakı: Gənclik, - 1974. - 293 s.
143. **Mir Cəlal.** Söyüd kölgəsi / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgənclənəşr, - 1951. - 20 s.
144. **Mir Cəlal.** Söyüd kölgəsində / M.C.Paşayev. - Bakı: Maarif, - 1965. - 42 s.
145. **Mir Cəlal.** Şəfəqdən qalxanlar / M.C.Paşayev. - Bakı: Gənclik, - 1972. - 272 s.

146. **Mir Cəlal.** Şərbət / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1942. - 56 s.
147. **Mir Cəlal.** Təzə şəhər / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1951. - 259 s.
148. **Mir Cəlal.** Ulduz kəndinin şəfəqləri, Tərpənir, Söylənməyən nitq, Sünbül, Sorağın gəlsin // Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond №1, siyahi № 2, saxlanma vahidi - 61.
149. **Mir Cəlal.** Umsunma: ["Açıq kitab" romanından bir parça] // Ədəbiyyat qəzeti, -1941. – 28 aprel, - s.2.
150. **Mir Cəlal.** Umsunma: ["Açıq kitab" romanından bir parça] // Ədəbiyyat qəzeti, - 1945. – 15 fevral, - s.2.
151. **Mir Cəlal.** Vətən / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1944. - 152 s.
152. **Mir Cəlal.** Vətən hekayələri / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1942. - 40 s.
153. **Mir Cəlal.** Vətən hekayələri / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1977. - 40 s.
154. **Mir Cəlal.** Vətən yaraları / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1943. - 11 s.
155. **Mir Cəlal.** Yaşıdlar (povest) / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, -1964. - 264 s.
156. **Mir Cəlal.** Yaşıdlarım (povest) / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1948. - 143 s.
157. **Mir Cəlal.** Yaşıdlarım (roman) / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1955. - 224 s.
158. **Mir Cəlal.** Yaşıdlar / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1984. - 224 s.
159. **Mir Cəlal.** Yeni kəndin adamları (oçerklər) / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1948. - 44 s.
160. **Mir Cəlal.** Yeni şeirin manifesti / M.C.Paşayev.- Bakı: ADU nəşriyyatı, -1965 - 30 s.
161. **Mir Cəlal.** Yolumuz həyanadır (roman) / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1967. - 224 s.
162. **Mir Cəlal.** Yolumuz həyanadır (roman) / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1957. - 224 s.
163. **Mir Cəlal.** Yuxu və külək / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1956. - 11 s.
164. **Mir Cəlalin** "Azərbaycanda ədəbi məktəblər" əsəri İranda ərəb qrafikalı əlifba ilə Azərbaycan dilində çap edilmişdir // Azərbaycan qəzeti. - 2009, 2 dekabr. - s.12.

165. **Mir Cəlalin** 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 2008. – 326 s.
166. **Mir Cəlalin yaradıcılığına** və ömür yoluna işıq salan dəyərli kitab // Respublika qəzeti. - 2014, 9 dekabr. - s.5.
167. **Mir Cəlalin 100** illiyi UNESCO səviyyəsində qeyd olunub: Mir Cəlal-100// Azərbaycan qəzeti. – 2008, 21 noyabr. - s.5.
168. **Mirəhmədov, Ə.M.** Füzulinin qəzəlləri / Ə.Mirəhmədov // Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. - c.I. – 1996. - s. 83.
169. **Mirəhmədov, Ə.M.** Mir Cəlalin yeni hekayələri // Ədəbiyyat qəzeti. - 1943, 13 fevral.
170. **Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı**: [2 cildə]. - Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, - c.I. – 2007. - s.293.
171. **Mütəllibov, T.M.** Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası / T.Mütəllibov. - Bakı: Yazıçı, - 1988. - 323 s.
172. **Mütəllibov, T.M.** XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məktəblər / T.Mütəllibov. - Bakı: ADU nəşri, - 1978. - 82 s.
173. **Mütəllibov, T.M.** Ustad yadigarı // Ədəbiyyat qəzeti. - 2013, 4 oktyabr. - s.1.
174. **Nəbiyev, A.M.** Klassik irsə məhəbbətlə // Ədəbiyyat qəzeti. - 2008, 18 aprel. - s.1.
175. **Nəbiyev, A.M.** Mir Cəlal və Füzuli sənətkarlığı // Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 2008, - s.19.
176. **Nəbiyev, B. Ə.** Ədibin yaradıcılıq yolu // Azərbaycan müəllimi. - 1968, 17 may.
177. **Paşayeva, N.A.** Yazıçı və zaman // Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 2008. - s. 9.
178. **Pənah, G.V. (Şükürova)** Mir Cəlalin elmi-nəzəri görüşləri / G.Pənah. - Bakı: Poeziya günü, - 2009. - 524 s.
179. **Rəhimli, İ.Ə.** Məram: Məbədə doğru gedən yol. Mir Cəlalin səhnə həyatı / İ. Rəhimli. - Bakı: Çarşıoğlu, - 2009. - 375 s.
180. **Rıkaçev, Y.** Bir gəncin manifesti // Ədəbiyyat qəzeti. - 1940, 2 iyun. - s.3.

181. **Rüstəmli, A.** Professor Mir Cəlal Paşayev və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu: Arxiv materialları əsasında ilk dəfə / Asif Rüstəmli // Ədəbiyyat qəzeti. – 2015, 13 fevral. –s.10-11.
182. **Seyidov, M.H.** Əbədiyaşar ömrün manifesti: 16 fəsildən ibarət poema / M.H.Seyidov; red. N.Q.Cəfərov; H.Əliyev adına Beynəlxalq Azərbaycan Forumu. - Bakı: Nurlan, - 2008. - 532 s. - [Azərbaycan, rus və ingilis dillərində]
183. **Seyidov, Y.** Azərbaycan romanında azadlıq hərəkatının inikası // Azərbaycan, - 1967. №12.
184. **Səmədov, A.A.** Əbədiyaşar professor Mir Cəlal Paşayev / A.Səmədov. - Gəncə: Gəncə poliqrafı, - 2008. - s.13.
185. **Talıbzadə, K.Ş.** XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqinin tarixi kökləri / K. Talıbzadə. - Bakı: Maarif, - 1966. - 340 s.
186. **Ülvi Almaz Q.** (Binnətova) Müdriklik işığında: [Azərbaycan 2008-2009-cu illərdə UNESCO səhifələrində] / Ülvi Almaz. - Bakı: Nurlan, - 2009. - 136 s.
187. **Vahabzadə, B.M.** Qırx illik yol // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1968. -18 may.
188. **Vahabova, T.Ə.** Mir Cəlalin elmi-pedaqoji fəaliyyəti: / ped. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis. avtoreferatı. / Gəncə, Gəncə Dövlət Universiteti, 2010, 16 noyabr. - s.6.
189. **Vəfalı, A.R. (Cəfərov)** Füzuli öyrədir / A.Vəfalı. - Bakı: Gənclik, - 1977. - 147 s.
190. **Vəliyev, M.** Bir gəncin manifesti // “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1949. № 3, - s.179-186.
191. **Yazıcılarımızın mübariz vəzifəsi** // Kommunist. - 1946, 17 sentyabr. - s.3.
192. **Yusifov, R. (Əliyev)** Mir Cəlal ədəbiyyatşünas alim kimi // Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 2008.
193. **Zəkiyev İ.Ş.** Azərbaycan kitabının inkişaf yolu / İ.Zəkiyev. - Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, - 2000. - 388 s.

Rus dilində

194. **Алиева-Кенгерли, Г.Т.** Физуливедение: история и теория / Г.Алиева-Кенгерли. - Баку: Чашыюглу, - 2008. - 152 с.
195. **Азиз Шариф А.** Роман о Сабире // «Дружба народов» ж, 1958. № 7, - с.244.
196. **Гусейнова, А.К.** Освещение жизни и творчества Мир Джалала Пашаева на страницах печатных изданий // Класичний приватний университет 2016. - № 1-2., Держава та региони. - с.54-58.
197. **Гусейнова, А.К.** Копии изданий романов Мир Джалала Пашаева // «Библиотека как феномен культуры» III Международный конгресс. – Минск, 21-22 октября 2015 г. – с. 174-182.
198. **Гусейнова, А.К.** Различие в изданиях образцов произведений Мир Джалала //Актуальные научные исследования в современном мире (сборник научных трудов) Вып. 6 (38) Час. 2., 2018. – С. 142-147.
199. **Пашаева, М., Ализаде, М.** Великий азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви / М.Пашаева, М. Ализаде // «Литературный Азербайджан» литературно-художественный журнал. - Баку, 1953, октябрь, №4. – С.75-77.
200. **Чаплин Ч.С.** Моя биография, Москва: 1966.

İngilis dilində

201. **Orujov, Hidayat Xudush oglu.** Lines from the realm of Mir Jalal / Hidayat; trans. G.Bayramov; editor F.Karimov; design O.Orujov / Baku: Apostrof, - 2010. - 92 p.
202. **Mir Jalal P.A.** Writer, literary critic. 1908-1978 / “Khan” publishing house, - 2015. - 36 p.